

ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

на правах рукопису

Волкова Євгенія Сергіївна

УДК 94 (47+57+5-15)"1832/1833"

БЛИЗЬКОСХІДНА ПОЛІТИКА РОСІЇ:
МІСІЯ М. М. МУРАВЬОВА, 1832–1833 РР.

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
професор Бурьян М. С.

Луганськ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	11
1.1. Історіографія проблеми	32
1.2. Характеристика джерел	
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ СТАТУС-КВО СТОСОВНО ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ РОСІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.	41
РОЗДІЛ 3. МІСІЯ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА М. М. МУРАВЬОВА ДО КОНСТАНТИНОПОЛЯ ТА ОЛЕКСАНДРІЇ У 1832–1833 РР.: ЦІЛІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ	76
3.1. Позиція правлячих кіл Росії у зв'язку з початком турецько-єгипетської кризи: підготовка місії М. М. Муравйова	76
3.2. Прибуття М. М. Муравйова до Константинополя та початок переговорів з Портою	103
3.3. Переговори М. М. Муравйова з Мухамедом Алі та припинення бойових дій	123
3.4. Повернення М. М. Муравйова до Константинополя та укладення Кютахійської угоди	135
ВИСНОВКИ	157
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	165
ДОДАТКИ	208

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Комплекс проблем, пов'язаних із міжнародними відносинами на Близькому та Середньому Сході, останнім часом привертає усе більшу увагу вітчизняних учених. Це є цілком закономірним навіть з огляду на ту обставину, що Україна стала учасником процесу вирішення важливих міжнародних проблем, зокрема – проблеми укріплення енергетичної безпеки Європи. В результаті міжнародно-політичних зіткнень, учасниками яких стали Україна, Росія і європейські споживачі, додатковий шанс посилити свої позиції як у сфері енергетики, так і на дипломатичному рівні, отримала Туреччина – колишня "хвора людина Європи". І європейська спільнота, і російські правлячі кола опинилися перед необхідністю звернутися до неї для розбудови альтернативного каналу транспортування енергоносіїв. Так Анкара опинилася в епіцентрі світової політики, і знову, як і колись, між Росією і Європою. Останнє неминуче змушує фахівців звертатися до вивчення історії протистояння провідних держав світу за вплив у цьому регіоні, яке свого часу реалізувалось у вигляді Східного питання. Подане дослідження присвячене висвітленню одного з малодосліджених аспектів історії Східного питання – місії російського генерал-лейтенанта М. М. Муравйова (1794–1866) до Константинополя та Олександрії у 1832–1833 рр.

Окрім того, звернення до окремих аспектів історії миротворчої діяльності на Близькому Сході, що становить складову частину даної роботи, набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що у згаданому регіоні, як і до того, зберігається чи не найбільша кількість вибухонебезпечних "гарячих точок" планети. У загальному контексті виявлення витоків, історичного підґрунтя цієї довготривалої кризи та пошуку найбільш прийнятних шляхів до її врегулювання, досить своєчасним та доцільним уявляється здійснення історичного аналізу

присутності у цьому регіоні провідних геополітичних гравців, зокрема – Росії. Отже, порушена у даному дослідженні проблема має досить велике значення не тільки для повноцінного розвитку всіх векторів зовнішньої політики України, але й для нормалізації політичної ситуації у близькосхідному регіоні.

Незважаючи на згадане вище, проблема формування політичного курсу Росії стосовно першого турецько-єгипетського конфлікту (1831–1833) вітчизняними дослідниками майже не розглядалася, хоча в цілому різні аспекти зовнішньої політики цієї країни у регіоні Близького Сходу останнім часом привертають усе більш пильну увагу фахівців. Згадана проблематика порушується на науково-практичних конференціях, у статтях та монографіях співробітників Національного інституту українсько-російських відносин, Національного інституту стратегічних досліджень, Національного інституту проблем міжнародної безпеки, Дипломатичної академії України при МЗС України, Інституту історії України НАН України та ін. [Див., напр.: 309, 310, 330, 331, 400]. Однак, деякі історичні аспекти вказаної проблематики досліджено ще недостатньо.

Таким чином, проблема, обрана для дослідження, є актуальною.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В. М. Бейліса "Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків" (державний реєстраційний № 0103 U003602). Робота відображає також один із головних напрямків діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин і є пріоритетним напрямом науково-дослідної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є політика Росії на Близькому Сході в останній третині XVIII – першій третині XIX ст.

Предметом дослідження є місія генерал-лейтенанта М. М. Муравйова до Константинополя та Олександрії у 1832–1833 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1832–1833 рр.

Чергове загострення Східного питання, що відбулося на початку листопада 1831 р. та було пов'язано зі спалахом гострого та складного конфлікту між турецьким султаном Махмудом II і його могутнім васалом – намісником Єгипту Мухамедом (Мехмедом) Алі, внаслідок швидких воєнних успіхів останнього вже влітку 1832 р. поставило на порядок денний питання про подальше існування Османської імперії. Це змусило російський уряд прийняти рішення про втручання у конфлікт з метою якнайшвидшого його врегулювання, адже можливий розпад імперії Махмуда II та утворення на її уламках молодшої та сильної держави Мухамеда Алі, аж ніяк не відповідали стратегічним інтересам Петербурга на Близькому Сході. Офіційно позицію Росії щодо першого турецько-єгипетського конфлікту було оприлюднене 15 липня 1832 р., що позначило собою *нижню хронологічну рамку* дослідження.

З метою сприяння відновленню миру та укріпленню російського політичного впливу в Османській імперії у Петербурзі вирішили направити до Константинополя та Олександрії спеціальну напівофіційну місію на чолі з генерал-лейтенантом М. М. Муравйовим. Досягти цієї мети планувалось двома шляхами: переконати султана у щирому бажанні російського імператора зберегти інтегритет Османської імперії та спонукати його, за можливістю, до звернення по російську військову допомогу, та змусити єгипетського правителя негайно припинити військові дії та шукати примирення з султаном. Протягом грудня 1832 – квітня 1833 рр. голова російської місії провів ряд переговорів з конфліктуючими сторонами – Махмудом II, міністрами Порти та Мухамедом Алі.

Внаслідок діяльності М. М. Муравйова турецько-єгипетське збройне протистояння було припинено, що й позначило собою успішне завершення його місії – завдання кінцевого врегулювання російсько-турецьких відносин було покладено вже на графа О. Ф. Орлова. Отже, укладення Кютахійської угоди від 5 травня 1833 р. позначає собою *верхню хронологічну рамку дослідження*.

Мета дослідження: на основі аналізу широкої джерельної бази, зокрема надрукованих джерел (що включають офіційні публікації урядових, дипломатичних та парламентських документів Росії, Великобританії, Франції, мемуари та листування державних і політичних діячів, пресу тощо), а також враховуючи результати вивчення історії російської політики на Близькому Сході вітчизняними та зарубіжними істориками, дослідити особливості процесу підготовки та реалізації миротворчої місії генерал-лейтенанта М. М. Муравйова у Константинополі та Олександрії у 1832–1833 рр.

У процесі реалізації поставленої мети уявляється необхідним здійснити джерелознавчий аналіз деяких важливих документів. Відсутність у роботах з історії першого турецько-єгипетського конфлікту скільки-небудь ґрунтовного історіографічного огляду спонукає авторку розпочати з аналізу літератури з цієї теми.

У поданій роботі зроблено спробу поглибити висвітлення низки проблем, які побіжно порушувались в історіографії Західної Європи, США та Росії, але залишилися практично поза увагою вітчизняних істориків.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- дослідити особливості процесу формування російської політики статус-кво стосовно Османської імперії у останній третині XVIII – першій третині XIX ст.

- з'ясувати головні мотиви, що визначили позицію правлячих кіл Росії у зв'язку із початком першого турецько-єгипетського конфлікту (1831–1833 рр.);
- розкрити специфіку підготовки миротворчої місії генерал-лейтенанта М. М. Муравйова та виділити її основні етапи;
- охарактеризувати відмінність арсеналу миротворчих заходів М. М. Муравйова у Константинополі та Олександрії;
- з'ясувати значення місії М. М. Муравйова для відновлення миру на Близькому Сході та укладення Кютахійської угоди.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше зроблено спробу ґрунтовно й детально, на основі впровадження до наукового обігу та аналізу значної кількості різноманітних джерел, дослідити політику Росії на Близькому Сході у роки першої єгипетської кризи (1831–1833). Це дозволило:

- здійснити джерелознавчий аналіз деяких важливих документів з досліджуваної проблеми;
- простежити еволюцію близькосхідної політики Росії в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. та визначити основні передумови формування в її правлячих колах політичної лінії на підтримання інтегритету Османської імперії;
- з'ясувати головні мотиви, що спонукали російський уряд до безпосереднього втручання у перший турецько-єгипетський конфлікт;
- дослідити специфіку підготовки миротворчої місії генерал-лейтенанта М. М. Муравйова та виділити її основні етапи;
- надати порівняльний аналіз методів та засобів, що до них удався М. М. Муравйов у переговорах з Махмудом II та Мухамедом Алі;

- оцінити результативність миротворчої місії, очолюваної М. М. Муравйовим та висвітлити роль, яку вона відіграла у справі збереження інтегритету Османської імперії та укріплення позицій Росії на Близькому Сході.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його основні положення, висновки й узагальнення можуть бути використані дослідниками історії Росії, Туреччини, Єгипту та міжнародних відносин на Близькому Сході, а також при розробці вузівських курсів та спецкурсів із всесвітньої історії. Крім того, теоретичні здобутки роботи можуть бути використані в практичній діяльності МЗС України.

Теоретико-методологічною основою дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання. Принцип історизму дає змогу висвітлити минуле в його історичному контексті, урахувати ті зміни, що відбувалися не тільки з предметом та об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Принцип багатофакторності дозволяє вивчити весь комплекс факторів (суб'єктивних; внутрішніх і зовнішніх; геополітичних і регіональних; економічних, політичних і військових), які впливали на формування та реалізацію політики Росії стосовно першої єгипетської кризи (1831–1833 рр.). Принцип всебічності допомагає визначити зовнішні та внутрішні взаємозв'язки та взаємообумовленість явищ, що аналізуються. Зазначені принципи реалізовувалися застосуванням методів узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу, традиційних методів емпіричних досліджень: аналізу змісту документів (контент-аналіз), використання статистичних даних, проблемно-хронологічного, структурно-порівняльного й системно-аналітичного методів.

Апробація результатів дослідження відбувалась через обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин і щорічних науково-практичних конференціях

"Дні науки" Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, а також на Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених "Актуальні проблеми новітньої історії" (Луганськ, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 23 листопада 2006 р.), Всеукраїнській молодіжній науково-практичній конференції "Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин" (Луганськ, ЛНУ імені Тараса Шевченка, 26 квітня 2007 р.), Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки" (Луганськ, СНУ імені Володимира Даля, 24–25 квітня 2008 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 6 публікаціях (без співавторства), з них 3 розміщено у фахових виданнях ВАК України.

Структура роботи визначається сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, чотирьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. *Перший розділ* присвячено аналізу наукової літератури та джерельної бази дослідження. *У другому розділі* здійснено аналіз російської політики стосовно Османської імперії в останній третині XVIII – першій третині XIX ст., розкриті основні передумови формування політичного курсу Петербурга на збереження територіальної цілісності "східного сусіда". *У третьому розділі* розглядається приклад практичної реалізації згаданого політичного курсу Росії під час першого турецько-єгипетського конфлікту 1831–1833 рр. шляхом відправки до Константинополя та Олександрії напівофіційної місії під керівництвом генерал-лейтенанта М. М. Муравйова. *Перший підрозділ* третього розділу висвітлює позицію правлячих кіл Росії у зв'язку з початком збройного протистояння між султаном та Мухамедом Алі, а також розкриває специфіку підготовки та основні цілі миротворчої місії

М. М. Муравйова. *Другий підрозділ* присвячено аналізу арсеналу методів та заходів, що до них удався М. М. Муравйов у Константинополі з метою переконати султана у прихильному ставленні петербурзького кабінету та спонукати до звернення по російську військову допомогу. У *третьому підрозділі* проаналізовано миротворчу діяльність М. М. Муравйова в Олександрії під час переговорів з Мухамедом Алі, стосовно якого російський генерал застосував інші інструменти впливу та переконання. Останній, *четвертий підрозділ* характеризує завершальний етап місії Муравйова – повернення останнього до Константинополя, офіційне звернення султана по допомогу до Миколи I, прибуття до Босфору Чорноморської ескадри та забезпечення російської військової присутності в османській столиці, що й дозволило досягти кінцевого врегулювання турецько-єгипетського конфлікту.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія близькосхідної політики Росії та Східного питання в цілому є достатньо багатого та різноманітною. Її складають праці дослідників різного профілю – професійних істориків, політологів, правознавців, дипломатів, економістів, військових, журналістів різних країн. Історія різних етапів розвитку Східного питання, одного з найважливіших в історії міжнародних відносин XIX ст., завжди викликала інтерес та привертала пильну увагу. Однак згадане питання, переважно, розглядалось у контексті його міжнародного характеру та причетності до нього, тією чи іншою мірою, інтересів усіх великих держав. Цією обставиною, здебільшого, пояснюється практично повна відсутність до нашого часу досліджень, присвячених деяким аспектам формування зовнішньополітичного курсу Росії стосовно першої турецько-єгипетської кризи 1831–1833 рр., зокрема – місії М. М. Муравйова до Константинополя та Олександрії.

Найбільша кількість робіт, що порушують згадану проблему, підготована *російськими* істориками.

У дожовтневій російській історіографії Східне питання в цілому досліджувалося у контексті реалізації імперських завдань близькосхідної політики Росії та релігійного протистояння християнського та мусульманського світів. Серед праць, що вийшли у цей період, на найбільшу увагу заслуговує дослідження С. С. Татищева "Зовнішня політика Миколи I" [381]. Беззаперечною позитивною якістю цієї роботи є використання її автором величезної кількості документальних

матеріалів, зокрема, британських, французьких, італійських, пруських та австрійських "кольорових книг", колекцій російських дипломатичних документів, виданих у британській серії "Портфоліо" та французькій "Дипломатичній збірці", нотаток та приватного листування європейських політичних діячів того часу – лорда Пальмерстона, Ф. Гізо, К.Меттерніха, Ф.Брольї та ін., офіційного дипломатичного листування урядів та кабінетів європейських держав.

Однак оцінку цим істориком політики Росії щодо першої турецько-єгипетської кризи досить важко назвати об'єктивною, оскільки вона має відвертий апологетичний характер. Відкидаючи наявність зацікавленості Росії в укріпленні та розповсюдженні свого впливу на території Османської імперії, Татищев стверджував, що єдиним міркуванням, яке спонукало Миколу I втрутитися у конфлікт, було "сприяти збереженню Туреччини без будь-яких потаємних розрахунків, оскільки, по-перше, він обіцяв це султанові через Халіл-пашу (очільник турецької місії, яку після підписання Адріанопольського миру було направлено до Петербургу. – *Є. В.*); по-друге, тому що у турецько-єгипетському розбраті Махмуд був законним государем, а Мехмед (Мухамед) Алі його підданим [Цит. за: 381, с. 346]. Тобто, головна мета Миколи I у припиненні згаданого конфлікту, на думку Татищева, полягала у збереженні в Османській імперії легітимного правління, що й визначило головні цілі та характер майбутньої миротворчої місії.

Ступінь упередженості тверджень С. С. Татищева найбільш яскраво проявився під час оцінки ним результатів місії Муравйова. Загалом, ця оцінка співпадає з негативним відгуком К. В. Нессельроде. Віддаючи належне діяльності М. М. Муравйова у Константинополі, Татищев вважав, що у Єгипті російський представник не зумів скористатися з результатів тиску, якого він завдав на Мухамеда Алі та не схилив останнього до негайного підписання перемир'я із Портою, хоча й мав для цього усі можливості (історик має на увазі перебування

одночасно з Муравйовим в Олександрії турецької місії на чолі з Халіл-пашою, яка переслідувала саме зазначену мету. На думку Нессельроде, Муравйов мав виступити посередником у переговорах Халіл-паші з Мухамедом Алі. – Є. В.) [381, с.362].

Зважаючи ж на те, що вже після припинення збройного турецько-египетського протистояння, що сталося внаслідок зусиль М. М. Муравйова, таким посередником виступила "ворожа до нас" Франція, Татищев доходить висновку, що діяльність російських дипломатів в Османській імперії взагалі не відповідала планам Миколи I: "Вийшло так, нібито Муравйов їздив до Олександрії тільки за тим, щоб припиненням воєнних дій полегшити французьке посередництво між двома ворогуючими сторонами" [Цит. за: 381, с.362]. Отже, головною причиною усіх невдач у царині міжнародних відносин цей історик вважає невідповідність між волею керівників та діяльністю виконавців, оскільки сам Микола I постає у нього як непогрішний та безпомилковий керівник зовнішньополітичного курсу Росії.

Окремі положення, викладені Татищевим, набули подальшого розвитку у роботі С. Жигарева "Російська політика у Східному питанні" [273]. Подібно до свого попередника, Жигарев розглядав російську політику щодо Османської імперії у релігійному контексті та взагалі виокремлював східний напрямок серед основних векторів зовнішньої політики Росії. Однак, його робота містить дещо більш критичний аналіз згаданої політики. Так, він не тільки визнавав, що османській політиці Росії була притаманна економічна зацікавленість, але й критикував Миколу I за нерішучість та пасивність у розв'язанні Східного питання. Будучи впевненим у неминучому розпаді імперії, Жигарев закликав до активізації російського втручання у подальшу долю володінь султана. На підтвердження своїх пропозицій він наводить слова самого М. М. Муравйова, який особисто був переконаний у тому, що "Падіння [Туреччини] неминуче, і хоча уживані нині заходи на певний

термін відкладуть руйнацію Оттоманської імперії, вони не зупинять загальної тенденції, яку складають самі обставини" [Цит. за: 273, с.391].

Приймаючи до уваги останнє, не є дивним те, що Жигарев вважає "неприродним та ненормальним" рішення Миколи I, "захисника балканських християн", втрутитися у турецько-єгипетський конфлікт на боці султана, який був їх "нещадним гнобителем", адже це не відповідало головним завданням південного напрямку зовнішньої політики Росії [273, с.386–390]. Єдиним аргументом, який хоча б певною мірою виправдовує цю неприродність, на думку С. Жигарева, є укладення у 1833 р. дуже вигідної для Росії Ункяр-Іскелесійської угоди, підписання якої "відкривало можливість досягти більш повної та широкої реалізації тих рішень Акерманської конвенції та Адріанопольського трактату, згідно яких забезпечувалась автономія Молдавії, Валахії та Сербії", та змушувало султана "визнати... наше домінуюче становище на Сході та виключне право втручання на користь підвладних Туреччині християн" [Цит. за: 273, с. 391–392]. Щодо самої місії М. М. Муравйова, то Жигарев розглядає її лише як один з інструментів укріплення російського впливу на Близькому Сході.

Певний інтерес становить також праця російського адміністративного діяча, письменника, секретаря "Товариства зі сприяння російській промисловості та торгівлі" К. А. Скальковського "Зовнішня політика Росії та становище іноземних держав" [372]. Незважаючи на те, що роботу присвячено аналізу більш пізнього періоду (II половина XIX ст.), цікавою уявляється загальна оцінка історичного розвитку Османської імперії, що її автор дав у вступній частині розділу "Туреччина" [372, с. 265–269].

На початку XX ст. з'явилась робота С. Горяїнова "Босфор і Дарданелли", в якій російська політика у Східному питанні розглядається у зв'язку з режимом Чорноморських проток [243]. Якщо автори попередніх праць розглядали згадане питання у релігійному

(Татищев), стратегічному та економічному (Жигарев, Скальковський) контексті, то Горяїнов висунув на перший план, насамперед, юридичний принцип визначення міжнародного статусу Босфору та Дарданелл. Змальовуючи у загальних рисах обставини підготовки та реалізації місії М. М. Муравйова, цей фахівець, разом з тим, уникає будь-якої конкретної оцінки її результативності та впливу на кінцеве розв'язання турецько-єгипетського конфлікту, обмежуючись простою констатацією фактів [243, с. 24–29]. Цікавим здається той факт, що Горяїнов, аналізуючи доручення, отримане Муравйовим від Миколи I, прямо вказує на те, що головна мета місії полягала "...не в пропозиції посередництва або допомоги..., але ...в урочистій декларації намірів государя, який вважав за свій обов'язок висловити, незалежно від успіхів паші (Мухамеда Алі. – *С. В.*) свої засудження його бунтівних дій, та залишитись вірним у своїй дружній прихильності до султана [Цит. за: 243, с.24]. Таким чином, Горяїнов прямо відкидає звинувачення Муравйова Татищевим у неспроможності вірно зрозуміти надані йому інструкції та відсутності ініціативи.

Виділяючи серед головних переваг, що їх отримала Росія в обмін на допомогу у врегулюванні цього конфлікту, забезпечення монопольного права проходу суден цієї країни через Чорноморські протоки, Горяїнов, разом з тим, не вважає Ункяр-Іскелесійську угоду великим дипломатичним успіхом. На його думку, піднесення російського впливу в Константинополі в 1833 р. мало ситуативний, майже випадковий характер, оскільки значною було зумовлено зовнішньополітичної кон'юнктурою, що склалася в Європі на той момент, а отже – не могло підтримуватися протягом скільки-небудь тривалого часу [243, с. 34–35]. Головними причинами цього дослідник вважає, насамперед, великий ступінь зацікавленості у долі Османської імперії інших великих держав, а також двоїстість політики самої Порти, яка, на його думку, шукала лише зручної нагоди, щоб змінити російське

покровительство на британське чи то французьке [243, с. 29]. Як наслідок, Горяїнов вважав найкращим засобом забезпечення російських інтересів на Близькому Сході міжнародний контроль над протоками та міжнародні ж гарантії подальшого існування Османської імперії.

Таким чином, у дожовтневій російській історіографії досліджувана проблема розглядалася, насамперед, у загальному контексті протистояння мусульманського та християнського світів, а також реалізації завдань південного напрямку зовнішньої політики Росії.

У розвитку *радянської історіографії* питання умовно можна виділити три етапи.

Одним з головних досягнень першого етапу (20–40 рр. ХХ ст.), коли історична наука молодої радянської держави ще тільки проходила етап початкового становлення – формування дослідницьких центрів та наукових шкіл, підготовки кваліфікованих кадрів, був перехід до розглядання Східного питання як комплексу міжнародних проблем, пов'язаних із боротьбою європейських держав (у тому числі – й Росії) навколо Османській імперії, причому на перший план було висунуто соціально-економічні чинники. Так, видатний російський, а згодом радянський історик М. Н. Покровський розглядав російську політику у Східному питанні, передусім, через призму економічної складової. Він значно перебільшував територіальні амбіції царату стосовно Османської імперії, розглядаючи дії Петербурга під час першої турецько-єгипетської кризи, та підсумкове підписання Ункяр-Іскелесійської мирної угоди, згідно умов якої "російський імператор став майже таким же хазяїном на берегах Босфору, як і на берегах Неви", лише як черговий етап у справі розв'язання "національного завдання" Росії на Близькому Сході – оволодіння Константинополем та протоками, подібно по підписання Кючук-Кайнарджійського та Сан-Стефанського прелімінарного договорів [357, с.381].

Суттєвим досягненням цього етапу була поява фундаментальної праці "Історія дипломатії", в якій вперше в радянській історіографії було висвітлено характерні риси політики російського уряду стосовно першої турецько-єгипетської кризи [290]. Однак у викладенні змісту місії М. М. Муравйова ми спостерігаємо деякі характерні для радянської історіографії того періоду спрощення, які призводять до певного перекручення дійсного стану справ. Так, згадуючи про "раптове" прибуття Муравйова до Константинополя та його безрезультатні переговори з султаном, автори "Історії дипломатії" ані словом не згадують про єгипетську частину його місії, констатуєючи, що, "Мехмед Алі не підкорився" навіть після того, як йому було повідомлено про те, що у разі відмови припинити бойові дії та відкликати армії Ібрагім-паші, цар "оголосить Мехмеду Алі війну" [290, с. 415]. Як відомо, насправді було навпаки – Мухамед Алі відправив відповідний наказ про припинення наступу у безпосередній присутності Муравйова.

Однією з не багатьох рис, які радянська історіографія успадкувала від історичної науки попереднього періоду, був інтерес до проблеми Чорноморських проток. У 1947 р. вийшла друком робота Б. Дранова "Чорноморські протоки", поява якої була пов'язана зі спробою вирішити нагальну проблему зовнішньої політики СРСР – боротьбою радянської дипломатії за перегляд Конвенції Монретьо 1936 р. та забезпечення безпосередньої участі СРСР у контролі над режимом Проток [262]. Трактуючи укладення Ункяр-Іскелесійської угоди як "вершину успіхів царської дипломатії", Дранов, разом з тим, збільшує помилку, що її припустилися укладачі "Історії дипломатії" – якщо у попередньому виданні просто замовчувалися справжні обставини та результати діяльності Муравйова в Єгипті, то у цій праці безпосередньо стверджується, що "незважаючи на усну обіцянку Мехмеда-Алі припинити воєнні дії, армія Ібрагіма продовжувала рухатись у напрямку Константинополя без зупинки" [Цит. за: 262, с. 87].

Небажання радянських істориків відходити від вже апробованих та "офіційно затверджених" висновків яскраво проявилось у колективній праці "Бойовий літопис російського флоту: хроніка найважливіших подій IX ст. до 1917 р.", яка з'явилась наступного року. Розглядаючи місію М. М. Муравйова як підготовчий етап Босфорської експедиції Чорноморського флоту 1833 р., автори, згадуючи про переговори російського генерала "з пашою з 1 по 11 січня 1833 р. (дати чомусь подано за старим стилем без відповідного дублювання! – Є. В.), доходять висновку, що він повернувся до Константинополя, "не досягши будь-яких конкретних результатів" [215, с. 217].

Чи не єдиною працею, безпосередньо присвяченою дослідженню першої турецько-єгипетської кризи, що з'явилась у цей період була кандидатська дисертація Т. В. Єремеевої "Єгипетська криза 1832–1833 рр.", яку авторка успішно захистила у 1947 р. в Інституті історії АН СРСР [270]. Грунтуючись на величезному фактичному матеріалі (передусім, це – документальні колекції Архіву зовнішньої політики Росії), дослідниця подала докладну картину міжнародної боротьби навколо виникнення та врегулювання згаданої кризи. Однак, аналізуючи місію М. М. Муравйова, передусім, як складову цієї боротьби, Єремеева у низці моментів доходить далеко не беззаперечних висновків.

Так, оцінюючи результати діяльності М. М. Муравйова в Єгипті, вона стверджує, що його місію можна вважати успішною лише формально, оскільки усна обіцянка Мухамеда Алі припинити бойові дії ще не означала припинення останніх на практиці [270, с.190–192]. На доказ цього авторка наводить вислів самого Муравйова, який вважав, що "покірність його (Мухамеда Алі. – Є. В.) була, звичайно ж вдаваною, а смиренність – тимчасовою" [Там само, с.345].

Але головним аргументом на користь того, що дії Муравйова в Єгипті не виправдали усіх очікувань російського уряду, Т. В. Єремеева вважає оцінку, що її дав цим діям К. В. Нессельроде, який

роздратовано висловлював Бутенєву своє нерозуміння того, чому Муравйов поїхав з Єгипту, коли "Мехмед Алі прохав його залишитись і давав йому, таким чином, можливість бути присутнім під час переговорів з Халілом та успішно їх завершити. Чому, більш того, він не зустрівся з Халілом, якому, безсумнівно, стало б у пригоді його повідомлення про наміри Росії, які він довів до відома бунтівного паші", адже це, "на превеликий жаль, змушує нас побоюватися того, що французькі інтриги зможуть покласти край переговорам, завершити які єдиним впливом Росії, як нам уявляється, генерал Муравйов мав і можливість і засоби" [Цит. за: 270, с.346].

Як здається, висновок Т. В. Єремєєвої є справедливим лише у тому відношенні, що недосконалість тодішніх засобів передачі інформації (єгипетський правитель обіцяв направити до військ свого сина спеціального гінця з наказом зупинити армію), могла мати наслідком те, що єгипетські війська взагалі могли захопити Константинополь раніше, ніж відповідний наказ міг дійти адресата. Навряд чи Мухамед Алі, якого сучасники цілком справедливо вважали видатним політиком та дипломатом, будучи добре обізнаний в європейських справах взагалі, та у відношенні Великих держав щодо його конфлікту з султаном зокрема, міг би зважитися на загострення у такий спосіб відносин з Росією, особливо, якщо прийняти до уваги вплив та інтереси останньої в Константинополі.

Окрім іншого, досить сумнівним видається також твердження Т. В. Єремєєвої про те, що завершення переговорів з Мухамедом Алі позначило собою завершення всієї місії М. М. Муравйова, адже ще не було досягнуто розв'язання першого, і, на нашу думку, головного завдання місії – забезпечення офіційного звернення Порти по військову допомогу до Росії.

Один з аспектів міжнародної боротьби навколо першого турецько-єгипетського конфлікту, а саме взаємовідносини Росії та

Австрії у 1830–1833 рр. досліджено у кандидатській дисертації Н. С. Кіняпіної [303]. Беззаперечна заслуга Кіняпіної полягає у тому, що вона першою з радянських істориків об'єктивно оцінила результати місії М. М. Муравйова до Олександрії, підкреслюючи, що Мухамед Алі, який виявив до місії Халіл-паші "цілковиту непримиренність", поставився до вимоги Миколи I, переданої йому головою російської миротворчої місії "більш уважно та віддав [Ібрагім-паші] наказ припинити наступ» [303, с. 178].

На наступному етапі (50–60-і рр. ХХ ст.) у радянській історичній відбувався інтенсивний процес накопичення фактичного матеріалу та, як наслідок, з'явилися перші ґрунтовні узагальнюючі дослідження з історії міжнародних відносин на Близькому Сході та зовнішньої політики Росії в цьому регіоні. Насамперед, це – праця вже згаданої Н. С. Кіняпіної "Зовнішня політика Росії першої половини ХІХ ст.", у якій авторка вперше спромоглася систематизувати накопичений раніше матеріал та створити цілісну концепцію рушійних сил та мотивів основних векторів зовнішньополітичної активності Російської імперії. Оцінка авторкою значення миротворчої місії М. М. Муравйова у процесі близькосхідного врегулювання на початку 30-х рр. ХІХ ст. залишилася незмінною [300, с. 178].

Починається у цей період також більш докладна розробка окремих аспектів російської політики у Східному питанні. Для нас становлять значний інтерес праці В. Я. Гросул "Реформи в Дунайських князівствах та Росія (20–30 рр. ХІХ ст.)", Є. І. Дружининої "Кючук-Кайнарджійський мир 1774 р.", О. В. Фадеєва "Росія та Східна криза 20-х рр. ХХ ст.", О. Б. Шпаро "Визволення Греції та Росія (1821–1829)", В. І. Шеремета "Туреччина на завершальному етапі східної кризи 20-х рр. ХІХ ст.: Адріанопольський мир 1829 р.", низка статей І. С. Достян, присвячена аналізу англо- та австро-російського суперництва на Балканах в 30-і рр. ХІХ ст. та ін., аналіз яких дає можливість зрозуміти

особливості процесу формування політики Петербурга стосовно Османської імперії в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. [246, 259, 260, 263, 392, 410, 413].

На окрему згадку заслуговують дослідження, присвячені аналізу найважливіших міжнародних угод, що стали наслідками успішної реалізації місії М. М. Муравйова та встановлювали режим гарантій цілісності Османської імперії – Ункяр-Іскелесійської угоди, Мюнхенгрецьких та Берлінських конвенцій (1833 р.) тощо [302, 304].

Певні аспекти досліджуваної проблеми порушуються у цей період також в роботах з історії Туреччини та арабських країн [210, 283, 320, 321, 323, 342, 345].

Наступний етап (70-початок 90-х рр. XX ст.) схарактеризувався значним розширенням проблематики досліджень у розробці зазначеної теми. Як і до того, чільне місце у дослідницькому доробку радянських істориків посідало вивчення різних аспектів близькосхідної політики Росії. Серед праць узагальнюючого характеру виділимо, насамперед, колективну монографію "Східне питання у зовнішній політиці Росії", у якій провідні радянські сходознавці вперше спромоглися дати періодизацію та комплексний аналіз основних етапів політики Петербурга стосовно Османської імперії [235].

Значною подією цього етапу став також вихід монографічного дослідження В. А. Георгієва "Зовнішня політика Росії на Близькому Сході у кінці 30 – на початку 40-х рр. XIX ст." [241]. Розглядаючи "другу фазу" турецько-єгипетського протистояння (1839–1841 рр.), автор, разом з тим, аналізує попередній етап російської політики стосовно Османської імперії, зокрема, характеризує відправку місії М. М. Муравйова як негайну реакцію Петербурга на критичне становище, у яке потрапив султан. Серед головних факторів, що спонукали Миколу I до прийняття такого рішення, Георгієв виділяє, насамперед, рішення Таємного

комітету від 1829 р. про підтримання цілісності Османської імперії [241, с.65].

Цінна інформація щодо оцінки у російському суспільстві XIX ст. східної політики царату міститься у джерелознавчій збірці "Зовнішня політика Росії та суспільна думка". На окреме згадування заслуговує стаття послідовниці Н. С. Кіняпіної – Є. П. Кудрявцевої, присвячена аналізу відгуків російської преси на Босфорську експедицію 1833 р. [233, с. 46–60]. Ґрунтуючись на аналізі тогочасної російської періодики, дослідниця, окрім іншого, охарактеризувала ставлення різних верств населення Російської імперії щодо місії М. М. Муравйова.

Характерною ознакою цього етапу розвитку радянської історіографії є те, що певні аспекти досліджуваної теми розглядались у контексті міжнародних відносин та зовнішньої політики Великобританії, Франції, Австрії та Османської імперії, національно-визвольного руху народів Близького Сходу та Балкан [214, 222, 224, 225, 226, 240, 247, 261, 265, 266, 267, 272, 282, 301, 329, 369, 387, 402, 406, 407, 408, 409].

Серед згаданих праць найбільш цікавою з точки зору досліджуваної проблеми виявились роботи видатної лєнінградської османістки Н. О. Дуліної, присвячені аналізу зовнішньої політики та міжнародних відносин Порти [265, 266, 267]. Зокрема, у монографії "Османська імперія у міжнародних відносинах (30–40-і рр. XIX ст.)", аналізуючи міжнародні обставини та позицію османського уряду в період першого турецько-єгипетського конфлікту, авторка доходить висновку, що немаловажним фактором, який сприяв кінцевому успіху місії Муравйова – укладенню Кютахійської угоди 1833 р., був саме натиск на Мухамеда Алі та султана з боку західноєвропейських держав, які прагнули якомога скорішого виведення російських військ та флоту з Константинополя [267, с.62].

Наприкінці 80-х рр. з'являється також перша ґрунтовна біографія М. М. Муравйова, автором якої був воронезький історик

М. О. Задонський [63, 64]. Однак, головну увагу цей дослідник приділив зображенню діяльності Муравйова, як одного з засновників першого в Росії таємного юнацького товариства, яке об'єднало багатьох майбутніх декабристів (після Вітчизняної війни 1812 р. разом з братом Олександром та Іваном Бурцевим Муравйов організував Священну артіль, що згодом стала колискою таємного товариства Союз порятунку. – Є. В.). Разом з тим, обставини миротворчої місії російського генерала до Константинополя та Олександрії розглядаються стисло та у загальному контексті. Як видно з тексту, основним джерелом інформації автора були мемуари самого Муравйова, а також спогади його сучасників, що, звичайно ж, не сприяє об'єктивному висвітленню його діяльності. Значною мірою знижує цінність роботи Задонського також відсутність методичного апарату.

Характерною рисою радянської історіографії була трактовка миротворчих зусиль Росії у турецько-єгипетському конфлікті 1831–1833 рр., передусім, як прагнення царату до посилення власного впливу на Близькому Сході, та, зокрема, забезпечення сприятливого режиму Чорноморських проток, що, в свою чергу, було продиктовано нагальними потребами економічного розвитку Російської імперії.

Після розпаду СРСР дослідники *Російської Федерації* зберегли досить високий ступінь інтересу до вивчення історичного аспекту близькосхідного вектору зовнішньої політики власної країни, що знайшло реалізацію у рамках концептуальних узагальнюючих робіт. Серед останніх можна виділити праці О. Р. Айрапетова "Зовнішня політика Російської імперії 1801–1914 рр.", В. В. Дегоева "Зовнішня політика Росії та міжнародні системи: 1700–1918 рр." та І. В. Зеленевої "Геополітика та геостратегія Росії" (XVIII – I пол. XIX ст.), у яких автори розглядають миротворчу діяльність під час першого турецько-єгипетського конфлікту як важливий етап розвитку політичного курсу

Росії на Близькому Сході [206, с.142–149; 256, с. 218–223; 278, с.232–240].

Історію військово-політичних союзів Росії та Туреччини у кінці XVIII – першій третині XIX ст. досліджено Є. П. Кудрявцевою у рамках колективної праці "Росія та Чорноморські протоки". Стисло характеризуючи обставини місії М. М. Муравйова, авторка припускається деяких суттєвих неточностей. Так, вона безапеляційно стверджує, що Муравйов, від'їжджаючи до Константинополя, "був забезпечений найдокладнішими інструкціями, що враховували усі можливі варіанти розвитку подій", у той час як це не підтверджується жодним з існуючих на сьогодні джерел [366, с.122].

Логічним розвитком дослідницького напрямку, започаткованого у радянські часи Є. П. Кудрявцевою, є кандидатська дисертація Ж. В. Петруніної "Єгипетська криза" в Османській імперії 30-х рр. XIX ст. та її сприйняття у російській суспільно-політичній думці, захищена у 2000 році [355, 356]. Вивчаючи ставлення різних кіл російського суспільства до єгипетських криз 1831–1833 та 1839–1841 рр. у контексті формування зовнішньої політики Росії на Близькому Сході, авторка розглядає та порівнює різні позиції та оцінки російської преси та суспільно-політичних діячів щодо послідовних кроків Петербурга у врегулюванні цього міжнародного конфлікту.

Однією з не багатьох спроб розглянути політику Росії стосовно першого турецько-єгипетського конфлікту в сучасній російській історіографії є стаття кандидата історичних наук, асистента кафедри історії Росії Сургутського державного університету Є. О. Максимова "Росія на завершальному етапі близькосхідної кризи 1831–1833 рр., в основу якої покладено матеріали фондів Російського державного воєнно-історичного архіву [325]. Однак, стаття присвячена, в основному, аналізу архівних документів, що стосуються завершального етапу кризи, у той час, як матеріали, що відбивають перші кроки до врегулювання

останньої, зроблені М. М. Муравйовим, залишилися поза увагою автора. Обставини Босфорської експедиції російського Чорноморського флоту оглядово подаються також у нарисі Г. А. Гребенщикової, що з'явився у 2005 р. на сторінках "Воєнно-історичного журналу" [245].

В цілому, специфіка сучасної російської історіографії проблеми полягає у перегляді деяких стереотипів концептуального характеру, що склалися в радянський період, оновлення ж та збагачення фактичного матеріалу до сьогодні не набуло значних тенденцій до розвитку.

Незважаючи на наявність в *англомовній історіографії* (яку складають, насамперед, праці істориків Великобританії, США та Канади) чи не найбільшої кількості різноманітних досліджень, присвячених різним етапам та аспектам Східного питання, спеціальні праці, присвячені проблемі, що розглядається, на сьогодні відсутні. Фахівці цих країн розглядають історію першої турецько-єгипетської кризи, насамперед, у загальному контексті історії Східного питання, а також зовнішньої політики та міжнародних відносин європейських держав, передусім – Великобританії та Франції. При цьому різні аспекти політичного курсу Росії, спрямованого на мирне врегулювання на Близькому Сході аналізуються, передусім, у світлі протистояння цієї держави іншим інтересантам розв'язання Східного питання.

Беручи до уваги наявну оцінку миротворчих зусиль Росії під час першої турецько-єгипетської кризи, англомовну історіографію можна умовно розділити на два напрямки: консервативний та ліберальний.

Представники консервативного напрямку (Ф. Е. Бейлі, Дж. Болсовер, Дж. Глісон, Дж. А. Р. Мерріотт, Ф. Мозелі, Ф. Ст. Родкі), не піддаючи, в цілому, сумнівам доцільність та результативність втручання Росії у хід конфлікту між султаном та пашою Єгипту, обґрунтовують тезу про те, що це втручання було спричинене прагненням царату вирішити "одвічне" завдання російської дипломатії, яке стояло на порядку денному ще з часів Катерини II [124, с.133; 151,

с.146–148; 184, с.74–76]. Як наслідок, місія М. М. Муравйова, та, особливо – константинопольська її частина, подається як спроба Миколи II у будь-яку ціну забезпечити військову присутність Росії на берегах Босфору, щоб у разі падіння Порти мати найкращі стартові позиції у майбутньому розподілі її спадщини [119, с.49–51; 176, с.60–61]. У той же час історики цього напрямку відкидають будь-яку зацікавленість інших великих держав, і передусім – Великобританії, у розчленуванні Османської імперії.

Дещо інший характер мають праці істориків ліберального (Р. Л. Бейкер, К. Борн, Р. Буллен, Ч. Вебстер, Дж. Кларк, В. Пюр'їр, Дж. Свейн, Г. Темперлі, Дж. Холл). Підтверджуючи той факт, що наміри Миколи I у його втручанні в турецько-єгипетське протистояння мали суто експансіоністський характер, який становив собою спадкову рису зовнішньої політики російських царів з самого початку виникнення Східного питання, фахівці цього напрямку, разом з тим, визнають, що у процесі реалізації таких завдань, Росія змушена була приймати до уваги наявність певних, передусім, економічних, інтересів інших держав на Близькому Сході [180, с.85–91; 195, с.41–44; 202, с.117]. З огляду на це, миротворча місія Росії, здійснена під час першої єгипетської кризи, подається як спроба забезпечити за собою домінуючий вплив у Константинополі та сприятливий режим Чорноморських проток.

Певним виключенням з наведеної вище класифікації англомовних робіт, є стаття "Росія та Східне питання, 1821–1841", а також монографія "Східне питання 1774–1923 рр.", автором яких є професор Лондонської економічної школи М. С. Андерсон [113; 114]. Цей дослідник є одним на з не багатьох, хто безпосередньо звернувся до вивчення певних аспектів політики Росії стосовно турецько-єгипетського протистояння початку 30-х рр. XIX ст. Засновані на широкому використанні російських документальних матеріалів та аналізі праць видатних радянських сходознавців, зокрема – О. В. Фадєєва,

Е. І. Дружиніної, Н. С. Кіняпіної (що взагалі становить собою доволі рідкісне явище у англomовній історіографії. – *Є. В.*), автор спромігся створити оригінальну для англomовної історіографії концепцію російської політики стосовно першої турецько-єгипетської кризи. На його думку, відправка Миколою І до Константинополя та Олександрії миротворчої місії М. М. Муравйова була логічним наслідком політичної лінії, яка була спрямована на підтримання інтегритету Османської імперії, почала формуватись у правлячих колах Росії ще з кінця XVIII ст. та набула кінцевого оформлення після підписання у 1829 р. дуже вигідного Адріанопольського миру. Разом з тим, М. С. Андерсон доходить висновку, що укладення Ункяр-Іскелесійської угоди, яке сталося після успішного виконання Муравйовим завдань місії, було цілком логічним, зважаючи на характер зовнішньополітичної кон'юнктури, що склалася у Європі на той час [113, с.87–88, 114, с.82–84].

Отже, аналізуючи історіографію англomовних країн, відзначимо, що її представники, створивши достатньо повну картину міжнародної боротьби навколо першого турецько-єгипетського конфлікту, практично не торкались такого аспекту останнього, як російська миротворча місія на чолі з генерал-лейтенантом М. М. Муравйовим.

Підбиваючи підсумки аналізу англomовної історіографії, необхідно відзначити низку фундаментальних робіт, які допомогли створити цілісну картину позиції Великобританії стосовно місії М. М. Муравйова. Серед них – праці з історії британської партійно-політичної системи, зовнішньої та колоніальної політики, а також біографії провідних державних та політичних діячів Великобританії – лордів Пальмерстона, Кларендона, Стретфорда Каннінга, У. Гладстона, [2; 3; 5; 6; 8; 12; 17; 18; 19; 23; 31; 32].

Французька історіографія. Значний внесок у вивчення першої єгипетської кризи зроблено істориками Франції. Однак цей етап

Східного питання розглядався ними, передусім, через призму зовнішньої політики Франції, або історії міжнародних відносин Османської імперії, у той час як особливості формування та реалізації зовнішньополітичного курсу Росії у згаданому питанні не набули належного висвітлення. Окремі відомості з цікавлячого нас питання містяться, зокрема, у працях Е. Барро, Ф. Буве, Л. Брех'є, Ж. Дарсі, А. Кахе, Р. Ламбеліна, Ф. Менжіна, Р. Пінона, А. Саммарко [121; 126; 127; 139; 162; 171; 172; 178; 188].

На відміну від представників англомовної історіографії, французькі фахівці приділили набагато більшої уваги аналізу результативності місії М. М. Муравйова у Константинополі та, особливо, в Олександрії. Майже одностайним є переконання французьких істориків у повній безрезультатності цієї місії. Як уявляється, розгадка цієї одностайності криється у національній приналежності авторів, адже саме Франція у розпал першого турецько-єгипетського конфлікту не тільки зважилась перешкодити російському втручання в нього, але й мала власний проект мирного врегулювання, який повинні були реалізувати її представники у Константинополі – де Варенн, а згодом – адмірал Руссен.

При цьому розбіжність поглядів французьких дослідників спостерігається лише у зображенні головних причин та масштабів провалу місії Муравйова. Так, автор виданої наприкінці XIX ст. праці "Чорне море та константинопольські протоки: нарис з історії дипломатії" П. Мішеф вважає, що головну провину за цей дипломатичний промах слід покласти на петербурзький кабінет, та особисто на Нессельроде. П. Мішеф вважав, що практично повна безрезультатність місії Муравйова була, передусім, наслідком інструкцій російського уряду, що їх отримав генерал. Обмеживши діяльність голови місії простою передачею побажань імператора, виключаючи можливість посередництва, ведення переговорів та укладення будь-яких угод, керівники зовнішньої політики Росії позбавили Муравйова можливості

сприяти кінцевому розв'язанню конфлікту набагато раніше. "Як наслідок, – доходить висновку фахівець, – російський уряд, заздалегідь прирікши цю місію на невдачу, навряд чи мав права очікувати від неї кращих результатів" (173, с.274).

Ще більш категоричної думки щодо результативності місії М. М. Муравйова дотримуються автори дослідження "Війна Мухамеда Алі проти Оттоманської Порти" Е. Кададьвен та Е. Барро. Відкрито іронізуючи над ступенем таємності, якою було оточено цілі російської місії, французькі дослідники вважають, що її результати обмежились "... обміном компліментами, мирними побажаннями, та не менш мирними протестами, який стався між Муравйовим та віце-королем та не мав жодного значення" [129, с.358]. У зв'язку з цим Кададьвен та Барро схильні надавати більшого значення у припиненні турецько-єгипетського протистояння місії Халіл-паші, який прибув до Олександрії трохи раніше за Муравйова та, як відомо з документів, жодних результатів не досяг. Більш того, французькі історики зважуються на безпосереднє перекручування фактів, стверджуючи, що Халіл-паша взагалі відмовив Муравйову в аудієнції, коли той прохав його про це [там само, с.359]. Згадаємо, що Татіщев у своїй оцінці єгипетської частини місії Муравйова услід за Нессельроде дорікав Муравйову саме тим, що той будучи проінформованим про присутність в Олександрії Халіл-паші, відмовився з ним зустрітися [381, с.363].

Очевидно упереджена оцінка цих авторів щодо російської миротворчої діяльності на Близькому Сході пояснюється досить легко: саме діяльність М. М. Муравйова перешкодила Франції виступити одноосібним посередником у конфлікті та примусити султана зробити власному протезе – Мухамеду Алі – більш вагомі територіальні поступки, аніж ті, що він їх отримав за Кютахійською угодою. Зважаючи ж на те, що робота Кададьвена та Барро з'явилася, як кажуть "по гарячих слідах" першої єгипетської кризи – у 1837 р., сила

негативних емоцій цих авторів щодо змісту та результатів російської політики на Близькому сході видається цілком зрозумілою.

Суттєвою підмогою у спробах зрозуміти головні мотиви позиції, що її займала Франція по відношенню до місії М. М. Муравйова, є біографії провідних державних та політичних діячів цієї країни [43, 45; 100; 101].

Арабська та турецька історіографія, принаймні у особі авторів, чий праці були перекладені європейськими мовами та виявились доступними для дисертантки, представлена різноманітними працями.

Однак, переважна більшість праць висвітлює досліджувану у даній роботі проблему лише у загальному контексті турецько-египетських відносин, або міжнародної боротьби навколо османської спадщини. У цьому відношенні значний інтерес становлять праці К. Фахмі "Мухамед Алі, його армія та створення сучасного Єгипту", М. Ш. Гурбала "Витоки єгипетського питання та піднесення Мухамеда Алі: дослідження дипломатії наполеонівської ери, засноване на британських та французьких архівах", А. Хокайєма "Арабські провінції Османської імперії у 1793–1918 рр. (За матеріалами Архіву Міністерства закордонних справ Франції)", М. Култуоглу, Х. Іналджик та А. Канлідера "Нариси з османської історії: експансіоністська політика Мехмед Алі-паші в Сирії та Малій Азії та реакція Блискучої Порти", А. Л. Саїд-Марсот "Єгипет в період правління Мухамеда Алі", а також нещодавно перекладена російською мовою колективна монографія "Історія Османської держави, суспільства та цивілізації" за редакцією Е. Ісханоглу [145; 150; 155; 161; 189; 293].

Серед нечисленних праць турецьких та арабських істориків, що безпосередньо порушують особливості реалізації місії М. М. Муравйова, варто відзначити опубліковану у 1930 р. в Парижі монографію професора Каїрського університету Мухамеда Сабрі "Єгипетська імперія Мухамеда Алі та Східне питання". Незважаючи на те, що Сабрі взагалі

надає досить стислий аналіз російської політики щодо турецько-египетського конфлікту 1831–1833 рр., він досить високо оцінює результативність російської миротворчої місії, стверджуючи, що у справі збереження Османської імперії "... швидкий та безпосередній успіх мала лише місія генерала Муравйова" [186, с.358]. Тобто, на думку цього фахівця, головне завдання з відновлення миру на Близькому Сході було виконано російським генералом ще в Олександрії, оскільки "Паша обіцяв імператору Росії підкоритися своєму суверену та припинити ворожі дії на підтвердження своїх обіцянок [там само, с.359]. Дещо перебільшуючи, на наш погляд, Сабрі стверджує, що за відсутності російського втручання британське та, особливо, французьке посередництво не могли принести будь-якого подібного результату. Разом з тим, питання, пов'язані із підготовкою російської миротворчої місії та реалізації її константинопольської частини, залишились поза увагою єгипетського історика.

Таким чином, арабські історики, приділивши значну увагу зображенню військових та дипломатичних подій першого турецько-египетського конфлікту, майже не торкались такого його аспекту, як місія М. М. Муравйова.

В *українській історіографії*, як вже було зазначено вище, згадана проблема практично не розглядалася, хоча в цілому історія розв'язання Східного питання у ХІХ ст., та участі у цьому процесі Росії займає чільне місце у науковому доробку вітчизняних фахівців. У цьому сенсі варто відзначити праці Б. М. Гончара, О. П. Машевського, К. А. Русакова, В. Л. Самчук та ін. [242; 326; 327; 367; 368].

Таким чином, аналіз наявної історіографії переконує у необхідності подальшої розробки та вивчення проблеми.

1.2. Характеристика джерел

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за характером джерела, які умовно можна поділити на чотири групи.

Основу джерельної бази склали офіційні та неофіційні публікації документів різних країн, які ми віднесли до першої групи.

Найбільшу кількість документів з цікавлячої нас проблеми було видано в Росії у ХІХ – ХХІ ст.

За часів Миколи І було розпочато масштабні кодифікаційні роботи, наслідком чого став вихід у 1830 р. Повного зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ), яке й до сьогодні становить собою найбільш повну збірку законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку [87]. Підготовку забезпечувало Друге відділення власної Його Імператорської величності канцелярія під загальним керівництвом М. М. Сперанського.

Серед понад 30 тисяч законодавчих актів, які увійшли до першого видання ПЗЗ, представлені практично усі види юридичних документів дореволюційної Росії: маніфести, положення, устави, рескрипти, рішення Державної ради, Ради міністрів, різних Таємних комітетів, що створювались для розв'язання тих чи інших важливих завдань зовнішньої політики і т. ін. Для нас особливий інтерес становлять томи з 19 по 32, які охоплюють, відповідно, період з 1770 по 1814 рр., досить слабо документований з питань зовнішньої політики в інших виданнях. Серед матеріалів, що увійшли до цієї збірки, зокрема, містяться дипломатичні документи, що розкривають характер та дозволяють виділити найважливіші етапи російсько-турецьких відносин

останньої третини XVIII – початку XIX ст.: підписання Кючук-Кайнарджийської та Яської угод, проектів розподілу Османської імперії, що виникали у період наполеонівських воєн тощо [Див, напр.: 87, т. XIX, № 14164; т. XX, № 14851].

У дещо іншому аспекті зовнішню політику Росії стосовно Порту дозволяють простежити "Збірки Російського історичного товариства", що становили собою об'ємні та ретельно підготовлені публікації документальних матеріалів з російської історії XV–XIX ст. Їх видання було розпочато у 1867 р. та тривало майже до самого розпаду Російської імперії. І хоча певна частина з виданих 148 томів містить інформацію змішаного, у тому числі – зовнішньополітичного характеру, особливу цінність становить велика тематична серія "Дипломатичне листування іноземних послів та посланців при російському дворі" [92а–є]. До матеріалів цієї збірки увійшла значна кількість документів, що були у свій час знайдені у російських та закордонних архівах членами видавничої комісії товариства. Аналіз останніх дає можливість не з'ясувати позицію провідних європейських держав щодо розвитку південного напрямку політики Росії, але й дослідити ступінь їх впливу цю політику.

У аналізі міжнародно-правового аспекту згаданих вище відносин ми спиралися на матеріали, що їх було уміщено у багатотомному виданні "Зібрання трактатів та конвенцій, укладених Росією з іноземними державами", здійсненому під редакцією професора Петербурзького університету Ф. Ф. Мартенса у 1874–1909 рр. [76]. Ця збірка документів охоплює договори, що їх було укладено Росією з провідними європейськими країнами. Найбільший інтерес для нас становлять томи за номерами 4, 8, та 12, у яких відклалися документи, що відбивають результати взаємовідносин Росії, відповідно, з Австрією, Прусією та Великобританією в роки першого турецько-єгипетського конфлікту [76б, 76е, 76и]. Беззаперечною позитивною якістю даної публікації документів

є наявність ґрунтовних коментарів, які супроводжують тексти найважливіших міжнародних угод.

Органічним доповненням збірки Ф. Ф. Мартенса є інше джерело – публікація документів Т. Юзефовича "Договори Росії зі Сходом (політичні та торговельні)", що побачила світло у 1869 р. [57]. Ця збірка містить у собі найбільш значні угоди, що їх було укладено Росією з країнами Сходу – Туреччиною, Персією, Китаєм, Японією. Серед зібраних Юзефовичем міжнародних трактатів відзначимо повні автентичні тексти Адріанопольського та Ункяр-Іскелесійського договорів, а також інші російсько-турецькі угоди, які становлять собою вельми важливе джерело, адже їх порівняльний аналіз дає можливість простежити процес еволюції політичного курсу Росії стосовно "слабкого сусіда" – Османської імперії.

Вже в радянський період Комісією з видання дипломатичних документів при Міністерстві закордонних справ СРСР було започатковано багатотомну радянську публікацію "Зовнішня політика Росії XIX і початку XX століття" (Видання окремих томів цієї збірки триває і донині. – *Є. В.*) [47, 48, 49]. Дипломатичне листування і міжнародні договори, зібрані у цих виданнях, дозволяють створити докладну картину не тільки зміни основних етапів політики Росії у Східному питанні, але й її боротьби з іншими європейськими державами, і насамперед, з Великобританією та Францією, за прийнятне для себе розв'язання цього питання. Нажаль, опубліковані до сьогодні документи охоплюють період лише до лютого 1832 р., дозволяючи розглянути лише початковий етап турецько-єгипетської кризи 1831–1833 рр. [49].

З огляду на досліджувану проблему, велику інформативність мають французькі публікації документів. Насамперед, це – збірка "Правління Мухамеда Алі (за даними російських архівів у Єгипті), видана істориком-архівістом Р. Катуї, який протягом певного часу працював у архівах Каїрської бібліотеки, а також мав доступ до

приватних колекцій дипломатичних документів [7, т.1–2]. До цієї збірки потрапили документи російського консульства в Олександрії, зокрема – листування консула Лавісона з послом у Константинополі Бутенєвим, намісником Єгипту Мухамедом Алі та його сином генералом Ібрагімпашою, меморандуми та проекти нот, що їх надсилали Бутенєв та Нессельроде для обговорення з представниками інших європейських держав, поточні дипломатичні документи та ін. Використання цих документів дає можливість більш повно дослідити єгипетський етап місії М. М. Муравйова, що його було здійснено у січні 1833 р.

Збірка, що включає в себе документи, вилучені з олександрійського консульства іншої держави – Франції – була видана у 1835 р. Г. Дуеном [9]. Розміщені у ній матеріали охоплюють дещо більш ранній період (1828–1830 рр.) та дозволяють на документальній основі простежити не тільки складання основних передумов першого турецько-єгипетського конфлікту, але й певною мірою з'ясувати участь у цьому процесі Франції.

Серед виданих у Франції документів, що безпосередньо стосуються розгляданої у цій роботі проблеми, варто відзначити також багатотомну публікацію дебатів, що відбулися протягом 1831–1833 рр. у французькому парламенті [10а–ж]. Документи, які відбивають події згаданого періоду, містяться у другій серії видання, яке, на відміну від аналогічних документів Великобританії, публікувалось у край нерегулярно, адже останній зі вказаних у переліку джерел та літератури томів було опубліковано лише у 1894 р. Як би там не було, аналіз виступів у французькому парламенті провідних політичних діячів того часу – Ш.М.Талейрана, герцога де Брольї, а також самого Луї Філіпа, дає змогу дослідити позицію держави, яка доклала максимальних зусиль, щоб перешкодити успішній реалізації миротворчої місії М.М.Муравйова.

Певну цінність мають також документальні публікації, що були здійснені протягом досліджуваного у даній роботі періоду у

Великобританії. У справі з'ясування позиції Лондона щодо миротворчого втручання Росії у хід першого турецько-єгипетського конфлікту велике значення мають повні звіти про дебати, що проходили в обох палатах британського парламенту. Це – так звані "Парламентські дебати Хенсарда" (скорочене найменування – "Хенсард") [11а-є]. Окрім повних текстів документів, які безпосередньо стосувалися Східного питання та подавались на розгляд депутатів від імені уряду, на сторінках "Парламентських дебатів" опубліковані також промови лордів Г.Дж.Пальмерстона (1784–1865), Дж. Рассела (1792–1878) та інших керівників зовнішньої політики Великобританії. Зобов'язані звітувати перед парламентаріями з важливих зовнішньополітичних проблем, ці діячі в свої виступах не тільки давали власну оцінку ситуації на Близькому Сході під час першої турецько-єгипетської кризи (що є цінним само по собі), але й окреслювали позицію, що її займав Уайтхолл стосовно тих чи інших дій Росії [Див., напр.: 11д, к.900–901]. Певною мірою цінність "Парламентських дебатів" для даного дослідження знижується тим, що найбільша кількість розміщених у них документів відноситься до більш пізнього періоду (березень–травень 1833 р.), коли головні завдання місії М. М. Муравйова було виконано.

Органічним доповненням британських публікацій документів є напівофіційні збірки, що виходили під загальною назвою "Портфоліо. Колекція державних паперів та інших документів та кореспонденції історичного, дипломатичного та комерційного характеру" [35]. Матеріали цих збірок становлять особливу цінність тим, що нерідко серед них публікувались секретні документи держав-конкурентів Великобританії у розв'язанні Східного питання – Росії, Австрії та Франції, перехоплені у той чи інший спосіб. Серед документів, оприлюднення яких нерідко спричиняло гучні скандали у європейській дипломатії, для нас особливу цінність становить листування керівників зовнішньої політики Росії та європейських держав з представниками у

Константинополі та Олександрії. Матеріали, що відбивають дипломатичну боротьбу навколо розв'язання першого турецько-єгипетського конфлікту, містяться у перших шести томах серії, виданої у 1836 р.

Отже, дипломатичне листування та міжнародні договори, що їх зібрано в офіційних та неофіційних публікаціях, дозволяють відтворити докладну картину політичного курсу Росії стосовно турецько-єгипетського конфлікту 1831–1832 рр., невід'ємною складовою якого була місія М. М. Муравйова до Константинополя та Олександрії.

Другу категорію джерел складають мемуари, спогади та епістолярна спадщина безпосередніх учасників досліджуваних подій.

Насамперед, це – численні видання мемуарів самого голови російської миротворчої місії – генерал-лейтенанта М. М. Муравйова, а також його підлеглих, серед яких найбільшу цінність становить автобіографія полковника О. О. Дюгамеля [59; 80–81]. Докладно зображуючи усі етапи свого перебування на території Османської імперії за дорученням Миколи I, Муравйов виявляє неабиякі аналітичні здібності, що далеко виходять за межі звичного розуміння особистості кадрового офіцера. Так, безпосередньо перед зображенням подій самої місії він дає окремі розгорнуті характеристики ключовим міністрам Порти, а також самому султанові, з якими йому довелося співпрацювати у справі врегулювання конфлікту [81a, 9–25]. Аналізуючи історичну літературу, що з'явилась пізніше та містить в собі аналіз політичних уподобань ключових фігур османського уряду, мусимо визнати влучність оцінок, зроблених Муравйовим. Цікавим уявляється також аналіз російським генералом стану турецької армії, флоту, а також настроїв населення Константинополя. У подібному ракурсі аналізується також єгипетська провінція Порти та її правитель – Мухамед Алі.

Дещо програє на цьому фоні аналіз, що його надав Муравйов власним керівникам – Миколі II та, особливо, канцлеру

К. В. Нессельроде, що сталося, на наше переконання через міркування цензурного характеру (у пізнішому виданні мемуарів, що відбулося вже після смерті Миколи I, міститься більш повна характеристика зазначених персон) [80, с.5–12].

Важливою складовою цієї групи джерел є епістолярна спадщина провідних політичних діячів того часу. Окрім іншого, відзначимо листи К. В. Нессельроде, що були опубліковані у багатотомному виданні його сином [26]. Матеріали, що стосуються політики Росії по відношенню до першого турецько-єгипетського конфлікту, відклалися у 6 та 7 томах. Насамперед, це – листування голови МЗС Росії з послами у Константинополі, Лондоні, Парижі, Берліні та Відні. Епістолярна спадщина Нессельроде відбиває бачення автором головних політичних завдань Росії на Близькому Сході та дозволяє виокремити саме його дипломатичну лінію, яка хоч і не значною мірою, у деталях, але все ж іноді відрізнялась від позиції Миколи I. Окрім того, дуже важливою є загальна оцінка Нессельроде результатів діяльності М. М. Муравйова у Константинополі та Олександрії.

Періодичні видання та преса досліджуваного періоду складає *третю групу* джерел. Незважаючи на те, що як публіцистика, так і преса в Росії початку 30-х рр. XIX ст. приділяли питанням зовнішньої політики порівняно незначну увагу, вони все ж становлять важливе джерело інформації, оскільки дозволяють отримати ще один ракурс висвітлення ключових аспектів прийняття тих чи інших політичних рішень з досліджуваної проблеми.

Так, на сторінках "Санкт-Петербурзьких відомостей" періодично публікувався фактичний матеріал з історії першого турецько-єгипетського конфлікту [439]. Треба зазначити, що, оскільки більшість тогочасних російських часописів не мали власних кореспондентів за кордоном, головним джерелом інформації для журналістів були іноземні, головним чином – англійські та французькі, газети. Окрім перекладених

та відредагованих статей, на сторінки "Відомостей" потрапляли також деякі документи, пов'язані з загостренням Східного питання, висвітлювався хід засідань з близькосхідних проблем у французькому та британському парламентах.

У "Військовому журналі" міститься низка цікавих статей з воєнної історії Османської імперії, характеризувався тогочасний стан її збройних сил, та зокрема, процес будівництва фортифікаційних споруджень на Босфорі та Дарданеллах [420]. У досліджуваній період журнал користувався неабиякою популярністю у читачів. Цікаво, що у зв'язку з загостренням турецько-єгипетських відносин та розповсюдженням у російському суспільстві думки про неминучість майбутньої війни, що сталася наприкінці 1831 р., кореспонденти "Військового журналу" удалися до порівняльного аналізу боєздатності армій султана та єгипетського паші.

Серед періодичних видань, що виходили протягом досліджуваного періоду, найбільш змістовними є матеріали "Північної бджоли" – щоденної політичної та літературної газети, видавцями якої на той час були Ф. Булгарін та М. Греч [440]. Цей друкований орган безпосередньо відбивав погляди правлячих кіл, оскільки знаходився під повним контролем III відділення. Окрім літературної складової, газета мала розділ "Зарубіжні відомості", у якому друкувалась величезна кількість матеріалів європейських газет є відповідними редакційними коментарями. Відзначимо, що характер цих коментарів міг значно мінятися у залежності від стану політичної кон'юнктури в Європі та на Близькому Сході. Так, у квітневих випусках "Північної бджоли" від 1833 р. міститься чимало критичних випадів проти Франції, що, в свою чергу було зумовлено тим, що представник цієї країни у Константинополі у той час докладав усіх зусиль, щоб знищити усі досягнення російської миротворчої місії на чолі з М. М. Муравйовим та

поставити питання близькосхідного врегулювання під колективний контроль європейських держав [Див., напр. 440, №№119–122].

Таким чином, російська періодика початку 30-х рр. XIX ст. відбивала лише певні аспекти цікавлячої нас проблеми, ґрунтуючись, передусім на відтворенні та аналізі інформації зарубіжної преси.

До особливої, *четвертої категорії* джерел слід віднести історичні праці, автори яких були сучасниками досліджуваних подій (деякі з них вже було проаналізовано у попередньому розділі). Це праці К. М. Базілі, Е. Барро, С. Жигарева, Е. Кадальвена, К. А. Скальковського, Е. Форкада, П. А. Чихачова, та ін. [40, 41, 42, 105, 106, 129, 130, 147, 273, 372].

Підбиваючи підсумки аналізу джерел, треба зазначити, що значна частина їх, насамперед російські, британські та французькі публікації документів, становлять велику цінність для дослідників. Інші ж, головним чином мемуари відомих державних та політичних діячів різних країн, учасників місії М. М. Муравйова та матеріали преси, є аналітичними, але часто мають суб'єктивний і тенденційний характер, оскільки практично кожне з таких джерел відображує погляди зацікавленої особи або кола осіб. При цьому повнота, точність та неупередженість наведених відомостей залежить не тільки від особистої позиції, але й від рівня обізнаності автора чи укладача з дослідженою проблемою. Тому, враховуючи важливість перелічених джерел, для більш повного досягнення мети й вирішення завдань дослідження необхідно застосовувати критичний підхід.

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ СТАТУС-КВО СТОСОВНО ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ РОСІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

Південний напрямок зовнішньої політики Росії набув якісно нових рис наприкінці ХVІІ ст., коли через будівництво укріплених ліній кордони Росії поступово наблизилися до берегів Чорного моря та кордонів Османської імперії. Країна поступово підходила до вирішення давньої зовнішньополітичної проблеми виходу до теплого моря. Саме в другій половині ХVІІ ст. в зовнішній політиці Росії виникли й передумови до нової якості – переростання національних завдань у імперські, які, в свою чергу, реалізовувалися у ХVІІІ ст., коли Росія перетворилася на значну європейську державу та багатонаціональну імперію.

Входження Росії у 1697 р. до Священної Ліги означало її приєднання до спільноти західноєвропейських держав у боротьбі проти Османської імперії та участь у вирішенні так званого Східного питання. Втім, наприкінці ХVІІ – в першій половині ХVІІІ ст. Росія не спромоглася добитися певних успіхів на цьому напрямку своєї зовнішньої політики. Загальна криза Османської імперії в другій половині ХVІІІ ст. створила можливості для втручання західноєвропейських держав у внутрішні справи цієї держави, адже для цього були економічні причини, та, зрештою, активізації експансії на

зайняті Туреччиною території. Щодо Російської імперії, то слід зазначити, що вона вирішувала свої міжнародні завдання у чорноморському регіоні шляхом російсько-турецьких війн, результати яких дозволили розв'язати не лише нагальні проблеми часу, а й бачити нові політичні можливості та шляхи їх практичного втілення.

Першим серйозним зазіханням Росії на цілісність Османської імперії була російсько-турецька війна 1768–1774 рр., у ході якої царат намагався вирішити нагальні проблеми розвитку південного напрямку зовнішньої політики. Як відомо, війна закінчилася перемогою Росії та підписанням 10(21) липня 1774 р. Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною. На той час основним змістом російсько-турецьких протиріч виявилася чорноморська проблема, сутність якої зводилася до з'ясування права розпоряджатися протоками та судноплаванням по Чорному морю, закріплення на міждержавному рівні територіальних придбань Росії у північночорноморському регіоні і розмежування російсько-турецьких кордонів. Вступаючи до війни, уряд визначився, що метою війни має бути отримання права на вільне судноплавання Чорним морем та придбання на його узбережжі зручно розташованого порту. Власне вищеназваний договір мав на меті їх розв'язання.

Як і уряд Османської імперії, який уповноважив вести переговори головнокомандувача своєї армії, уряд Катерини II наділив таким ж повноваженнями графа П. О. Румянцева. Він отримав рескрипт імператриці від 10 квітня 1774 р., де містилися вказівки відносно умов мирних переговорів. Під впливом внутрішніх обставин, як-от повстання під проводом О. Пугачьова, Катерина II наполягала на якомога скорішому підписанні миру, у зв'язку з чим пояснювала Румянцеву, що слід свідомо йти на поступки турецькому уряду і не висувати умов, які Росія не в змозі відстояти. Імператриця коротко окреслила сутність російських вимог у такий спосіб: "познав довольно, что турецкая

претительность в сих обоих пунктах непреодолима... решились мы, для возвращения отечеству драгоценного покоя, снизить на ограничение кораблеплавания по Черному морю в одно торговое, так и на оставление татарам Керчи и Еникале, если Порты согласится, признав единожды гражданскую и политическую их вольность и независимость, оставить им равномерно без всякого изъятия в полную власть и владение все крепости в Крыму, в Тамани и на Кубани со всею землею от реки Буга по реку Днестр, которая бы могла служить живою границею... Что до кораблеплавания по Черному морю касается, тут, снисходя на турецкое требование, позволяем мы наименовать в трактате одно торговое на обе стороны с равными для купеческих судов ограничениями в пункте вооружения..." [Цит. за: 263, с. 263].

Незважаючи на досить скромні, як на переможця, вимоги, вигідне воєнно-стратегічне становище російської армії та дипломатичний прийом замовчування, до якого удався граф Румянцев під час переговорів з представником Османської імперії, дозволили Росії підписати мир у Кючук-Кайнарджі на більш сприятливих умовах ніж того очікували в Петербурзі. Так, після довгих дебатів турецька сторона погодилася на відкриття для російського торговельного судноплавства Чорного моря та проток [87, т. XIX, № 14164]. І хоча в тексті договору не йшлося про право Росії будувати та утримувати на Чорному морі воєнний флот, як не йшлося про якісь його обмеження або заборони, зазначимо, що Росія все ж отримала таку можливість. Через військову поразку турецький уряд зробився досить поступливим, але не настільки, щоб включити до тексту договору такий пункт прямо та відкрито. Для Росії отримане право мало велике значення – відтепер з'являлася можливість не лише вирішення певних завдань східного вектора зовнішньої політики як на суходолі так і на морі, країна спромоглася добитися сприятливого для неї режиму чорноморських проток та підсилити південні кордони держави.

Крім того, численні статті цього мирного трактату містили пункти щодо становища населення Османської імперії, яке мешкало на території Дунайських князівств. Саме на цих землях розгорталися військові дії між Росією та Османською імперією, а християнське населення підтримувало російську армію. Останнє мало досить важливе значення, адже, закріплюючи окремі положення щодо Дунайських князівств та покровительства ним, Росія у якості православної держави отримувала унікальну можливість впливати на внутрішнє життя Османської імперії [235, с. 36].

Отже, факт укладання Кючук-Кайнарджійського договору можна оцінити як перший крок Росії до вступу у складну та доволі небезпечну гру, головною ставкою в якій були османські території. Дійсно, на момент укладення мирної угоди Порта ще не вважалась настільки слабкою, а Росія ще не мала достатньо ані військових, ані дипломатичних можливостей для того, щоб безпосередньо піднімати питання про подальшу долю османських територій. Про це свідчить, передусім, відмова Росії від більшості територіальних захоплень, здійснених у ході війни [98, с.30–33; 273, с.349–360]. У правлячих колах Росії добре розуміли, що, незважаючи на внутрішню слабкість Османської імперії (за свідченнями сучасників помітними проявами цього були: "...недостаток хорошего регулярного войска, систематические подкупы министров Оттоманского двора, величайшие притеснения и грабительство от пашей, непрочность и неверность ничьей собственности, совершенный упадок торговли, которая совсем убита везде, где только турки владычествуют; трудности перевозов или транспортов, и, наконец, незаменяемый ущерб в народе, производимый почти ежегодно чумою, голодом и скудным земледелием") вичерпне вирішення поставлених завдань на той час не відповідало як внутрішнім можливостям держави, так і її міжнародній позиції [427, 1818, №4, с.41].

З іншого боку, міжнародна обстановка в Європі дозволяла сподіватися на вирішення цих завдань у найближчому майбутньому. Протягом 60–80-х рр. XVIII ст. експансіоністській політиці Росії на півдні певним чином сприяла Англія, яка, виходячи із розповсюдженої на той час концепції політики "рівноваги сил" у Європі, прагнула чужими зусиллями витіснити свою найближчу суперницю – Францію – із зони проток, Егейського архіпелагу та Близького Сходу [278, с.153; 297, с.270]. Також слід зазначити, що з плином часу Кючук-Кайнарджійський договір виявив свій, певною мірою, провокаційний характер – отримані Росією за його умовами нові території глибоко вклинювалися між володіннями Туреччини, Польщі та Кримського ханства, що створювало об'єктивні передумови для нової війни.

В рамках близькосхідної політики Росії крім проблеми Чорноморських проток ще одним досить важливим аспектом виявилось балканське питання. Ідея державного покровительства єдиновірному населенню цього півострова не випадково виникла саме за Катерини II, адже саме тоді започаткована за Петра I імперська ідея та супутнє їй право розпоряджатися долею інших народів отримали значного розвитку. Нагадаємо, що лінія Росії стосовно цього регіону підкріплювалася правом сприяння християнам Османської імперії, яке закріплювалося у статтях Кючук-Кайнарджійського договору. Останній надавав практичну можливість встановлення домінування у Південно-Східній Європі, забезпечити режим вільного судноплавства Дунаєм, Прутом та Дністром, з тим, щоб створити у цьому регіоні стратегічний плацдарм та використати прагнення його населення отримати незалежність, як засіб політичного тиску на Османську імперію.

У другій половині XVIII ст. Росія переживала період стрімкого розширення територій держави, що відбувалося як за рахунок державної колонізації, так і шляхом вільних міграцій населення. В останньому випадку спостерігався процес, який дозволив країні без зайвих зусиль

приєднувати до імперії значні землі: із вільним переселенням виникала необхідність влаштовувати внутрішнє життя на знову опанованих землях, отже, на прохання населення таких територій, влаштовувалися органи місцевої влади, представництва центральної адміністрації [Див., напр: 264; 284, с.3–45; 296; 306, т.1]. У зв'язку з цим вважаємо за потрібне додати, що не лише наявність слабкого сусіда – Османської імперії та значення Південно-Східної Європи і проток з економічної та стратегічної точки зору, змушували Росію обрати для експансії близькосхідний напрямок [235, с.40]. Як уявляється, процес російської вільної народної колонізації півдня, який відбувався протягом досить тривалого часу, у XVIII ст. повільно, але невпинно наближував кордони Російської імперії до кордонів імперії Османської, в тому числі – до північного Причорномор'я та Криму. За таких умов зіткнення інтересів двох сторін ставало неминучим, особливо за умов поступового послаблення Порти як державного утворення.

І все ж у перші роки після підписання мирної угоди для Росії досить важливим було дотримання Османською імперією її умов. Так, черговим кроком до закріплення досягнутих успіхів стало підписання між Росією та Османською імперією 21 березня 1779 р. Айналі-Кавакської конвенції, яка в основних рисах повторювала положення Кючук-Кайнарджийського договору, але була покликана закріпити домовленості 1774 р. [87, т. XX, № 14851].

Така поступливість, однак, не виключала появи у Петербурзі теоретичних планів розчленування "слабкого сусіда". Поштовх до активізації у російській дипломатії "радикальної тенденції" вирішення Східного питання шляхом встановлення російського контролю над частиною Балканського півострову та Чорноморськими протоками дала зміна міжнародної ситуації в Європі наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. Якщо до цього часу Росія мала у якості європейського союзника Прусію, а такі гравці міжнародної сцени, як Австрія та Франція

діяли спільно, то відтепер Росія зблизилася з Австрією. Така рокировка відбулася завдяки Г. О. Потьомкіну, який був прихильником активної політики на Чорному морі. Отже, якщо у фіналі російсько-турецької війни 1768–1774 рр. виявилася дещо стримана позиція Росії щодо територіальної цілісності Порти, то буквально через декілька років ситуація змінилася на діаметрально протилежну. Маючи Австрію за союзника, Росія отримала офіційне визнання своїх завоювань на півдні та обіцянку допомоги на випадок нової війни з Туреччиною. Саме тоді в російських правлячих колах народилася ідея так званого "грецького проекту".

Під час війни 1768–1774 рр. князь Г. О. Потьомкін висловив ідею щодо "вигнання" турок з Європи та відтворення християнської грецької імперії на чолі з одним із членів російського правлячого дому [273, с.208–209]. Це була основа для так званої "східної системи" (Чорне та Середземне моря, Балкани), план якої князь Потьомкін подав на розгляд імператриці Катерини II. На його думку, ця система повинна була стати адекватною зовнішньополітичною альтернативою малореалістичної, як на думку сучасників, орієнтованої на протестантський світ "північної системи" голови Колегії іноземних справ Н. І. Паніна [44, с. 4].

І хоча цей проект не набув навіть достатнього теоретичного обґрунтування, він все ж таки має велике значення в контексті досліджуваної проблеми, оскільки, на нашу думку, започаткував у російській дипломатії "радикальну тенденцію" вирішення Східного питання шляхом встановлення російського контролю над частиною Балканського півострову та Чорноморськими протоками [281, с. 45]. Протягом усього досліджуваного періоду позиція Росії стосовно цілісності Османської імперії визначалась боротьбою згаданої тенденції з іншою, яка отримала назву "помірної" та передбачала укріплення російського впливу у Константинополі за рахунок усебічного розвитку

російсько-турецьких відносин та підтримки цілісності султанських володінь.

Більш конкретного оформлення "радикальна" тенденція набула невдовзі після підписання Кючук-Кайнарджійського миру. Необхідність подальшого розвитку південного напрямку імперської експансії – приєднання Криму, створення флоту та лінії берегових фортець на Чорному морі, з одного боку, та складення сприятливої для цього міжнародної ситуації – зближення з Австрією за сприяння Великобританії – з іншого, спричинили висунення російською дипломатією на міжнародне обговорення першого проекту розділу османських земель. Основою для такого обговорення став добре відомий "грецький проект".

Ключові положення цієї доктрини було викладено у 1780 р. в меморандумі О.О.Безбородько (1747-1799), остаточний же варіант "Грецького проекту" Катерина II виклала у 1782 р. у листі до австрійського імператора Йосифа II (1741-1790) [92, 384–385]. Цей проект справедливо вважається фахівцями однією з наймасштабніших та найамбітніших зовнішньополітичних ідей російських правителів, сама поява якої завдала значного впливу на характер не тільки дипломатії та придворної політики, але й державної ідеології Росії. Проект мав два варіанти, вибір між якими залежав від успіхів Росії та Австрії у війні проти Туреччини. Програма-мінімум "Грецького проекту", хоча й передбачала розділ між Росією, Австрією та Францією більшості нетурецьких територій Османської імперії, все ж не заперечувала подальшого існування султанської держави [235, с.43]. Окреслено було також коло питань, які мали найближчим часом набути для царату найбільшої актуальності – отримання важливого плацдарму на Балканському півострові (Дунайські князівства. – *Є. В.*), відкриття Чорноморських проток для військових кораблів Росії, та, нарешті, укріплення її позицій у Середземномор'ї.

Але набагато більшого впливу на подальший розвиток подій мала програма-максимум, яка не залишала Османській імперії права на подальше існування. Російська імператриця пояснювала Йосифу, що стрижень її замислів – Константинополь, але не у сенсі завоювання та приєднання цього міста до Росії. Стародавня столиця Візантійської імперії в планах Катерини II мала стати центром нової імперії, престол якої мав обіймати її внук Костянтин за умови, що він назавжди відмовиться від російського трону.

Таким чином, за задумом Катерини II, дві держави – Російська та Грецька імперії – мали б утворювати союз, у якому Росії належала б провідна роль. Звичайно, що імператриця розуміла безпідставність такого роду заяв, отже було знайдено історичні підвалини для цієї досить масштабної претензії – релігійна спадкоємність Росії стосовно Константинополя забезпечувала не лише сакральні моменти, а й дорівнювалася культурній спадковості [281, с.45]. Будучи наступницею Візантії в релігійному відношенні, Росія без посередників пов'язувалася з античною Грецією, а звідси витікала й культурна перевага в Європі. Проект вказував на легітимність Росії як спадкоємиці Візантії, що дозволяло поставити на порядок денний забезпечення рівного голосу Росії у процесі обговорення подальшої долі Порти.

Амбітність та масштабність "грецького проекту" спричинила значне розходження у оцінках його фахівцями різних країн – від дипломатичного блефу до конкретного плану розподілу Туреччини та захоплення Константинополю, здійсненню якого перешкодив лише збіг обставин. На нашу думку, "грецький проект" мав скоріше психологічний ефект – скориставшись сприятливою політичною ситуацією, змусити Австрію та Францію погодитись на мінімальні вимоги Росії (приєднання Криму. – *Є. В.*), задля того, щоб позбавити цю країну свободи дипломатичного маневру у реалізації вимог максимальних (реалізації будь-якого з варіантів "грецького проекту". – *Є. В.*). Підтвердженням

цього може стати відмова Катерини II від обговорення з Йосифом II власних же пропозицій.

Оцінюючи ж наслідки висунення "Грецького проекту" незалежно від його першопочаткового призначення, слід сказати, що він дозволив Росії досягти у розв'язанні Східного питання дійсно помірних, етапних цілей "радикальними" засобами – отримати у грудні 1783 р. Крим, уникнувши не тільки війни з Туреччиною, але й серйозного конфлікту з європейськими державами. Оскільки ж конкуренція з боку Франції та Великобританії на той час ще не була досить серйозною, то про будь-які гарантії інтегритету султанських володінь не йшлося.

Переосмислення правлячими колами Росії ролі "слабкого сусіда" у процесі реалізації власних інтересів на Близькому Сході, та, власне, виникнення проблеми формування політики статус-кво стосовно Османської імперії почалося лише у другій половині 80-х рр. XVIII ст. й було пов'язано зі значною зміною міжнародної обстановки у Європі. Франція та Великобританія, чий економічні та стратегічні інтереси на Близькому Сході невпинно зростали, з тривогою стежили за успіхами російської дипломатії та зброї на підступах до Константинополя.

Як наслідок, ці держави вважали за необхідне, попри усі протиріччя, що існували між ними, об'єднати власні зусилля у підтримці Порти проти найбільш небезпечного та успішного суперника у згаданому регіоні. І хоча чергова російсько-турецька війна (1787–1792) також була переможною для Росії – умовами Яського миру було не тільки підтверджено усі попередні російсько-турецькі угоди, але й встановлено новий кордон по р. Дністер, у Петербурзі змушені були серйозно замислитись над зміною інструментів впливу на Константинополь [87, т. XXIII, №17008, с.287–292; т. XIX, с. 960]. Катерина II добре розуміла, що доля Османської імперії дедалі більше ставала розмінною монетою європейської дипломатії, і тому будь-які подальші одноосібні успіхи Росії у розв'язанні Східного питання

неминуче викликали б запеклу протидію інших інтересантів. Справедливість цієї думки наочно підтверджував хід останньої російсько-турецької війни, яку Росія завершувала, фактично маючи проти себе, за винятком Австрії, решту великих європейських держав.

За таких умов нагально необхідним для стратегічних інтересів Росії на Близькому Сході було встановлення міцних взаємовигідних стосунків з Портою. Втрата можливості подальшого розвитку південного напрямку імперської експансії за рахунок османських територій призвела до укріплення представників "помірного" напрямку російської дипломатії, які вважали головним стратегічним завданням Росії на Близькому Сході усіляку підтримку життєздатності Порти та протидію її перетворенню на об'єкт розподілу з боку більш спритних європейських конкурентів – Англії та Франції. Компенсацією ж можливих територіальних надбань за рахунок османських територій мав стати розвиток взаємовигідної торгівлі з Туреччиною.

Реалізацію згаданих планів було покладено на М. І. Кутузова (1745–1813), який був направлений зі спеціальною місією до Константинополю невдовзі після підписання Яської угоди. Досягнення головної мети цієї місії – зближення Росії та Туреччини – полегшувалось різким зростанням активності революційної Франції у близькосхідних справах. Агресивні дії Французької Республіки у басейні Середземномор'я – захоплення протягом 1797–1798 рр. кількох стратегічних пунктів – Іонічних островів, узбережжя Адріатичного моря, о. Мальта, та, нарешті – експедиція Наполеона Бонапарта (1769–1821) у Єгипет – змусили Порту пришвидшити вибір між Сциллою та Харибдою та пристати на пропозицію військової допомоги з боку Росії [273, с.245–246].

Як наслідок, 3 січня 1799 р. між Росією та Портою було укладено союзний договір. Новий російський імператор Павло I (1754–1801) обіцяв Порті військову допомогу проти агресії Франції в Єгипті, в обмін

на відкриття Чорноморських проток для російських воєнних кораблів. Окрім того, за умовами договору, вхід до Чорного моря для кораблів інших держав було закрито. Цей договір мав велике значення для стратегічного забезпечення нещодавно приєднаних південних районів Російської імперії, адже об'являв Чорне море закритим російсько-турецьким басейном. У той же час було зафіксовано право Росії як чорноморської держави бути одним із гарантів судноплавного режиму проток, відкриття яких значно укріплювало, порівняно із основною суперницею – Францією, позиції Росії на Балканах та Середземномор'ї.

Укладення цього договору можна вважати значним успіхом представників "помірної" тенденції у російській дипломатії, оскільки його умови у повному обсязі відбивали саме їх бачення майбутнього російсько-османських відносин. Разом з тим, навряд чи можна погодитись із твердженням, що його було висловлено у колективній радянській монографії "Східне питання у зовнішній політиці Росії" про те, що ця угода не мала кон'юнктурного характеру [235, с.47]. На наш погляд, угода 1799 р. – це саме блискуче використання російською дипломатією сприятливої міжнародної кон'юнктури, що склалася на той момент (адже Порта вже фактично знаходилась у стані війни з французькою Директорією, а Великобританія долучилась до російсько-турецького союзу трохи пізніше. – *Є. В.*) задля здійснення важливого кроку у реалізації чорноморського напрямку імперської політики – забезпечення сприятливого режиму Чорноморських проток, не кажучи вже про власне використання Порти як союзника проти небезпечного суперника – Франції.

Яскравим підтвердженням того, що у цей період позиція правлячих кіл Росії стосовно інтегритету Османської імперії могла швидко еволюціонувати залежно від зміни міжнародної обстановки у Європі, є проект, що його підготував за наказом Павла I голова колегії закордонних справ Ф. В. Ростопчин (1763–1826). Розрив союзу з

Великобританією, який став наслідком гострих протиріч у Середземномор'ї (суперечка через о.Мальта. – *Є. В.*), де остання переважала Росію не тільки в обсязі стратегічних інтересів, але й у засобах їх реалізації, покликав до життя "Записку" Ростопчина, відому ще як "другий план розподілу Туреччини".

Слід зазначити, що в основних рисах новий проект значно відрізнявся від "грецького проекту" Катерини II. Незважаючи на більшу визначеність територіальних претензій Росії (Балкани. – *Є. В.*), в історичній літературі ідеї Ф. В. Ростопчина оцінюються як політична химера, оскільки вони не тільки не передбачали конкретних схем розподілу османських володінь чи то визначення режиму Чорноморських проток, але й взагалі не відповідали тогочасній російській політиці у Східному питанні [235, с.51]. Цілком можливо, що цей проект розглядався у Петербурзі лише як один з запасних варіантів врегулювання політичної ситуації на Близькому Сході на той випадок, якщо остання вийде з-під контролю, адже одним з головних пунктів сепаратних переговорів, що їх розпочав Павло I з Наполеоном наприкінці 1800 р. було збереження цілісності Османської імперії [100, с.106]. Як би там не було, незважаючи на позитивну резолюцію Павла I, основним положенням ростопчинської "Записки" призначено було реалізуватись ще менше, ніж знаменитому плану російсько-французького походу на Індію, оскільки в березні 1801 р. російський імператор пішов з життя.

Певне укріплення в російській дипломатії політичної лінії на збереження статус-кво в Османській імперії відбулося за правління Олександра I (1777–1825). Так, у листі, що був адресований російському посланнику в Берліні барону О. І. Крюденеру (1746–1802) влітку 1801 р., імператор зазначав, що він не бажає будь-яких територіальних придбань за рахунок Порти, а принципи політики Росії у Східному питанні охарактеризував наступним чином: "Как бы то ни было, дело не станет за

моей умеренностью, чтобы предупредить всякий повод к разногласиям между моей империей и Оттоманской Портой. Один из принципов моей политической системы будет заключаться в том, чтобы всегда содействовать всеми моими силами сохранению государства, слабость и плохое управление которого являются ценной гарантией безопасности" [47а, с.54]. Декларована у цьому листі та неодноразово повторювана представниками російських політичних кіл думка про доцільність існування цілісної, але слабкої у політичному відношенні Туреччини, була підтримана на засіданні так званого "негласного комітета" 10(22) липня 1801 р. [47а, с.61, 69–72, 91, 131, 213].

Слід також відзначити, що у цей же період османська політика Росії зазнає ще однієї важливої зміни, яка стала наслідком еволюції всієї системи виробки та реалізації зовнішньополітичного курсу цієї країни. На думку Олександра І, система зовнішньої політики відтепер мала бути "національною", доцільність якої визначалася б конкретною вигодою для Російської держави, а не політичними уподобаннями окремих її представників [Там само, с.131]. Проголошення імператором нових принципів ведення зовнішньої політики спричинило певну боротьбу в російських правлячих колах, результатом якої стала заміна очільника зовнішньополітичного відомства Н. П. Паніна (1770–1837) (якого було помічено якраз у спробах адаптувати "національну" російську політику у східному питанні згідно з власними уподобаннями. – *Є. В.*), на В. П. Кочубея (1768–1834). І хоча більшість сучасних російських дослідників дотримується думки про другорядний в цілому характер східного напрямку зовнішньої політики Петербурга, відзначимо, що доля Османської імперії зіграла у відставці Н. П. Паніна не останню роль [235, с. 52].

Аналіз листування Олександра І з російським посланником у Константинополі В. С. Томаре свідчить про неабияке занепокоєння російського царя активізацією французької дипломатії у

Константинополі [47а, с.52, 138]. Російські послы в Туреччині тільки й знали, що займалися боротьбою проти підступів своїх французьких колег.

Діючи у рамках декларованого курсу, російська дипломатія докладала чималих зусиль, щоб отримати можливість посередництва під час укладення франко-турецького миру у 1802 р. Така участь у долі Порти, на наш погляд, була продиктована не тільки бажанням Росії певною мірою гарантувати "слабкого сусіда" від можливих зазіхань найбільш небезпечного на той час європейського сусіда, але й можливістю отримати з цього політичний капітал у відносинах з турками. Реалізація цього капіталу відбулася невдовзі, 24 вересня 1802 р., коли було підписано російсько-турецьку угоду щодо статуту Дунайських князівств, яку можна вважати важливим кроком до подальшого укріплення впливу Росії на Балканах [47а, с.250, 254–257].

Однак, незважаючи на позитивну роль у російсько-турецьких відносинах початку ХІХ ст., ця конвенція справила негативний вплив на майбутнє міжнародних відносин на Близькому Сході: Росія закріпилася на Балканах, але половинчастість основних положень документа дозволила Франції вдатися до активних дій. Логічним наслідком цього стало зближення Росії та Англії на основі спільного бажання зупинити французьку агресію на Сході. Так, вже у 1803 р. російський канцлер О. Р. Воронцов наполягав на союзі з Англією, обґрунтовуючи це неминучим розпадом Османської імперії під ударами Франції. Розрив російсько-французьких відносин стався у 1804 р. внаслідок вбивства герцога Енгієнського та відвертої протидії з боку Франції концентрації російських військ на Іонічних островах.

За таких умов останнім значним успіхом "помірної" дипломатії Росії на цьому етапі було укладення 23 вересня 1805 р. нового російсько-турецького союзного договору. Окрім домовленостей про взаємну військову допомогу на випадок конфлікту з третьою стороною,

прагнення Росії мати поблизу своїх кордонів слабку, кризову, але територіально цілісну Туреччину також знайшло своє відображення у цьому документі. Так, стаття XIII угоди гарантувала недоторканність володінь обох країн-учасниць в межах на момент підписання угоди. Крім того, у секретних додатках до угоди країни домовилися вважати Чорне море "как закрытое и не допускать появления в нем никакого военного судна или каперского корабля какой бы то ни было державы, а в случае, если какая-нибудь держава попытается проникнуть туда, прибегнув к силе оружия, обе Высокие Договаривающиеся стороны обязуются рассматривать подобную попытку как *casus foederis*..." [476, с.591–593].

Укладена за умов серйозного загострення російсько-французьких протиріч на Близькому Сході, ця угода виявилась нетривалою. Керуючись, насамперед, почуттям самозбереження, Порта після певних вагань прийняла бік Франції, переможна хода чийх армій на європейському континенті добре відчувалась у Константинополі. До того ж, після розгромної поразки російських військ під Аустерліцем всередині самої османської держави знову підсилювались реваншистські настрої, спрямовані на повернення усіх суверенних прав та територій, що їх було передано Росії у останні десятиліття. Спричинені цими обставинами численні порушення Портою умов російсько-турецьких договорів зробили неможливим подальше проведення "поміркованого" політичного курсу, і в грудні 1806 р. між цими країнами розпочалася чергова війна. З боку Росії ця війна мала вимушений характер, оскільки Олександр I не мав концепції війни та ще не напрацював більш-менш чіткого політичного курсу по відношенню до Османської імперії. Він лише відстоював спадщину Катерини II та Павла I, завдяки політиці яких Росія мала на Порту безпрецедентний вплив [278, с.198].

Перетворення Франції на своерідну наддержаву свого часу та зовнішня безпорадність Порти проти сепаратистських тенденцій, що зростали у її провінціях, дали змогу посилити свої позиції в Петербурзі

представникам "радикальної" тенденції. Навіть такий послідовний у недавньому минулому прибічник тези про необхідність збереження інтегритету Османської імперії, як В. П. Кочубей, після Аустерліца майже втратив впевненість у здійсненості цього завдання [375, с.414].

Як наслідок, у Петербурзі вирішили розпочати серйозну підготовку до забезпечення імперських інтересів Росії у випадку майбутнього розчленування Османської імперії. Через посилення французької агресії на Балканах, сербське повстання 1804 р. та нестабільне внутрішнє становище в Петербурзі створилося враження скорого розпаду Османської імперії, а отже виникла необхідність розробки превентивних заходів з метою випередити своїх найближчих суперників на Близькому Сході. За влучним висловленням французького історика А. Вандаля, майже кожний кабінет Європи тоді вважав за доцільне мати план розподілу земель Османської імперії [45, т. 1, с. 194].

Характерною рисою російського варіанту розподілу було те, що пріоритетним напрямком претензій Петербургу тепер стали саме Балкани – на півострові планувалося утворення кількох незалежних слов'янських держав під її протекторатом. Відзначимо також, що у будь-якому випадку царат був проти повного розподілу османських територій, підтвердженням чого може бути відставка з посади міністра закордонних справ ентузіаста знищення Порти А. Ю. Чарторийського. Однак перші ж спроби російських дипломатів прозондувати ґрунт у цьому напрямку з можливими партнерами – Францією та Великобританією – успіху не мали [235, с.60].. Наполеон, який знаходився на піку своєї могутності, не мав намірів поступатися щонайменшою часткою власного впливу у Константинополі, англійці ж взагалі не вважали за можливе брати участь у подібних комбінаціях [375, с.342; 19з, с.121–123; 19к, с.332–338].

Ненабагато більш результативними у цьому відношенні були переговори 1807–1809 рр. між Олександром I та Наполеоном, початок

яким було покладено у Тильзиті. Зважаючи на свій домінуючий вплив у Константинополі та стан війни між Росією та Портою, Наполеон висунув проект повного розподілу османських територій. Зрозуміло, що за таких умов російські представники вважали за необхідне повернутися до попередньої "помірної" програми укріплення свого впливу на Близькому Сході [47в, с.758–759]. Такий підхід до вирішення Східного питання було озвучено відомими політичними діячами того часу М. С. Мордвіновим та М. М. Сперанським, його також поділяли багато представників російської верхівки. Разом з тим, остаточно не відкидалася ідея часткового розчленування Туреччини – Олександр I вважав цілком закономірними власні претензії на Молдову, Валахію та Сербію. Зрозуміло, що такий план був неприйнятний для Наполеона [47в, с.645–646; 92г, с.280–283].

Приймаючи до уваги ці обставини, взагалі навряд чи можна серйозно розглядати тильзитські угоди, що були фактично продиктовані Наполеоном з позицій сили, у якості франко-російської домовленості про розподіл Османської імперії [45, с.52–53]. Сам факт укладення союзу з Францією для Петербурга означав дуже невігідний з економічної точки зору розрив зв'язків з Лондоном, адже це зачіпало інтереси російського дворянства та купецтва, для яких Англія була вигідним торговельним партнером [206, с.27; 300, с.36–37]. Подальші ж антиросійські маневри французької дипломатії у Константинополі лише посилили в Олександрові I рішучість в кінцевому рахунку зберегти "слабкого сусіда" на політичній карті. Максимум, на що був здатний піти у цьому випадку російський цар – це анексія Дунайських князівств [47г, с.179–180]. Побоювання Франції та Росії одна одної та їх неготовність до загального розділу османської спадщини, набули яскравого прояву протягом переговорів М. П. Румянцева (1754–1826) з французьким послом у Петербурзі маркізом Л. Коленкурром (1773–1827) у 1808 р. [45, с.205–208].

Зручну нагоду дещо радикалізувати справу розв'язання Східного питання Росія отримала в Ерфурті у 1808 р. Позиції наполеонівської Франції на Європейському континенті на той час вже не були настільки міцними, передусім, через надмірне заглиблення в іспанські справи, а отже її представники врешті-решт змушені були дати принципову згоду на майбутнє приєднання до Росії Дунайських князівств за умови збереження інтегритету решти османських володінь [47г, с.362–363]. Прагнучи закріпити у такий спосіб союз з Росією, Наполеон наказав французькому послу в Петербурзі маркізу де Коленкуру зробити пропозицію про розділ османських володінь у Європі – Росії пропонувалися Дунайські князівства та Босфор у обмін на її згоду на перехід Дарданелл та західної частини Балканського півострова до Франції. Це було значним досягненням російської дипломатії, оскільки нарешті було закладено ґрунт для подальшого розвитку балканського напрямку імперської експансії Петербурга.

Зрозуміло, що схильність Олександра I до ідеї цілісності Османської імперії не дозволяла йому до певного часу активно втручатися в балканські справи. Втім, цар розумів, що така позиція може призвести до послаблення впливу Росії у цьому регіоні та зміцнення позицій Франції та Австрії серед населення Балкан. У зв'язку з цим ще у 1804 р. Росія намагалась виступити у ролі посередника в турецько-сербському конфлікті, того ж року зрештою відбулася активізація російської зовнішньої політики на Балканах. У ході війни з Портою російські війська активно взаємодіяли із сербськими повстанцями, а у травні 1807 р. ватажки останніх відкрито висловили своє бажання перейти під протекторат Росії [47г, с.553–554].

Згадана тенденція в османській політиці Росії знайшла свою реалізацію у черговому проекті розподілу Порти. У січні 1806 р. міністр закордонних справ А. Ю. Чарторийський виробив спеціальний балканський проект, за яким передбачалося частково відійти від

підтримки цілісності Османської імперії та створити на Балканах федерацію незалежних держав під покровительством Росії [47в, с. 651].

Серйозність намірів Петербургу щодо реалізації зазначеної мети було продемонстровано під час неодноразових спроб укладення перемир'я з Портою [47г, с.266]. Але затяжний характер війни, яку царат змушений був поспішно завершувати, зважаючи на зростаючу загрозу наполеонівської навали на Росію, вніс свої корективи до реалізації проекту нового устрою дунайських та балканських провінцій Порти. За умовами Бухарестського миру, укладеного 28 травня 1812 р. територіальні придбання Росії обмежувалися лише Бессарабією та встановленням нового російсько-турецького кордону по р. Прут [87, т. XXXII, №25, с.318].

На думку деяких радянських дослідників, Бухарестський договір, незважаючи на те, що за основним змістом був вигідним для Франції, дещо в чому для Росії був своєчасним та мав позитивне значення. Зрозуміло, що за цією угодою Росія не добилася розв'язання мети, яку було зазначено ще у Ясському договорі – Дунайські князівства їй не вдалося приєднати; крім того, належним чином не вирішувалася і проблема проток. Однак договір дозволив значно укріпити становище Росії на Балканах, гарантувати безпеку південних кордонів держави, вивільнити Дунайську армію для боротьби з наполеонівським нашествям [206, с.52; 300, с.46–48]. Разом з тим, шляхом підтвердження автономного статусу Сербії, Молдови та Валахії царська дипломатія отримала новий плацдарм для наступної спроби розв'язання балканської проблеми.

Остаточна перемога над Наполеоном у 1815 р. дозволила Росії більш пильно стежити за виконанням Портою договірних обов'язків щодо згаданих територій (перші порушення мали місце вже у 1813 р. – Туреччина розпочала війну з Сербією, якій за умовами договору надавалася автономія під покровительством Росії). Так, у 1816 р. до

Константинополю було спрямовано місію Г. О. Строганова (1770–1857), головними цілями якої було не тільки перешкодити будь-яким спробам турок відновити свій вплив над територіями, які нещодавно перейшли під контроль Росії – Гурією, Мінгрелією, Кемхалом та ін., але й забезпечити суворе виконання Портою статті XII Бухарестської мирної угоди, яка надавала Сербії автономію [47г, с.709]. Застосування "помірної" дипломатії у даному випадку виявилось результативним – цього ж року між Туреччиною та Сербією було укладено новий мир, за умовами якого сербську автономію визнав особисто султан. І хоча Сербія, як і до того, вважалась автономним сербським пашаликом, вона отримувала власні органи влади на чолі з князем, повноваження якого була змушена визнати Порта. Таким чином, після завершення тривалих та кровопролитних наполеонівських воєн в правлячих колах Росії знову узяла гору "помірна тенденція" стосовно цілісності Османської імперії, що знайшло прояв у прийнятті вичікувальної позиції стосовно розвитку кризових явищ у балканських провінціях Порти.

Парадоксальним явищем політики і дипломатії Олександра I було те, що практичне здійснення наміченого після Віденського конгресу та Бухареста нового курсу щодо Османської імперії він одночасно доручив двом людям, які дотримувалися різних точок зору на завдання та методи східної політики Росії. Так, І. А. Каподістрія (1776–1831) (виконував обов'язки статс-секретаря МЗС у 1816–1822 рр. – *Є. В.*), який відповідав за зовнішньополітичні відносини з Туреччиною і керівництво Бессарабією, був активним прихильником допомоги християнським народам Балкан та вважав за необхідне знищити османське панування в його рідній Греції [208, с.223]. Функції голови зовнішньополітичного відомства з ним поділяв К.В.Несельроде (1780–1862) (очолював МЗС протягом 1816–1856 рр. – *Є. В.*), який опікувався європейським напрямком зовнішньої політики Росії, займався загальним управлінням

міністерством та дотримувався думки про збереження статус-кво у післянаполеонівській Європі [206, с.102].

Однак, незважаючи на те, що старшим статс-секретарем вважався К. В. Несельроде, до 1821 р. саме І. А. Каподістрія мав найбільшу вагу та авторитет у східних справах [92, т.ХІІ, с.384–385]. З цього приводу тодішній французький уповноважений у справах де Ла-Муссе у квітні 1816 р. так написав з Петербурга: "Господин Нессельроде обычно связан с дипломатическим корпусом и ведет официальные беседы, но ничего сегодня не делается без господина Каподистрии у которого тайком получают частную аудиенцию" [92е, с. 127]. Значну роль Каподістрії у вирішенні зовнішньополітичних справ Російської імперії підкреслювали також інші сучасники – М. М. Карамзін, П. А. Вяземський та ін. [370, с.5–6]. Зрештою, протиріччя між уособлюваними цими двома політичними діячами концепціями значно відбилися на російській політиці у 1818–1824 рр.

Згадана двоїстість у зовнішній політиці Росії появилася і під час чергового виходу на порядок денний проблеми інтегритету Османської імперії, що був пов'язаний із повстанням у Греції у березні 1821 р. Саме повстання навряд чи могло одразу спонукати правлячі кола Росії до серйозного обговорення подальшої долі Османської імперії. Прагнення Олександра І суворо дотримуватись принципів Священного союзу змушувало царя у той час рішуче відмежовуватись від будь-яких асоціацій з "грецькими бунтівниками", хоча ті й були, подібно до сербів, християнськими підданими Порти [235, с. 78–79]. Цар навіть не зволікав на те, що військові дії турок проти греків призупинили російські торговельні операції на Чорному морі.

Така позиція Олександра І пояснювалася не тільки небажанням Росії порушувати зобов'язання за Священним союзом (1815 р.), за умовами якого Османська імперія визнавалася частиною європейської політичної системи та силами союзу їй гарантувалася цілісність, а й

схильністю Олександра I до містицизму [281, с. 300]. У першому випадку країни-учасниці Священного союзу визнавали турецький деспотизм та вважали його допустимим навіть після вбивства константинопольського патріарха та групи православних священників, які підтримали повсталих греків.

Отже, виник парадокс: через прихильність Олександра I до норм Священного союзу утиски християнських народів імперії отримали міжнародну санкцію. Звичайно, це міжнародне об'єднання мало на меті допомогти Росії вирішувати Східне питання, цей союз мав би ізолювати Туреччину, як мусульманську країну, оточити її кільцем ворожих держав та не дати християнським та мусульманським правителям об'єднатися для боротьби з християнським царем [300, с.98].

З іншого боку, такий підхід до концепції Священного союзу з боку Росії, як вже було сказано, виявився прямим наслідком характеру Олександра I, хоча політична Європа не була від цього у захваті. На початку грецького повстання Росія лише розірвала відносини з Туреччиною та відізвала російську дипломатичну місію з Константинополя. Олександр I не відважився підтвердити цей демарш мобілізацією військ та відкритими діями, адже російська скарбниця була пустою. Не було також упевненості у тому, що дії Росії у Туреччині не викличуть реакції в Австрії, Англії і Франції, які підтримували Османську імперію через небезпеку поширення революційного руху в Європі [206, с.103]. Виходячи з цього, Олександр прийняв рішення не порушувати проблему статус-кво османських територій та обмежитися дипломатичними заходами, спробувавши на зборах Священного союзу узгодити дії Європи з метою тиску на Туреччину у справі розв'язання грецького питання.

Однак на першому конгресі Священного союзу в Аахені (1818 р.) Англія, Австрія та Прусія відкинули пропозиції російського царя щодо близькосхідної проблеми. Незважаючи на критику з боку групи

військових та чиновників, які вимагали прийняття рішучих заходів проти Стамбула, Олександр I так і не відважився на протистояння з Англією та Австрією, обмежившись проведенням консультації з представниками цих країн. Така ситуація тривала до другої половини 1822 р., оскільки цар готувався до Віденського конгресу та у зв'язку з цим не бажав загострювати відносини з союзниками з приводу Східного питання.

Таким чином, до осені 1822 р. криза в Греції розвивалася без участі Росії, яка вичікувала та прагнула відділити російсько-турецький конфлікт від грецького питання (заяви про це з боку Росії прозвучали на Віденській нараді країн-учасниць Священного союзу в березні–травні 1822 р. та Веронському конгресі в жовтні 1822 р.). Справедливою у цьому відношенні уявляється оцінка позиції Росії радянськими фахівцями: "Восточный вопрос приобретал в политике России два близких, но достаточно самостоятельных направления. В первом Россия предполагала действовать самостоятельно, выжидая, что предпримет турецкая сторона. В вопросе об умиротворении Греции в Петербурге высказывались предположения о проведении согласованных переговоров держав с Турцией. Хотя правительство Александра I публично и заявило о приверженности принципам Священного союза, своими действиями на Балканах оно фактически нарушало эти принципы" [Цит. за: 235, с.81]. У зв'язку з цим слід зауважити, що дії Олександра I у грецькому питанні зрештою звелися до проекту умиротворення Греції (Мемуар 9(21) січня 1824 р. – *Є. В.*), що цілком задовольняло Англію та Австрію, але цей документ викликав обурення як з боку турок, так і самих греків. Зрештою, остання обставина, вкупі з негативним сприйняттям у російському суспільстві ігнорування заради Священного союзу інтересів і проблем слов'янського населення Османської імперії та єдиновірних греків, стали підставами для перегляду та корегування зовнішньополітичного курсу Російської імперії на Близькому Сході.

Однак, набагато більш дієвим фактором, що спричинив появу у Петербурзі нових планів розчленування Османської імперії, були досить агресивні дії останньої по відношенню до Росії. Зміна Портою у односторонньому порядку режиму Чорноморських проток, яка завдала відчутної шкоди середземноморській торгівлі Росії, масові репресії проти власних християнських підданих, нарешті, дискримінаційні заходи проти російського торговельного флоту спричинили від'їзд російського посольства з Константинополю вже у серпні 1821 р. Разом з тим, міжнародні умови для збройного підтримання економічних інтересів Росії на Близькому Сході, не кажучи вже про визволення Греції, були відсутні – Австрія та Великобританія займали відверто ворожу позицію, інші держави фактично зберігали нейтралітет. Саме тому нерішучі спроби обговорення з Францією можливого розподілу османських володінь, що до них удався Петербург восени цього ж року, не мали продовження.

Незважаючи на наявність у правлячих колах Росії значної кількості прихильників "радикальних" засобів розв'язання Східного питання, царат вирішив зайняти у ньому очікувальну позицію, обмежуючи свої зусилля прагненням роз'єднати на міжнародному рівні грецьке питання та власно російсько-турецький конфлікт.

Виходячи з цього, а також зроблених Олександром I на міжнародних конгресах заяв, маємо констатувати, що чи не вперше в історії Східного питання у зв'язку з грецьким повстанням Росія продемонструвала політику подвійних стандартів – з одного боку під тиском суспільства цар змушений був активізуватися щодо Греції, чим порушував домовленості по Священному союзу, з іншого – підкреслювалася різниця між двома, на той час цілком взаємопов'язаними речами – політичними діями у грецькому питанні та відносинами з Туреччиною.

Загалом розвиток південного напрямку зовнішньої політики Росії за роки правління Олександра I позначився переважанням мирних засобів вирішення протиріч. Увесь комплекс зовнішньополітичних проблем уряд Олександра намагався вирішувати в межах загальнодержавної доктрини, у якій домінували принципи законності та поваги до досягнутих угод і певних меж дипломатичного етикету. Тому відносини з Стамбулом в цілому будувалися на основі союзного договору 1799 р., який був демонстрацією курсу на збереження територіальної цілісності Османської імперії. Яскравим підтвердженням тому є інструкція самого государя, підготована для дипломатів: "Один из принципов моей внешнеполитической системы будет заключаться в том, чтобы всегда содействовать всеми моими силами сохранению государства, слабость и плохое управление которого является ценной гарантией безопасности" [289, с.33–34].

Перехід Росії до більш конкретних дій був викликаний активізацією у грецькому питанні Великобританії, яка явно претендувала на роль захисника інтересів Еллади (в березні 1823 р. голова Форін офіса Дж. Каннінг визнав греків стороною, що воює. – *Є. В.*). Зважаючи на складність міжнародної обстановки, головний акцент у Петербурзі вирішили зробити саме на колективній участі держав у порятунку повсталі Гречії. З цією метою 21 січня 1824 р. був оприлюднений "Мемуар про умиротворення Гречії", а в червні цього ж року у Петербурзі було організовано міжнародну конференцію з грецького питання. Але негативне відношення до цієї ініціативи Великобританії та Австрії та прохолодне – Франції та Пруссії призвело до фактичного провалу конференції, яка завершилась у квітні 1825 р. формальним заклик до Порти прийняти посередництво великих держав у вирішенні долі Еллади [235, с. 83]. Не більше успіху мали й безпосередні переговори з забезпечення економічних інтересів Росії на Близькому

Сході, що їх вів М.Мінчакі у Константинополі протягом серпня-вересня 1825 р.

Отже, стало зрозумілим, що будь-які спроби Росії вирішити свої геополітичні завдання без згоди європейських країн спричинили б скоріше зіткнення з об'єднаною Європою і тоді саме Священний союз загрожував би самій Росії, а не Османській імперії. Але вирішити ці завдання Олександр I не встиг – 1 грудня 1825 р. під час поїздки до Таганрога, пов'язаної з підготовкою до чергової російсько-турецької війни, цар раптово помер, а його місце через деякий час заступив Микола I (1796–1855).

Однак, логіка розвитку східної кризи змушувала приймати принципово важливі рішення і, незважаючи на те, що свого часу Миколу Павловича не готували до державницької діяльності, новий імператор досить швидко усвідомив, що Росія не може залишитись осторонь грецького питання. Також стало зрозумілим і те, що західноєвропейські держави та Туреччина вже давно очікували на можливу реакцію саме очолюваної Миколаю I Росії. Особливо збентежило тоді всі європейські кабінети висловлювання імператора у бесіді з французьким послом Сен-Прі щодо Східного питання: "Брат мой завещал мне крайне важные дела, и самое важное из всех: восточное дело... Если все мои союзники не будут в единомыслии и добросовестно стремиться к одной и той же цели – скорейшему окончанию этого дела, то они вынудят меня приняться за него и совершить его одному" [Цит. за: 50, с. 341].

Таким чином Микола I коротко накреслив своє бачення майбутнього зовнішньої політики на Близькому Сході, що змусило зацікавлену у названому регіоні Англію зреагувати першою: під час візиту іноземних делегацій до Петербургу для вітання Миколи I із вступом на престол, англійці розпочали неофіційні переговори. Імператор, розуміючи, що завданням Європи було підштовхнути Росію до війни з Туреччиною саме через успадковане від брата невирішене

грецьке питання, одразу ж заявив, що проблеми грецьких бунтівників його мало цікавлять та став наполягати на необхідності виконання Туреччиною старих договорів з Росією [Там само, с. 343].

Тим часом Османська імперія, розуміючи нерішучість та обережність російського царя в грецькому питанні, вважала за можливе ігнорувати вимоги Петербурга, поведінка турецьких дипломатів вийшла за межі дозволеного.

За таких умов найбільш реальним союзником Росії у боротьбі за забезпечення торговельних інтересів та відновлення власного авторитету серед християнських підданих султана могла стати Великобританія. Керівництво цієї країни серйозно побоювалося, що у разі успіхів Мухамеда Алі єгипетського, до якого султан звернувся по допомогу у придушенні грецького повстання, під контроль цього паші могли потрапити не тільки Південна Греція, але й о. Крит. Зважаючи ж на відверті профранцузькі симпатії Мухамеда Алі, англійці могли впевнено прогнозувати можливе отримання своїм найзапеклішим колоніальним суперником важливих баз на азіатському узбережжі Середземного моря.

Успішне завершення складного та тривалого зближення з Великобританією дало змогу новому російському царю одержати свою першу дипломатичну перемогу, яка знайшла свій вираз в умовах Петербурзького протоколу від 4 квітня 1826 р. Згідно з пунктами протоколу, Греція мала стати автономією, а її населення – отримати певні правові гарантії. Не менш важливим було те, що у разі відмови Порти виконати умови протоколу, Росія та Великобританія залишали за собою право силового їх втілення "сумісними чи окремими зусиллями".

Логічним продовженням Петербурзького протоколу був Лондонський договір від 6 липня 1827 р., до підписання якого долучилась також Франція [32, с.227]. За договором Англія та Франція займали нейтральну позицію щодо російсько-османських відносин, Росія отримала право вирішувати Східне питання у форматі двосторонніх

російсько-турецьких відносин [278, с.229–231]. Цей договір фактично завершив дипломатичну підготовку силового завершення реалізації нагальних завдань імперської політики Росії, яке й відбулося у ході чергової російсько-турецької війни, що розпочалася 26 квітня 1828 р.

Цікаво, що умови майбутньої мирної угоди були сформульовані та оприлюднені Росією ще до початку бойових дій з Туреччиною. На думку російських політиків, мир став би можливим за наступних умов: вирішення висунутих Росією територіальних питань (приєднання земель на чорноморському узбережжі Кавказу, врегулювання кордону на р. Дунай), підтвердження привілеїв Дунайських князівств, відновлення прав російської торгівлі та проходження торговельних суден протоками, пацифікація Греції [392, с. 291; 409, с. 48]. Цей далекоглядний захід, на наш погляд, давав російській дипломатії вільно маневрувати, залежно від позиції великих держав Європи, ще не будучи втягнутою у масштабні військові дії.

У ході ж самої війни у Петербурзі дедалі більше посилювалося бажання зберегти цілісність Османської імперії та недоторканість Константинополя, навіть якщо б для цього прийшлося використати російські війська [19г, с.430–439]. Так, вже на середину літа 1829 р., коли військова поразка Туреччини вже була неминучою, в російських правлячих колах було піднято стару ідею консервації Османської імперії та її внутрішніх порядків. У зв'язку з цим слід зауважити, що концепція зовнішньої політики Миколи I в її основних рисах значно відрізнялася від поглядів його попередника Олександра I.

Як зазначають дослідники, Микола I не мав потрібного досвіду та знань, а тому протягом перших років царювання виявляв велику обережність у державних, а особливо – у зовнішньополітичних справах; він значно поступався Олександрові у майстерності інтриг, але вмів розбиратися в людях, був тверезим практиком. Зрештою все перелічене допомогло йому саме на початку царювання добитися вражаючих

дипломатичних успіхів, підтриманих до того ж перемогами російської зброї. Згодом виявилася і ще одна особистісна риса Миколи Павловича – неприйняття тонкої дипломатії, надання переваги позиції сили, прагнення вирішувати міжнародні проблеми без посередників – у двосторонньому порядку [50, с.334; 299, с.192–193]. Саме при ньому припинив своє існування Священний союз – імператор взагалі не прагнув пов'язувати свою політику з західними державами.

В той же час, ненависть до революційних рухів стала причиною того, що за Миколи I зовнішня політика Росії часто суперечила державним інтересам. Такий само характер мала і політика у Східному питанні. З одного боку, цар активно підтримував ідею збереження цілісності Османської імперії, з іншого – вважав, що її розпад є неминучим. За влучним висловлюванням французького історика А. Дебідур "Микола I мріяв про те, щоб зруйнувати Турецьку імперію, або, принаймні, ослабити її настільки, щоб вона назавжди була підпорядкована його політиці. І при цьому його не можливо було відхилити від поставленої мети..." [253, с.253]. Оскільки на той час переважала думка про те, що штучний розділ Туреччини Росії не був потрібний, цар мріяв про російську військову присутність на берегах Босфору та оволодіння Константинополем у випадку повільного розпаду цієї держави. Відносинам з Портою Микола I надавав особливого значення, вважаючи їх ключем до Східного питання.

Втім, через брак досвіду Микола I залишив на своїх посадах значну кількість міністрів, що працювали з його попередником, в тому числі й міністра закордонних справ К. В. Несельроде. Позиція останнього у питанні про розвиток, шляхи та методи вирішення Східного питання зазнала певних змін: якщо за правління Олександра I міністр перебував під впливом ідей Священного союзу, дотримувався основних принципів Віденської системи та виступав за орієнтацію на Європу (а отже – й за збереження статус-кво щодо Османської імперії. – *Є. В.*), то

за Миколи I він вже стояв на чолі незалежної російської політики на Сході [415, с.204].

Проведення такої політики, в свою чергу, стало можливим з початку 20-х рр. XIX ст., коли у зовнішньополічному курсі ще Олександра I намітився поворот від конституційно-демократичних методів дипломатії до більш радикальних. За правління Миколи I наприкінці 20-х рр. почав знову оформлюватись, а у 30-і рр. XIX ст. досяг своєї завершеності політичний курс Росії на збереження статус-кво Османської імперії.

Зазначений зовнішньополітичний підхід в основних рисах було сформульовано як у проектах Адріанопольського договору, який завершував російсько-турецьку війну 1828–1829 рр., так і під час засідань Особливого комітету у Східному питанні, затвердженому при імператорі у вересні 1829 р.

Так, після тривалих обговорень ідея захисту Османської імперії як політичного організму знайшла конкретне втілення в життя вже у травні 1829 р., коли командувач російськими військами на Балканах генерал І. І. Дібіч отримав тексти мінімального та максимального проектів мирного договору з Туреччиною. В обох варіантах значилися безумовні вимоги – підтвердження попередніх договорів, сплата контрибуції та торговельної індемнізації, свобода комерційної навігації в протоках, визнання Портою умов Лондонського договору 1827 р. [392, с.280].

Однак у Петербурзі не були впевнені у сприятливому для Росії завершенні переговорів у Адріанополі. Тому імператор відправив генералу Дібічу листа з інструкціями на випадок, якщо переговори буде перервано. Зокрема цар писав: "Одобрюю во всех отношениях приняты Вами меры, но настаиваю, чтобы в том случае, если переговоры прервутся, Вы направили отряд войск к Дарданеллам, дабы быть уверенным, что незваные гости не явились там для вмешательства и

вреда делам нашим... Перейдем теперь к случайностям, осуществления которых молю Бога не допустить! Это – увидеть нас владыками Константинополя и тем вызвать, следовательно, исчезновение Оттоманской империи в Европе..." [108, с.248].

В Петербурзі тим часом було створено Таємний комітет у складі князя О. Голіцина, графа Толстого, графа Несельроде, Д. Дашкова та графа Чернишова на чолі з графом Кочубеєм, якому доручалося з'ясувати становище Османської імперії, а також позицію, яку має зайняти Росія на випадок її розкладу. Перше засідання відбулося 16 вересня 1829 р. На ньому граф Несельроде (на той час віце-канцлер. – *С. В.*) виступив з меморандумом, у якому йшлося про доцільність для Росії збереження цілісності Османської імперії як держави слабкої, з наявністю внутрішніх протиріч, а тому змушеної підкорятися більш сильному сусідові. На випадок, якщо імперія розпадеться, Несельроде пропонував не створювати умов для її відновлення, а займатися охороною власних державних інтересів. При цьому віце-канцлер наголошував на обов'язкових за таких умов переговорах з західними державами, побоюючись зачепити їхні інтереси під час вирішення долі земель Османської імперії [381, с.202].

До уваги членів комітету було також запропоновано записку таємного радника Дашкова, в якій він доводив можливість війни в Європі після штучного розпаду Туреччини. Він також наголошував, що за таких умов будь-які вигоди та територіальні надбання, що їх отримала б Росія, не змогли б покрити негативні наслідки. Адже у випадку вигнання турок з Європи до Малої Азії вони могли б підсилитися і загрожувати російським володінням на Кавказі та у Закавказзі. Росії, на думку Дашкова, "нужны не новые приобретения, не распространение пределов, но безопасность оных и распространение её влияния между соседственными народами, а сего она удобнее достигнуть может, продлив существование Оттоманской империи" [Цит. за: 381, с.202].

У випадку, якщо Порта розпадеться природним шляхом, Росії не слід прагнути територіальних придбань, а належить звернути увагу на проблему Чорноморських проток та, насамперед, на можливість отримати на півдні нових, небезпечних ворогів – таких як Англія та Франція, що можуть за рахунок Туреччини підсилитися у близькосхідному регіоні. Отже, треба докласти зусиль до того, щоб такий політичний сценарій не було розіграно на землях Османської імперії та зберегти її територіальну цілісність [Там само, с.203].

Також комітет заслухав лист президента Греції І. А. Каподістрії до імператора Миколи I, в якому піднімалося грецьке питання та обґрунтовувалась ідея створення на європейських територіях Османської імперії федерації з п'яти королівств і перетворення Константинополя на вільне місто [108, с.284–251]. Втім, цю пропозицію одразу ж було піддано критиці, а Дашков навіть зауважив, що у такому разі Росії буде необхідно отримати на обох берегах Босфору невеличкі місця для будівництва укріплень та охорони проток. На хвилі сумнівів у можливості зміни статусу Константинополя, комітет ухвалив думку про передчасність розробки політичного устрою Балкан до падіння Османської імперії, а тому пропозицію Каподістрії було відхилено.

В той же час учасники зібрання були одностайними в тому, що новий порядок на європейській частині Османської імперії не можна вводити без згоди Росії, а існування цілісної імперії є вигідним і відповідає інтересам російської торгівлі та політичної безпеки. Остаточо було затверджено наступну резолюцію: "выгоды от сохранения Оттоманской империи в Европе превышают её невыгоды; следовательно, разрушение её было бы противно истинным интересам России; вследствие сего, благоразумие требует предупредить её падение, воспользовавшись всеми обстоятельствами, которые могут еще представиться для заключения почетного мира"[Цит. за: 381, с.205].

На другому та третьому засіданнях комітету імператор Микола I був присутній особисто та затвердив запропоновані накази для генерала Дібича. Однак бумага дійшла до генерала запізно – мир в Адріанополі було підписано ще за два дні до відкриття першого засідання комітету.

Під час переговорів у Адріанополі російська делегація зустрілася із протидією турецької сторони та обмежилася вимогою контрибуції, визнання автономії Греції, підтвердження прав Дунайських князівств та Сербії, питання про військовий контроль навігації в протоках не піднімалося, зате ідея збереження слабкої, але суверенної Османської імперії знайшла своє конкретне втілення. Слід зазначити, що переговори відбувалися за досить нервових обставин: турки побоювалися наближення російських військ до Константинополя та у такому разі були готові погодитися з умовами Росії, Микола I, зі свого боку, не хотів завойовувати Константинополь, не маючи сильного флоту та побоюючись протидії Англії (тут царя зупиняла можливість того, що у випадку осади міста англійський флот вільно зайшов би до проток та невідомо коли вийшов би звідти. – *Є. В.*).

Укладення Адріанопольського мирного договору, що сталося 14 вересня 1829 р. позначило собою початок якісно нового етапу близькосхідної політики Росії, який охарактеризувався беззаперечною підтримкою інтегритету Османської імперії. Дійсно, розв'язання ключових завдань, що їх ставила перед собою Росія – забезпечення сприятливого для економічного розвитку власних центральних та південних регіонів режиму Чорноморських проток, захист інтересів християнського населення Османської імперії, надання Греції автономії, розповсюдження власного впливу на Дунайські князівства та Балканський півострів, тобто все те, що давало змогу отримати статусу провідного геополітичного гравця на Близькому Сході – містилося в умовах Адріанопольського миру [98, с.77–81].

Таким чином, проблема збереження статус-кво (існуючого стану справ) в Османській імперії набула окремого місця у близькосхідній політиці Росії наприкінці XVIII ст. та була пов'язана з активізацією південного напрямку імперської експансії останньої. При цьому головною умовою прийняття курсу на підтримання цілісності султанських володінь для Росії було повне або часткове розв'язання її ключових імперських завдань на Близькому Сході. Змінюючись залежно від характеру міжнародної обстановки в Європі, цей курс набув найбільшого розвитку у кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст., коли Росія, реалізувавши нагальні імперські потреби та досягнувши значної переваги над Англією та Австрією у впливі на Близькому Сході, остаточно перейшла до тактики цілковитого збереження інтегритету Османської імперії. Найбільш яскраво принципи нової османської політики Петербурга було продемонстровано під час першого серйозного інциденту, яка похитнув "хвору людину Європи" – єгипетської кризи 1831–1833 рр. Значний масштаб та гострий характер кризи у сукупності зі складною міжнародною ситуацією в Європі змусили Петербург вдатися до перевіреного часом засобу встановлення більш повного російсько-турецького порозуміння – відправки до Константинополя спеціальної миротворчої місії під керівництвом генерала М. М. Муравйова.

РОЗДІЛ III. МІСІЯ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА М. М. МУРАВЬОВА ДО КОНСТАНТИНОПОЛЯ ТА ОЛЕКСАНДРІЇ У 1832–1833 РР.: ЦІЛІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

3.1. Позиція правлячих кіл Росії у зв'язку з початком турецько-єгипетської кризи: підготовка місії М. М. Муравйова

Чергове загострення Східного питання, що відбулося на початку 30-х років XIX ст., було пов'язано зі спалахом гострого та складного конфлікту між могутнім намісником Єгипту – провінції Османської імперії – Мухамедом (Мехмедом) Алі та султаном Махмудом II. Безпосереднім приводом до конфлікту була відмова турецького султана Махмуда II виконати дану ним ще у 1824 р. обіцянку передати Сирію та о. Крит під управління Мухамеда Алі як винагороду за допомогу останнього у придушенні грецького повстання. І хоча у червні 1830 р. єгипетський правитель отримав фірман на управління Критом, ця поступка задовольнила його лише частково, адже головною метою було перетворення Єгипту на незалежну державу с перспективою створення могутньої арабської імперії на уламках Османської [7, с.285–286].

Разом з тим, Мухамед Алі добре розумів, що успіх його намірів повністю залежить від позиції, що її займуть великі держави, оскільки само питання існування Османської імперії на той час вже майже

вийшло з компетенції султана та залежало, здебільшого, від спільної позиції "європейського концерту". Саме тому останні кілька місяців до початку конфлікту з султаном єгипетський паша та його агенти докладали чималих зусиль для того, щоб з'ясувати ставлення провідних інтересантів у розв'язанні Східного питання – Великобританії, Франції, Австрії, та головне – Росії, особливо зважаючи на те, якого впливу на Порту набула остання країна після укладення Адріанопольського миру.

Незважаючи на зазначене вище, безпосереднє звернення Мухамеда Алі до російського дипломатичного представника в Олександрії – генерального консула Лавісона – щодо позиції Петербурга у випадку можливого турецько-єгипетського конфлікту, яке сталося 26 червня 1831 р., було цілковитою несподіванкою не тільки для останнього, але й для російського посла у Константинополі А. П. Бутенева, та, як наслідок, для керівництва МЗС Росії. Більш того, єгипетський паша недвозначно натякнув, що він вже має "мовчазну згоду" з боку Франції та Великобританії на збройне розв'язування конфлікту [7, с.421].

Неготовність керівників зовнішньої політики Росії до цього демаршу була наслідком дуже суперечливого та двоїстого характеру взаємовідносин між Махмудом II та Мухамедом Алі. З одного боку, єгипетський правитель вів дуже тонку дипломатичну гру, до останнього моменту удаючи з себе вірного султанського васала – акуратно сплачував данину, надавав Порті грошову допомогу для виплати контрибуції Росії, надсилав султану коштовні подарунки тощо [9, с.179–180]. Навіть майбутня експедиція до Сирії, яку Мухамед Алі планував використати у якості плацдарму для будівництва майбутньої імперії, була представлена ним як захід, що здійснювався за повної згоди та ухвалення султана та мав на меті покласти край сепаратистським настроям губернатора Акки Абдулли-паші та відродити Османську імперію [Там само, с.302–303].

Зрозуміло, що Лавізон, французький торговець, якого, до того ж, було призначено на посаду лише напередодні розгляданих подій, у складній обстановці орієнтувався недостатньо для того, щоб завчасно роздивитись дійсний характер військових приготувань Мухамеда Алі. Практично до самого початку експедиції у Сирію (4 листопада 1831 р. – *Є. В.*) російський консул продовжував надсилати Бутеневу заспокійливі депеші, у яких свідчив про наявність цілковитої згоди між султаном та його єгипетським намісником [Там само, с.444–445].

З іншого боку, сам султан, який добре розумів, до чого йде справа, не був зацікавлений у нагнітанні нервозності у відносинах з могутнім васалом, оскільки це могло спричинити передчасний спалах конфлікту в той момент, коли збройні сили імперії ще не було повністю відновлено після нещодавньої російсько-турецької війни, а укладення Адріанопольського миру та надання незалежності Греції завдали суттєвого удару по міжнародному авторитету Порти [270, с.72]. Як наслідок, численні знаки особливої прихильності, що їх демонструвала Порта по відношенню до Мухамеда Алі (і серед них – вже згадуваний фірман на управління Критом. – *Є. В.*), могли увести в оману навіть такого досвідченого дипломата, як Бутенев.

Внаслідок небажання сторін привертати міжнародну увагу до своїх взаємовідносин, перше офіційне повідомлення про те, що Порта не схвалює експедиції Мухамеда Алі, з'явилося лише на початку грудня 1831 р., тобто вже після того, як під владою останнього опинилась значна частина Сирії [Там само, с.91]. Офіційне ж оголошення про розрив відносин з бунтівним васалом відбулося лише 4 травня 1832 р. У циркулярній ноті, що її було адресовано представникам великих держав у Константинополі, містилось також запрошення висловити свою думку з приводу конфлікту.

Набагато швидше за дипломатичну розвивалися події у військовій царині – захопивши Акку, Дамаск та розгромивши турок при

Хомсі та Бейлані, армія Мухамеда Алі встановила свій контроль над усією Сирією та Кілікією та відкрила собі шлях на Константинополь [417, 1832, с.402].

Добре розуміючи власну неготовність до дієвого опору, турецький уряд почав шукати підтримки ззовні – серед європейських держав. Найбільші сподівання Порти покладала на Великобританію. Представник цієї країни у Константинополі, Стретфорд Каннінг, який був рішучим та послідовним супротивником утвердження російського впливу на Близькому Сході, давав султану та його міністрам численні обіцянки, спектр яких пролягав від сприяння отриманню позики в англійських банках на модернізацію османської армії до безпосереднього втручання уряду Його Величності у врегулювання турецько-єгипетських відносин.

Однак британський уряд, незважаючи на власний принцип збереження статус-кво в Османській імперії, проголошений ще на початку XIX ст., не поділяв ентузіазму свого представника у Константинополі, та, як наслідок, не поспішав з наданням безпосередньої підтримки Махмуду II. Через розходження у поглядах щодо перспектив існування Османської імперії, британський кабінет був неготовий чітко визначити власну позицію у турецько-єгипетській кризі [3, с.179–180; 32, с.60–62]. До того ж, увагу британського уряду значною мірою відволікали як внутрішні справи, так і події на європейському континенті.

Як наслідок, англійці обмежились, здебільшого, лише моральною підтримкою Порти та спробами відвернути останню від орієнтації на Росію [184, с.14; 195, с.56]. Особливо чіткого прояву остання тенденція набула під час засідань Лондонської конференції з грецького питання у травні 1832 р., на якій держави намагались врегулювати питання кордонів Грецької держави. Завдяки зусиллям Стретфорда Каннінга представники Порти усіяко зтягували роботу конференції, зокрема,

висуваючи абсурдні територіальні вимоги [270, с.122]. Зрозуміло, що єдиною метою такої лінії поведінки було викликати роздратування та незадоволення Росії з тим, щоб змусити останню переглянути свої обов'язки щодо Порти за умовами Адріанопольського миру.

Ще менш втішною для турок була позиція, що її зайняла у конфлікті Франція, яка взагалі була зацікавлена у розширенні впливу власного протезе – Мухамеда Алі – на Близькому Сході. Втім, побоюючись загострення відносин із Великобританією та Росією, Франція уникала безпосереднього втручання у конфлікт, розраховуючи на досягнення власної мети через посередництво в його врегулюванні [181, с.128–129].

Принципову відмінність стосовно згаданого протистояння мала позиція Росії. Ще 19 травня 1832 р. Бутенев відправив до Петербурга значну за обсягом дипломатичну кореспонденцію, зокрема, повідомлення про остаточний розрив Порти з Мухамедом Алі, циркулярну ноту від 4 травня, відомості про першу реакцію на цю ноту представників європейських держав, а також звіт про результати чергової конференції з реїс-ефенді (головою турецького МЗС) Акіфом-пашою з питань виконання Туреччиною умов Адріанопольського миру [270, с.124].

Характерним є те, що тон російського дипломата стосовно Порти, яка не змогла, до того ж, вчасно виплатити належну суму контрибуції, мав дуже роздратований характер – давалися взнаки зусилля Стретфорда Каннінга, про які Бутеневу стало відомо незадовго до відправки депеші. Зокрема, Бутенев доходив висновку, що за умов відходу султана та його оточення від чіткого виконання умов мирного договору, подальша поблажливість до Порти тільки шкодить російським інтересам на Близькому Сході та радив керівництву МЗС перейти у цій справі до більш рішучих засобів.

Однак керівники зовнішньої політики Росії проявили у цій

складній ситуації набагато більшу далекоглядність, ніж Бутенєв. Тверезо оцінюючи ситуацію, що склалася на Сході, петербурзький кабінет не міг залишити без уваги й конфіденційні демарші Порти, які мали на меті з'ясувати позицію Росії. Перебування військ Ібрагім-паші у центрі Малої Азії погрожувало Махмуду II позбавленням залишків його авторитету в очах мусульманського населення. Становище Махмуда II, на думку Миколи I, було безнадійним. Цар вважав, що у міру того, як війна проти Мухамеда Алі "перекинеться на провінції, близькі до столиці, вона викличе загальне невдоволення, відродить сподівання яничар та підготує для Османської імперії фатальну катастрофу" [Цит. за: 81в, с.5].

Як наслідок, невдовзі російський представник у Константинополі отримав з Петербурга депешу від 12 червня 1832 р., у якій було визначено ту позицію, яку займе Росія у близькосхідному конфлікті. Зміст цієї депеші, що її було складено особисто головою МЗС Росії К. В. Нессельроде та схвалено царем Миколою I, становить особливий інтерес, оскільки дозволяє з'ясувати основні пункти позиції Петербурга у турецько-єгипетському конфлікті.

Аналізуючи цей документ, відзначимо, перш за все, що головні його положення становили собою логічний розвиток політичного курсу, який було прийнято ще на засіданні Таємного комітету від 16 вересня 1829 р. Як вже було зазначено, учасники цього засідання, ще не маючи відомостей про укладення миру в Адріанополі, дійшли висновку: "Ми завжди дотримувались тієї думки, що збереження Туреччини скоріше піде на користь, аніж зашкодить дійсним інтересам Росії, і жодний інший порядок речей, що займе її (Туреччини. – *Є. В.*) місце, не може замінити нам ті вигоди, що їх дає наявність серед сусідів слабкої держави, якій постійно загрожують революційні прагнення її васалів, та яку внаслідок успішної війни можна змусити підкоритися волі переможця" [76в, с.438–439]. Укладення ж дуже вигідного для Росії Адріанопольського миру лише посилювало бажання царату зберегти "слабкого сусіда" [392, с.312–

369, 392]

Отже, головною ідеєю, що її містила депеша Нессельроде, було підтвердження незмінної прихильності російського імператора до принципу збереження інтегритету Османської імперії, з одним суттєвим застереженням: якщо остання буде продовжувати визнавати зобов'язання, що були нею прийняті в Адріанополі. Це було цілком закономірним, адже можливий розпад імперії Махмуда II та утворення на її уламках молодої та сильної держави Мухамеда Алі, яка, до того ж, мала б чітко виражену профранцузьку орієнтацію, аж ніяк не відповідали інтересам Петербурга [184, с.16].

До того ж новий близькосхідний конфлікт, який поставив Порту у скрутне становище, створював умови для розв'язання найважливішої проблеми росіян у цьому регіоні – створення сприятливого режиму Чорноморських проток – шляхом двосторонніх російсько-турецьких переговорів. Приймаючи до уваги такі стратегічні перспективи, керівники зовнішньої політики Росії вважали за можливе піти на незначні поступки у окремих аспектах відносин з Портою, як от відстрочка виплати останньою контрибуції чи тимчасове зняття з порядку денного сербського питання [270, с.127]. У підсумку Нессельроде приписував Бутенєву завірити Порту у тому, що російський імператор безпосередньо цікавиться її утрудненнями та сподівається на успішне придушення повстання єгипетського паші.

15 липня 1832 р. Бутенєв виконав адресований йому припис, звернувшись з офіційним листом до реїс-ефенді [7, с.345]. Таким чином, Росія відкрито заявила про свою безпосередню зацікавленість у розв'язанні турецько-єгипетського конфлікту.

Прагнучи щонайбільше посилити у султана враження від висловленого у депеші, Микола I вирішив одночасно продемонструвати позицію, що її займе Росія у цьому конфлікті, також і Мухамеду Алі. 30 липня 1832 р. Бутенєв передав Лавізону наказ імператора залишити

Єгипет, спустити російський прапор, зняти з воріт консульства герб та відкликати усіх російських підданих, що мешкали у цій країні [381, с.346]. В свою чергу, капітанам усіх російських купецьких суден було заборонено надавати військову та продовольчу допомогу бунтівному паші [245, с.60].

Отже, заявивши обом конфлікуючим сторонам свою позицію щодо початку турецько-єгипетської кризи через, відповідно, демарш та відзив свого генерального консула, петербурзький кабінет перейшов до безпосередніх дій щодо врегулювання цього небезпечного для російських інтересів на Близькому Сході конфлікту.

Відзначимо, що від'їзд Лавісона, який, за суттю, був першим очевидним проявом позиції Росії щодо поведінки єгипетського правителя, справив на нього належне враження. У бесіді з російським представником, що сталася 18 серпня, Мухамед Алі, дізнавшись про зміст депеші Бутенева від 30 липня, не міг приховати свого роздратування, оскільки серйозно побоювався того, що петербурзький кабінет має намір у такий спосіб показати приклад іншим державам. Маючи неабиякий політичний та дипломатичний досвід, Мухамед Алі в цілому вірно оцінив цей крок Миколи I, а його слова, що були сказані під час прощавальної аудієнції, були багато в чому пророцькими: "Цей захід (йшлося про відзив консула. – Є. В.), який походить від кабінету, що є вірним своїм договорам та незмінним у своїх принципах, ... матиме неабиякий вплив на справи Сходу... Допомагаючи султанові, вона (Росія. – Є. В.) зруйнує усі мої розрахунки, а я змушений буду зупинитися" [Цит. за.: 7, т.1, №339, с.525].

Усвідомлюючи ступінь російського впливу на близькосхідні справи, Мухамед Алі не полишав надії у будь-який спосіб привернути симпатії Петербурга на свій бік. Розуміючи те, що, хоча російський консул фактично спілкується з ним вже як приватна особа, однак все ж може донести до свого керівництва необхідну інформацію, єгипетський

правитель під час останньої аудієнції Лавізона висловив серйозні сумніви у доцільності допомоги Миколи I султанові. Ще раз підкресливши, що "тільки Росія може надати швидку та дієву допомогу Оттоманській Порті", Мухамед Алі висловив думку, що "їй (Росії. – *Є. В.*) не слід цього робити", адже "султан ніколи не матиме достатньо засобів для того, щоб віддячити їй за це, тому, що цей монарх сам по собі нічого не може зробити для підтримки ісламізму, а нездатність його міністрів, у свою чергу, перетворить Імперію на руїни" [Цит. за: 7, т.1, №340, с.527].

Сподіваючись на те, що його воєнні успіхи справлять належне враження на Миколу I та Нессельроде та переконують їх у недоцільності подальшої підтримки слабкої імперії, що гине, Мухамед Алі висловив переконання у тому, що "петербурзький кабінет не відізвав би Вас (мається на увазі Лавізон. – *Є. В.*), якщо б був у курсі успіхів єгипетських військ у Сирії [Там само].

Разом з тим, єгипетський правитель у бесіді з Лавізоном продемонстрував й певну рішучість відстоювати свої завоювання навіть у тому випадку, якщо Росія відкрито виступить проти нього, заявивши насамкінець: "...я завоював Єгипет мечем, і тільки мечем його можна в мене відібрати". Залишивши Олександрію, Лавізон морем прибув до Константинополя, де передав результати своєї бесіди з Мухамедом Алі Бутеневу, який, у свою чергу, надіслав їх до Петербургу у складі об'ємної дипломатичної пошти (серед якої, окрім іншого, містилися повідомлення про перемоги Мухамеда Алі над турецькою армією, захоплення ним Сирії та Таврського хребта, звідки відкривався прямий шлях на Константинополь. – *Є. В.*).

Таким чином, вже у середині вересня Нессельроде був поінформований у загальних рисах про настрої бунтівного паші. Незважаючи на те, що ситуація була досить тривожною – кожен новий день загрожував появою новин про падіння влади султана у

Константинополі – переходити до безпосередніх дій у Петербурзі визнали передчасним (відзначимо, що першою реакцією Миколи I на ці новини було бажання негайно надіслати султанові військову допомогу, і тільки аргументи Нессельроде, який побоювався, що така поспішність спричинить загальноєвропейський конфлікт, змусили царя відступити. – *Є. В.*). У такій складній ситуації необхідно було спочатку виявити реакцію головних європейських інтересантів у розв'язанні Східного питання. Ця реакція не заставила на себе довго очікувати.

Відзвів країною, яка з 1829 р. користувалась переважним впливом у Константинополі, свого консула з Єгипту викликав широкий резонанс як на Близькому Сході, так і в Європі. Порта, хоча і висловила своє цілковите задоволення змістом російського послання, однак поспішно запросила інші держави зробити відповідні запевнення – давалася ознаки недовіра до багатовікового ворога, який тільки нещодавно перетворився на союзника. Щодо Мухамеда Алі, то загальний за характером демарш Росії, зрозуміло, не міг одразу змусити його припинити збройне протистояння, але, за свідченням очевидців, був чи не найголовнішим серед факторів, які змусили єгипетського правителя вже тоді серйозно узяти під сумнів кінцевий успіх своєї авантюри [7, т.1, №340, с.525–529].

Найбільш різку реакцію позиція Росії викликала у її головних конкурентів у боротьбі за домінуючий вплив на берегах Босфору – Великобританії та Франції [181, с.168]. Однак через зазначені вище причини жодна з цих держав так і не змогла надати Порті реальних доказів щирої участі у її долі аж до грудня 1832 р., коли повний розгром султанських військ під Коньєю та захоплення єгиптянами у полон великого візирю Решид-паші поставили подальше існування Османської імперії під велике питання.

Формальність підтримки, що її надавала туркам Великобританія, легкість, з якою Франція нещодавно (у 1830 р. – *Є. В.*) придбала Алжир та амбіції Мухамеда Алі не давали Миколі I ґрунтовних підстав для

подальшого сподівання на збереження Османської імперії у колишніх кордонах, чи то у колишньому статусі. Перспектива ж розподілу османської спадщини зовсім не приваблювала Росію, адже царський уряд добре розумів, що з плином часу все більше поступається своїм західноєвропейським конкурентам за темпами економічного та військового розвитку, а отже – і в можливості ефективного опанування своєї майбутньої долі у цій спадщині.

Більш того, перетворення володінь султана на конгломерат територій, підконтрольних англійцям та французам, навряд чи відповідав міркуванням безпеки південних кордонів Росії. За таких умов у Петербурзі твердо вирішили безпосередньо взяти участь у подальшій долі Османської імперії, уникаючи, за можливістю, безпосереднього втручання.

Останнє було цілком зрозуміле – збереження статус-кво в Османській імперії за умов існування всередині останньої відкритого збройного конфлікту, який, до того ж, знаходився у центрі уваги європейських держав, становило для Росії досить складне завдання. Безпосереднє військове чи дипломатичне втручання у конфлікт могло викликати серйозну протидію з боку Великобританії та Франції. До того ж, для здійснення такого втручання необхідне було офіційне звернення Порти до Росії за військовою допомогою.

Забезпечення такого звернення було навряд чи можливе через існування при султанському дворі досить сильної антиросійської партії, позиції якої підтримувались англійським та французьким дипломатичними представниками у Константинополі [300, с.175]. Саме тому будь-які спроби форсувати зазначену ситуацію справедливо розглядались у Петербурзі як такі, що могли не тільки серйозно зашкодити впливу Росії на Близькому Сході, але й призвести до її дипломатичної ізоляції в Європі (втрата такої обережності у подальшому коштувала Росії ганебної для неї Кримської війни. – *Є. В.*).

За таких умов у Петербурзі вирішили уникнути безпосереднього дипломатичного втручання та направити до Константинополя та Олександрії спеціальну місію напівофіційного характеру з тим, щоб, з одного боку, схилити Мухамеда Алі до примирення з султаном, а з іншого – сприяти здійсненню формального звернення Порти до російського уряду по військову допомогу [64, с.292–293]. Відзначимо, що відправку таких місій у критичні моменти російсько-турецьких відносин вже було добре випробувано на практиці – достатньо згадати місії М. І. Кутузова, та Г. О. Строганова до Константинополя, що їх було здійснено, відповідно, у 1792 та 1816 рр. [Див., напр.: 273, с.245–246; 47Г, с.709]

Виконання цієї складної місії за пропозицією графа О. Ф. Орлова (1786–1861) було покладено на генерал-лейтенанта М. М. Муравйова. Вибір кандидатури Муравйова не був випадковим – генерал був добре обізнаний у близькосхідних справах, приймав участь у російсько-іранській (1826–1828) та російсько-турецькій (1828–1829) війнах. Досить впевнено він почував себе й на дипломатичній ниві, оскільки ще у 1819 р. здійснив спеціальну місію до двору хівинського хана, а його спогади про цю місію, видані окремою книгою, було перекладено англійською мовою та піддано ретельному аналізу на Даунінг-стріт. До того ж Муравйов добре володів турецькою, арабською та перською мовами, що також було немаловажним фактором у майбутніх переговорах.

Підготовка місії проходила в обстановці цілковитої таємності. У кінці жовтня 1832 р. Муравйова було викликано до голови МЗС Росії, який коротко повідомив генерала про зміст майбутньої місії. Підкреслюючи, що "нашестья єгипетського паші загрозувало падінням Османської імперії, слабкий та розладнаний стан якої був найкращою запорукою спокою наших південних кордонів", К. В. Нессельроде об'явив, що пропонована генералу місія виконуватиметься за особистим

дорученням царя Миколи I (1796–1855), а її зміст загалом полягає у "передачі погрози від імені Його Величності єгипетському паші з тим, щоб зупинити швидкі успіхи останнього у воєнних діях". Згадавши про зміст останньої бесіди Лавізоном з Мухамедом Алі, під час якої останній вихвалявся своїми воєнними успіхами та висловлював упевненість у тому, що Росія не відізнала б свого консула, якщо б знала про ці успіхи, Нессельроде висловив думку, що російська місія має слугувати гідною відповіддю на це нахабне припущення [381, с.348]

Особистий інтерес імператора у справі "утримання султана на його престолі, що хитається" голова зовнішньополітичного відомства пояснював тим, що "завоювання Туреччини Мухамедом Алі, могло б, через зведення на турецький престол нової особи, відродити нові сили у цьому царстві, що занепадає та відволікти наші сили та увагу від справ Європи" [81в, с.2].

Отримавши принципову згоду Муравйова на виконання зазначеного доручення, Нессельроде за кілька днів надіслав йому більш докладні інструкції. Згідно останніх, місія до Османської імперії складалась з двох головних частин. Перша частина місії мала чітко виражений дипломатичний характер: діючи сумісно із Бутенєвим, переконати султана у щирому бажанні російського імператора зберегти інтегритет Османської імперії. При цьому Муравйов повинен був акцентувати увагу султана на тому, що Росія не претендує на втручання в османські справи, а він сам не має повноважень відкрито пропонувати Порті військову допомогу. Для підкріплення усних гарантій генерал мав отримати особистий лист Миколи I до Махмуда II [436, с.351–352]. Разом з тим, з огляду на майбутні обставини, Муравйову було вказано, у разі потреби, схилити султана та його міністрів до офіційного звернення по військову допомогу до Росії.

Принципово інший характер мала друга частина місії: відкидаючи будь-яку можливість дипломатичних переговорів та

посередництва, Муравйов в особистій бесіді мав вимагати від єгипетського правителя "негайно припинити військові дії на суші та на морі... та шукати примирення з султаном" [Див. дод.1, с.210–213]. При цьому підкреслювалось, що виконання цієї частини місії могло бути здійсненим лише у тому випадку, якщо Махмуд II дасть офіційний дозвіл на поїздку та ведення переговорів з Мухамедом Алі. Діючи саме у такий спосіб, Муравйов мав підкреслити особисту шану свого Государя до султана, як єдиного законного господаря всієї імперії, включаючи й Єгипет. В інструкціях кілька разів підкреслювалося, що Муравйов не має права приймати на себе посередництво між пашою та султаном, обмежившись лише рекомендацією першому звернутися з пропозицією миру безпосередньо до Порти.

Досягнення останнього вважалось за реалізацію головної мети місії. У випадку ж, якщо Мухамед Алі проявив би впертість у досягненні своїх завойовницьких цілей, Муравйов уповноважений був заявити йому, що "Росія підтримає силою зброї права, отримані нею через договори з Портою" [81в, с.5].

Зміст доручення, що його отримав Муравйов, повною мірою відбивав позицію російського уряду на цьому етапі турецько-єгипетського конфлікту. Побоюючись викликати протидію з боку Великобританії та Франції, Нессельроде відмовив генералу у наданні будь-яких офіційних повноважень від уряду. І якщо у Константинополі Муравйов міг бути офіційно представлений Порті Бутеневим, то в Єгипті, за відсутності російського консула, він мав діяти майже як приватна особа, яка до того ж, не мала при собі майже жодних довірчих документів. Єдиним документом, що мав би певною мірою підстрахувати виконання місії, на той випадок, якщо Мухамед Алі не прийняв би Муравйова, була незначна за обсягом письмова декларація, зміст якої, за влучним висловом самого Муравйова, був "набагато слабшим за усні інструкції, адже Нессельроде у будь-який спосіб

намагався пом'якшити наше поводження з Мухамедом Алі, побоюючись, більш за все, спричинити війну" [Цит. за: 81в, с.7].

Зрозуміло, що російський уряд був стурбований не стільки долею самої Османської імперії, скільки тією обставиною, якою мірою її падіння вплине на безпосередні інтереси Росії. Згідно принципам, що їх було висунуто Таємним комітетом, російський уряд вважав, що у тому разі, якщо Мухамед Алі зруйнує Османську імперію, він створить на її уламках нову державу. У цьому випадку Росія матиме сусіда сильного та переможного замість сусіда слабкого та переможеного. Окрім того, у новій державі переважним впливом буде користуватись, скоріш за все, Франція.

Така ж думка висловлювалась і у письмовій інструкції, що її було вручено Муравйову. Згідно цієї інструкції, російський уряд вирішив втрутитися з тим, щоб "попередити крах Оттоманської імперії та підтримати її у тому незмінному стані, в якому вона перебуває", оскільки ця "комбінація найкраще за все відповідає системі послідовної політики рівно як міркуванням здорового глузду, які не можна випускати з виду серед тієї невпевненості, яка панує у справах Заходу" [80, с.2].

Але як усні, так і письмові інструкції голови МЗС не містили в собі конкретних способів, у які Муравйов мав переконати султана та пашу дотримуватись необхідної лінії поведінки. Зрозуміло, що у такий спосіб Петербург уникав, принаймні на початковому етапі, будь-яких прецедентів для офіційного втручання європейських держав, але сама місія через це перетворювалась у надскладне завдання, яке вимагало від виконавця ювелірної точності дій.

Сам Муравйов вважав ці інструкції "складеними у боязкому тоні, сповненими вивертких, невизначених або двозначних висловлень, загалом, такими, як зазвичай складаються у нас дипломатичні папери" [Там само, с.6]. Незрозумілими голові місії були, зокрема, декілька принципових моментів. По-перше, дуже сумнівним здавався йому успіх

демаршу, не підкріпленого будь-яким рухом військ чи флоту. По-друге, він не мав жодних інструкцій на той випадок, якщо Мухамед Алі взагалі відмовиться його прийняти. Нарешті, по-третє, він вважав украй невдалим формулювання останнього пункту свого демаршу в Олександрії: "Що мені залишалось зробити у тому випадку, якщо паша відповість мені, що він, скинувши султана, буде вважати за обов'язок зберегти у повному обсязі умови наших угод з Портою, та доведе мені моїми ж словами, що я приїхав захищати не султана, а лише Адріанопольський трактат... а це абсолютно суперечило б справжній меті мого посольства, оскільки ми таким чином отримували б те, чого найбільше побоювались – сусіда сильного та неспокійного замість султана... [Цит. за.: 80, с.6].

Подібна завуальованість сутності миротворчої місії неодноразово викликала подив самого її виконавця – майже в усіх мемуарах, окрім самого першого та найретельнішим чином цензурованого видання, Муравйов відкрито висловлював нерозуміння, якими, власне, засобами він мав досягти примирення між султаном та Мухамедом Алі, якщо виключити можливість посередництва. За іронією долі, найбільшу кількість нарікань як з боку безпосередніх керівників зовнішньої політики Росії, так і з боку колег-військових, Муравйов згодом отримав саме за те, що він самовідсторонився від переговорів єгипетського правителя та Порти. Повертаючись до характеру додаткових інструкцій, що їх отримав голова російської миротворчої місії, варто зазначити, що серед них було мало будь-чого розумнішого, ніж порада чергового генерала при Головній квартирі російського царя Клейнміхеля "вчепитись обома руками у бороду Мехмеда Алі" [Цит. за: 80, с.17].

Щоправда, військовий міністр генерал Чернишев ставив Муравйову у приклад французького генерала Себастьяні, який у 1807 р. вже керував обороною Константинополя від англійців. Однак, навряд чи можна серйозно припустити, що російському генералові турки

дозволили б командувати власною армією, хоча б і її залишками, у своїй столиці. Крім того, Муравйов, хоча і знав турецьку мову, але маловірогідно зміг би у швидкий термін знайти порозуміння та знову організувати орди роззброєних та деморалізованих вояків, які у безладі відступали від Кон'ї на момент його прибуття до Константинополя.

Невизначеність змісту майбутньої місії, яка викликала закономірні запитання Муравйова, змусила Нессельроде під час наступної аудієнції зробити певні пояснення. Так, на випадок відмови Мухамеда Алі в аудієнції, Муравйов повинен був передати йому письмову декларацію відповідного змісту (щоб зменшити вірогідність такого сценарію, Бутеневу було наказано відправити до Олександрії спеціального уповноваженого з листом до паші, у якому попереджалося про приїзд Муравйова. – *С. В.*). Якщо ж головна перешкода виникне у Константинополі, і султан не дозволить Муравйову самому їхати до Єгипту, генерал повинен був повернутися до Петербурга; у випадку ж, якщо султан, навпроти, доручить йому передати паші умови мирної угоди, голова російської місії мав звернутися до султана з проханням надіслати з ним до Олександрії власного уповноваженого Порти [381, с.351]. Разом з тим, головне запитання голови майбутньої місії щодо змісту російського ультиматуму паші залишилось без відповіді, оскільки, на думку Нессельроде, неможливо було коригувати зміст документу, вже затвердженого Миколою І.

Підтвердженням особливого значення, що його надавав царський уряд майбутньому "посольству" до Османської імперії, була особиста аудієнція у Миколи І, яку Муравйов отримав 11 листопада 1832 р. Імператор загалом повторив інструкції, складені Нессельроде, додавши від себе, що не бажав надсилати до Туреччини війська без крайньої необхідності [Див. дод.1, с.213; 436, с.355].

На думку радянської дослідниці Т. В. Єремєєвої, існувала ще одна суттєва обставина, яка особисто для Миколи І мала превалюючого

значення – страх перед революцією, один з проявів якої Микола I вбачав у єгипетському конфлікті. На доказ цього вона наводить слова царя, сказані Муравйову під час особистої аудієнції: "Вся ця війна є нічим іншим як наслідком обурливого духу, що оволодів нині Європою та особливо – Францією. Само завоювання Алжиру є дією неспокійних голів, які схилили до цього бідолашного Карла X. Нині вони розповсюдили свій вплив далі та спричинили єгипетську війну. Із завоюванням Царгорода ми будемо мати у сусідстві гніздо усіх людей безпритульних, без батьківщини, яких вигнали з усіх упорядкованих суспільств. Ці люди не зможуть залишатися у спокої; нині вони оточують Мухамеда Алі-пашу, виповнюють його флот та армію. Необхідно знищити цей новий зародок зла та безладу, необхідно показати мій вплив у справах Сходу" [Цит. за: 80, с.14].

Т. В. Єремеева доходить висновку, що виступ Миколи I проти Мухамеда Алі було продиктовано, можливо, у найбільш значному ступені його контрреволюційною зовнішньою політикою, яку було спрямовано на боротьбу проти революції у будь-яких її проявах та мало на меті запобігти розповсюдженню революційних віянь на півдні Росії та на Балканах, та загрозі нового революційного вибуху у Польщі, а також на те, щоб завдати непрямого удару по Липневій монархії у Франції, яка в очах Миколи I була уособленням та розсадником революції [270, с.98].

На наш погляд, припущення радянської дослідниці є досить обґрунтованим, адже відголоски похода Мухамеда Алі Микола I добре міг відчувати на півдні своєї імперії – у Криму. Він скаржився Муравйову на те, що "кримські татари, які до того завжди поводитися спокійно, нині стривожені; між ними набули розповсюдження пісні з пророцтвами про скоре прибуття Мехмеда Алі-паші, як захисника правовірних мусульман. Раніше мені вистачало в Криму шести батальйонів, але тепер цього замало, і необхідно буде збільшити чисельність військ" [Цит. за: там само]. Сам Муравйов пізніше

підтверджував ці побоювання: проїжджаючи Кримом, він чув ці пророцтва.

Наступного дня Муравйов отримав деякі уточнення щодо власної місії. Так, у випадку, якщо султан відхилить місію, генерал мав негайно повернутись до Петербурга; передача ж демаршу царя покладалась на Бутенєва. Посередництво у справах султана з пашею обмежувалось тільки можливою моральною підтримкою турецького парламента. Нарешті, на випадок відмови Мухамедом Алі в аудієнції, Муравйов отримував вже згаданий проект декларації, яку мав передати паші за власним підписом.

У Петербурзі добре усвідомлювали, що стрімкість, з якою розвивалися події турецько-єгипетського конфлікту, у сукупності з недосконалістю тогочасних засобів зв'язку може привести до того, що Константинополь буде захоплено військами Мухамеда Алі ще до того, як Муравйов перейде до виконання другої частини своєї місії. Щоб запобігти такому розвитку подій, до складу миротворчої місії було уведено полковника генерального штаба Росії О.О.Дюгамеля. Він мав виконати особливе доручення голови МЗС: прибувши до Константинополя морем, прослідувати звідти через Малу Азію (тобто, маршрутом, яким Ібрагім-паша вів свій наступ на османську столицю. – *С. В.*), та під виглядом приватного мандрівника відвідати табір Ібрагіма. Дюгамелю було доручено "не виражаючи жодної афектації", повідомити про доручення, що його отримав Муравйов, а також про повну готовність Чорноморського флоту Росії вирушити до Босфору за першим проханням Махмуда II [59, с.52–54].

Одержавши усі необхідні документи та інструкції, 17 листопада Муравйов, у супроводженні Дюгамеля, капітан-лейтенанта російського флоту Серебрякова та двох ад'ютантів – Лутковського та Хариського, відбув з Петербурга. Подорож російського генерал-лейтенанта тривала достатньо довго, навіть, за мірками того часу. Полковник

О. О. Дюгамель у зв'язку з цим відзначав, що "ніколи, ані до того, ані після мені не приходилося їздити настільки повільно, хоча ми й повинні були поспішати" [59, с.49]. Насправді, М. М. Муравйов виявив у цьому випадку забарливість, яку навряд чи можна виправдати у ситуації, що склалася: спочатку він заїхав до Тверської губернії, щоб засвідчити своє шанування старій княгині Мещериновій, яка свого часу мала значний вплив на попереднього російського царя – Олександра I, потім – до Московської губернії, до свого батька, а звідти – до Тульчина, де було розквартировано дивізію, якою він командував [81а, с. 5–19]. Лише через 4 тижні учасники місії прибули до Севастополя, звідки й вирушили до османської столиці 17 грудня 1832 р. [80, с.14–17].

Надзвичайна зацікавленість російського уряду в підтриманні інтегритету султанських володінь підтверджується також тим, що паралельно з відправкою місії М. М. Муравйова він вдався до низки дипломатичних заходів, щоб запобігти можливості подальшого розвитку відцентрових тенденцій у послабленій кризою Османській імперії. Так, російський представник у Персії граф І. Й. Сімоніч та головнокомандувач військами в Грузії барон Розен отримали депеші, зміст яких свідчить про те, що у Петербурзі добре розуміли, що переможна хода єгипетських військ та відповідне послаблення центральної влади в імперії, існуючий стан якої підтримувався лише силою, не може не викликати посилення сепаратистських тенденцій серед намісників її віддалених провінцій. Так, повідомляючи Розена про зміст місії Муравйова, Нессельроде рекомендував йому поінформувати сусідніх турецьких пашей про наміри петербурзького кабінету та справити на них належне враження, щоб вони не вийшли з покори султанському уряду у такий критичний момент.

Набагато більший перелік цілей російської політики на Сході містився в інструкціях графу І. Й. Сімонічу. Останній мав на прикладі Османської імперії переконати шахський уряд у тому, що імператор не

полишає своїх друзів у біді, та завжди готовий підтримати їх усіма можливими засобами [94, с.38–39). Таким чином, демарш Сімоніча мав переслідувати подвійну мету: з одного боку, утримувати шаха від ворожих кроків щодо Порти, а з іншого – використати місію Муравйова для укріплення російських позицій в Персії. Безпосереднім свідченням успіху діяльності Сімоніча можна вважати відправку до Константинополя у січні 1833 р. шахського посла, який завірив султана у непохитності дружнього відношення до нього шаха.

Розмах дипломатичної підтримки, що її надавали у Петербурзі султанові, недвозначно свідчить про надзвичайну важливість та першочергову пріоритетність підтримання османського інтегритету у всьому південному напрямку політики Росії. Заради реалізації цього завдання російський уряд здатен був пожертвувати навіть певними інтересами імперської політики на Балканах: 27 грудня 1832 р. Нессельроде адресував Мілошу Сербському (Милош I Обренович. – *С. В.*) (1780–1860) листа, у якому переконливо прохав останнього утриматись від спроб у будь-який спосіб використати утруднення Порти для остаточного вирішення сербського питання [270, с.176]

Дуже важливим аспектом підготовки та супроводження місії Муравйова, без належної реалізації якого навряд чи можна було взагалі розраховувати на будь-який успіх цієї місії, було офіційне проголошення перед Портою та Великими державами небажання Росії залишатися байдужою до подій, які безпосередньо порушують її інтереси на Сході. Так, 9 листопада 1832 р. Бутенев отримав від голови російського МЗС депешу для передачі султану та міністрам Порти, у якій містилось більш конкретне викладення офіційної позиції Росії у конфлікті: "Імператор є повним рішучості покласти край заколоту на Сході, і з цією метою він вирішив докласти усіх зусиль для завдання морального впливу на віцекороля Єгипту" [243, с.29].

Невдовзі ж, 15 листопада 1832 р. Нессельроде розіслав

російським послам у Лондоні (Х. А. Лівен, 1774–1839), Парижі (К. А. Поццо ді Борго, 1764–1842), Відні (Д. П. Татіщев, 1767–1845) та Берліні (О. І. Рібоп'єр, 1781–1865) циркулярні ноти про майбутній демарш, у яких пояснювалась головна мета місії Муравйова – надання моральної підтримки Порті [10е, с.413; 11д, к.900]. "Оскільки єгипетське повстання із плином часу стає все більш загрозливим для подальшого існування Оттоманської Порти, імператор визнав за необхідне вжити своїх заходів, щоб попередити, якщо це ще є можливим, катастрофу, яка знову може перетворити Схід на театр найсерйозніших ускладнень" [35, т.3, с.74–75]. Щодо цілей місії Муравйова, депеша обмежувалась лише декларацією одного з її компонентів – "надання султанові моральної підтримки". Стосовно ж підтримки військової, а також відправки до Босфору Чорноморської ескадри у циркулярі не було сказано жодного слова.

Реалізація цього аспекту підготовки та супроводження місії М. М. Муравйова становила для російської дипломатії чи не найскладніше завдання, зважаючи на те, що кожна держава – адресат циркуляру мала та відстоювала власні інтереси в Османській імперії, а отже – теж не могла бути байдужою до подальшої долі султанської спадщини. Саме тому, маючи на руках абсолютно ідентичні депеші, Лівен, Поццо ді Борго, Татіщев та Рібоп'єр повинні були довести їх зміст до відома відповідних урядів у різний спосіб, роблячи акцент, залежно від ситуації, на тому чи іншому положенні.

Найбільшу небезпеку для здійснення поставленого завдання становила позиція Великобританії, яка мала значні економічні та стратегічні інтереси на територіях Османської імперії. Саме тому Х. А. Лівен, доводячи зміст цієї депеші до відома Пальмерстона, передусім підкреслив, що у Петербурзі відомо про звернення Порти до Англії по допомогу, однак для Росії це не є "ані мотивом ревнощів, ані приводом для невдоволення", оскільки наміри російського та

англійського урядів у цьому питанні співпадають. Після цього російський посол висловив упевненість у тому, що уряд Великобританії і надалі зберігатиме одностайність з урядом Росії та залишиться на позиціях "підтримання цілісності Османської імперії, як політичної комбінації, яка більш за все підходить для забезпечення спокою на Сході" [35, т.3, с.75]. Як бачимо, головними інструментами проти англійської дипломатії були обеззброюючі відвертість та свідомо готовність до спільних дій на захист султана, які дозволяли використати у власних інтересах ті коливання щодо подальшої долі Порти, які мали місце на Даунінг-стріт.

Набагато менший ступінь відвертості рекомендовано було проявити К. А. Поццо ді Борго. Небажання російського уряду визнавати щойно утворену Липневу монархію за впливового учасника розв'язання Східного питання у сукупності з особистою неприязню Миколи I до Луї Філіпа мали наслідком те, що депешу було адресовано лише російському послу з рекомендацією не передавати її зміст французькому урядові [35, т.3, с.76].

На відміну від Великобританії та Франції, найбільшої підтримки та розуміння російський уряд сподівався знайти у Відні та Берліні. Будучи переконаними у тому, що Австрія та Прусія "беззаперечно зацікавлені у збереженні Оттоманської імперії", у Петербурзі небезпідставно сподівались на те, що кабінети цих держав "оцінять та підтримають заходи, що їх приймає у цьому напрямку Росія" [Там само, с.75].

Згадані вище розрахунки Миколи I та Нессельроде були цілком виправданими. Правлячі кола Австрії, починаючи ще з останнього десятиліття XVIII ст., слідували за успіхами Росії у війнах з Туреччиною із дедалі зростаючою тривогою. Укладання ж Адріанопольського миру 1829 р. взагалі викликало у Відні панічні настрої. Оцінюючи ситуацію, що склалася, австрійський фельдмаршал

граф Йозеф Радецький (1766–1858) писав: "Становище та вага Австрії значною мірою похитнулися; Адріанопольський мир загрожує самому існуванню Габсбурзької монархії, зводжуючи її до ступеня другорядної держави..." [273, с.368].

Радецький мав на увазі сценарій розвитку подій, у якому територіальне просування Росії у напрямку Константинополя неминуче призведе до захоплення нею Нижнього Дунаю, що поставило б під загрозу економічну незалежність Австрії як Дунайської держави. Приймаючи ж до уваги той факт, що населення східних провінцій Австрії було, переважно, слов'янським, неважко було передбачити наслідки завоювання Росією Молдавії та Валахії, які безпосередньо межували з цими провінціями.

Цікаво відзначити, що такі побоювання мали місце не лише серед урядовців та військових самої Австрії. Французький журналіст Ежен Форкад (1820–1869), який неодноразово виступав з оглядами подій у Східному питанні на сторінках впливового часопису "Рев'ю де Де Монд", надав логічного завершення похмурим прогнозам Радецького щодо зміни австро-російського балансу сил в Османській імперії: "Як тільки плани Росії стосовно Османської імперії буде здійснено, Австрійська імперія одразу ж втратить свою незалежність та свою ініціативу у великих європейських справах. Її імператори перетворяться лише на бездіяльних віце-королів, які живуть за свавіллям автократів; її прекрасна армія... буде лише найманним авангардом російських армій, а сама вона буде другою Туреччиною, яка буде підвладною таким же успішним розчленуванням, та таким же зневажливим втручанням" [147, с.851].

Отже, внаслідок розпаду Османської імперії для Австрії існувала одна досить чітка перспектива – втрата політичної незалежності. У зв'язку з цим навряд чи можна погодитись із твердженням Т. В. Єремєєвої, яка серед головних факторів, що підштовхнули австрійського канцлера Меттерніха (1773–1859) до формальної

підтримки російської миротворчої ініціативи у турецько-єгипетському конфлікті, називала побоювання революційного вибуху в Європі та на Близькому Сході [270, с.179]. Навряд чи можна розглядати у якості революційних (у розумінні зміни одного типу політичного устрою іншим. – *Є. В.*) спроби Мухамеда Алі знищити Османську імперію Махмуда II та заснувати на її уламках Арабську імперію, встановивши над нею своє спадкоємне правління.

Як би там не було, Австрія сприятливо зустріла повідомлення російського уряду про цілі місії Муравйова, зайнявши, однак, вичікувальну позицію у Східному питанні. Тогочасне становище цієї держави залишало їй єдину можливість участі у розв'язанні цього питання: сподіватися на щирість декларованих Росією цілей. Про це свідчить зміст депеші Д. П. Татіщева, адресованої 19 січня 1833 р. Нессельроде. Доповідаючи про хід бесіди Меттерніха з англійським послом у Відні Лембом, Татіщев підкреслював вислів австрійського канцлера про те, що Австрія за своїм географічним положенням зацікавлена у збереженні Османської імперії більш за інші держави. І якщо вона, будучи поінформованою про справжні наміри Росії, не висловлює з цього приводу жодного хвилювання, інші держави тим більше не мають для цього щонайменших підстав [26, т.7, с.149].

Зрозуміло, що таке ставлення однієї лише Австрії не могло скласти суттєвої противаги ворожості Великобританії та Франції, з якою ці держави поставились до самого факту відправки місії Муравйова. Уряд Луї Філіпа взагалі вважав конфлікт між Мухамедом Алі та Портою зручною нагодою усунути Росію від участі у політичних справах не тільки на Близькому Сході, але й в Європі, вдавшись до другої спроби (першу було зроблено на Віденському конгресі 1814–1815 рр. – *Є. В.*) організації франко-англо-австрійської конференції, спрямованої проти Росії [21, с.114–115]. Талейран, який вже вкотре представляв Францію на європейській дипломатичній арені, у своїх переговорах з Пальмерстоном

навмисне драматизував ситуацію, підкреслюючи серйозність для Великобританії тих наслідків, які може мати місія Муравйова. Щоб запобігти останнім, Талейран у січні 1833 р. пропонував негайно вдатися до посередництва у турецько-єгипетському конфлікті, надавши відповідних інструкцій послам у Константинополі. Передбачалася також участь у цьому демарші Австрії.

Однак, практичної реалізації ця ідея так і не набула: вже згадані внутрішні та зовнішні проблеми, що їх переживала Великобританія, у сукупності з недовірливістю до Франції у зв'язку з захопленням останньою в 1830 р. Алжиру, утримали Пальмерстона від безпосереднього втручання в конфлікт. Голова Форін офіса також приймав до уваги давні та дружні стосунки Мухамеда Алі з Францією та зробив правильні висновки щодо посилення впливу цієї держави у Середземномор'ї у разі можливого збільшення володінь єгипетського паші [224, с.135–136].

Окрім того, Пальмерстон на той час не був готовий до ризику загострення відносин з Росією, наслідком чого була його пропозиція на відповідь, яка передбачала участь Петербурга у пропонованому посередництві [21, с.115]. Остаточно поховала проект Талейрана категорична відмова Меттерніха взяти в ньому участь. Австрійський канцлер, в свою чергу, не гірше за Пальмерстона розумів справжні цілі Тюільрійського кабінету стосовно домінуючої ролі у європейській політиці. Саме тому серед європейських держав Австрія сприяла успіху миротворчої місії Муравйова більш за все: підкреслюючи у листуванні з Пальмерстоном ідентичність англійських та австрійських інтересів стосовно подальшої долі Османської імперії, Меттерніх заявляв, що головним інтересантом розпаду цієї імперії є не Росія, у щирості намірів якої він був переконаний, а Франція, "численні уряди якої, що змінювали одне одного протягом останніх тридцяти років, незмінно розглядали Єгипет, як власне завоювання" [20, с.490–492].

Разом з тим, масштаби британських інтересів на Близькому Сході не могли примусити Пальмерстона повністю відмовитись від участі у розв'язанні турецько-єгипетського конфлікту. На початку лютого 1832 р. до Олександрії було відправлено спеціальну місію на чолі з полковником П. Кемпбеллом (1779–1857), цілі якої були ідентичними до цілей М. М. Муравйова – діючи неофіційно, змусити Мухамеда Алі до припинення бойових дій проти свого сюзерена.

Отримавши від Д. П. Татищева інформацію щодо поглядів австрійського уряду, Микола I вдався до спроби якомога повніше скористатися політичною кон'юктурою, що склалася у Європі, та звернувся до австрійського уряду із проханням виступити у ролі "морального гаранта щирості російської політики у Східному питанні" перед лицем Великобританії та Франції. Російський цар мав право на таке прохання, тим більше, що свого часу, на Тропауському, Лайбаському та Веронському конгресах 1820–1822 р. Росія послідовно виступала таким же гарантом для Австрії, завіряючи Францію у мирних намірах останньої, коли австрійські війська займали бунтівні італійські провінції [253, т.1, с.157–187). Становище Австрії не дозволяло їй відкрито відповісти невдячністю на колишню допомогу Росії, і тому Меттерніх надавав суттєву дипломатичну підтримку миротворчим зусиллям Муравйова, а згодом – графа О. Орлова аж до підписання Ункяр-Іскелесійської угоди.

Таким чином, з дипломатичної точки зору шлях до Константинополя та Олександрії для російської місії було відкрито. Складна міжнародна обстановка в Європі, майже повна безпорадність османського султана, та непримиренність його єгипетського васала, який, до того ж, на той час встиг захопити половину володінь свого господаря та наближався до Константинополя, вимагали від М. М. Муравйова неабиякої майстерності та обережності у справі здійснення своєї місії. Аналіз обстановки, що склалася на Близькому

Сході в кінці 1832 р. дозволяє зробити висновок, що від успіхів генерала Муравйова у Константинополі та Олександрії залежав не тільки престиж Росії в Османській імперії, але й само існування цієї імперії.

3.2. Прибуття М. М. Муравйова до Константинополя та початок переговорів з Портою

21 грудня 1832 р. фрегат "Штандарт", з російською миротворчою місією на борту прибув до Босфору та кинув якір напроти Беюг-дере – літньої резиденції російського посла у Константинополі (британський дослідник Пюр'їр з невідомих нам причин відносить його прибуття до 25 грудня [181, с.175]. – *Є. В.*). Після короткої наради з Бутенєвим та обміну офіційними документами Муравйов вирішив не зволікати та якнайшвидше перейти до виконання першого завдання своєї місії.

Цікаво, що у депешах Нессельроде, які були адресовані російському послу у Константинополі А. П. Бутенєву (1787–1866) містилось набагато більш точне визначення цілей та завдань місії Муравйова. Хоча Нессельроде у своєму посланні й підкреслює бажання Миколи I, щоб ця місія виглядала як рішення, що було прийняте імператором на власний розсуд, спонтанно, та головне – без попередньої згоди на те султана, очевидним було те, що відправка Муравйова до Константинополя була наслідком зроблених раніше демаршів Порти [270, с.174].

Зважаючи на це, ми маємо певні підстави стверджувати, що однією з головних цілей місії Муравйова все ж було прискорити формальне звернення Порти до російського уряду по допомогу. Це

звернення, на думку петербурзького кабінету, мало бути "найпростішим та найдієвішим, оскільки воно усуне ту забарливість", до якої зазвичай удавалася Порта у тому випадку, як потрапляла у нову та неочікувану для себе політичну комбінацію. Разом з тим, варто відзначити, що намагаючись спонукати Порту до звернення по допомогу, російський уряд не хотів "робити пропозицію допомоги султанові, без того, щоб про неї попрохали" [Там само].

Таким чином, специфіка місії Муравйова полягала у тому, щоб, не пропонуючи безпосередньої допомоги, переконати Порту у необхідності останньої та ініціювати це офіційне звернення султанського уряду по допомогу до Росії. У зв'язку з цим Бутенев був уповноважений заявити султанові, що російський уряд, поінформований щодо тієї небезпеки, яка, на його думку, загрожує Порті, готовий прийти їй на допомогу одразу ж, як тільки Його Високість (султан) визнає, що цього вимагають обставини.

Як би це не здавалося дивним, російський посол у Константинополі мав набагато більше повноважень, ніж голова спеціальної місії, що її було відправлено до стратегічно важливого союзника Російської імперії у критичний момент його існування. На нашу думку, пояснення такого стану речей слід шукати у словах Миколи I, який, перш за все, хотів "показати свій вплив у справах Сходу". Саме тому для виконання цієї місії й було обрано не професійного дипломата, а бойового генерала. Одна лише його присутність мала, за розрахунками Миколи I та Нессельроде, зіграти вирішальну роль у справі схилення султана до звернення по військову допомогу Росії. Не випадково інструкції Муравйова неодноразово радили йому не удавати з себе дипломата, обмежуючись лише "прямими та твердими завіряннями у непохитності волі російського імператора підтримати султанський трон".

Одночасно Бутеневу було повідомлено, що командувач

Чорноморським флотом адмірал Грейг отримав наказ "докласти усіх зусиль до якомога швидшого озброєння п'яти кораблів, чотирьох фрегатів, а також певної кількості невеличких суден" [Цит. за: 80, с.34–35]. Сформованою таким чином ескадрою мав командувати контр-адмірал Лазарєв, який на вимогу Бутєнєва мав рушити до Константинополя з метою захисту його від армії Ібрагім-паші.

На офіційному прийомі у реїс-ефенді (голови МЗС Туреччини. – *Є. В.*) Хаджі Мехмеда Екіфа (Екіф-паші) (1787–1845) та сераскіра (військового міністра. – *Є. В.*) Хюсрева Мехмеда паші (Хозрев-паші) (17..–1855), який відбувся вже 23 грудня, Муравйов повідомив турецьких міністрів про мету свого візиту та передав копію листа Миколи II до султана. Бутєнєв, зі свого боку, на підставі отриманої ним секретної депеші, офіційно оголосив про готовність царя терміново направити Чорноморський флот на допомогу туркам за першою ж їх вимогою [81в, с.22–23].

Реакція реїс-ефенді та сераскіра на ці пропозиції була дуже стриманою. Незважаючи на те, що Екіф-паша та Хозрев-паша були, за влучним висловом Бутєнєва, "глибоко зворушені, і майже приголомшені від радощів та вдячності, причому реїс-ефенді припустився, навіть, прилюдного висловлення своїх почуттів, заявивши російському драгоману (перекладачу. – *Є. В.*) Франкіні, що він "ніколи не міг очікувати такого щастя для Порти", вони все ж заявили, що не можуть надати будь-якої відповіді без узгодження з султаном. На думку Муравйова, це було наслідком підозри його у якихось прихованих намірах, можливо – у планах таємних переговорів з Мухамедом Алі [436, с.369]. Окрім того, слід було зважати на існування у оточенні султана сильної антиросійської партії. Саме цією обставиною голова російської місії був схильний пояснити той факт, що їм прийшлося очікувати прийому у Махмуда II три дні.

Такі побоювання були помітними й у висловах самого султана

під час аудієнції, наданої Муравйову 27 грудня о 10-й ранку. В цілому позитивно зустрівши звістку про бажання Миколи I допомогти йому у скрутний момент, Махмуд II, разом з тим, виявив певну нерішучість у прийнятті відповідного рішення, неодноразово попереджаючи генерала про хитрість та підступність Мухамеда Алі, який, за його словами, буде "жалітися та схилити тебе на свій бік" [81в, с.39]. У самого Муравйова склалося враження, що султан не зовсім довіряє йому, а можливо, й підозрює у якихось таємних намірах стосовно Мухамеда Алі. У відповідь на це Муравйов рішуче відкинув можливість будь-яких переговорів з пашею, окрім передачі погрози царя.

Як би там не було, аудієнція не принесла відчутного результату: з одного боку, формальних перешкод виконанню головної частини місії – зустрічі з Мухамедом Алі – начебто не було, а з іншого, Муравйову поки що не вдалося подолати підозрілість турецьких керівників та переконати їх не тільки офіційно звернутись по допомогу до Росії, але й надати йому офіційного дозволу на візит до Олександрії [Там само, с.40]. Ситуація ускладнювалась тим, що Константинополем швидко розповсюджувались панічні настрої, викликані чутками про цілковиту поразку турецької армії під Кон'єю (яка сталася 21 грудня. – *Є. В.*).

Перебуваючи у Константинополі, Муравйов бачив, що відомості про повний розгром султанського війська під Кон'єю мали величезні наслідки для всієї Османської імперії. Вже 27 грудня, коли російська місія мала аудієнцію у султана, звістки про страшну поразку досягли столиці [Там само, с.36]. Засідання Дивану, настільки ж безрезультатні, наскільки й безперервні, жодним чином не могли змінити ситуації. Серед оточення султана панувала цілковита розгубленість, конкретних заходів не приймалось. Це не було дивним, адже було невідомо, де знаходиться решта армії садразама (великого візира. – *Є. В.*) Мехмеда Решид-паші, яка її чисельність, а головне – у Константинополі не було людини, яка була спроможна об'єднати ці розрізнені деморалізовані загони. Столиця

Османської імперії повнилася різноманітними чутками, на кшталт того, що більша частина Малої Азії повстала проти султанської влади, а війська Ібрагіма-паші вже прямують до Босфору [40, с.160]. Зрозуміло, що ці загрозливі новини аж ніяк не сприяли стабілізації і без того неспокійної ситуації в Константинополі.

Ефект від чуток був тим більшим, що у цей час була отримана відповідь Ібрагім-паші на пропозицію Порти призупинити просування єгипетської армії. У відповіді сина Мухамеда Алі не було й тіні колишньої шанобливості до сюзерена. Нібито знушаючись з султана, Ібрагім-паша повідомляв, що він, як "вірний васал Порти, цілком підтримує наміри султанського уряду розпочати мирні переговори з Мухамедом Алі, але не може припинити наступ власним рішенням, оскільки є лише генералом єгипетської армії".

Окрім того, командувач єгипетською армією поскаржився на те, що знаходиться в області володінь султана, яку вже спустошено війною, а отже – змушений перенести свою генеральну квартиру до Бруси (тобто, на територію, яка на той час ще не була зайнята єгипетськими військами. – *Є. В.*), згоду на що він і сподівався отримати від султана [7, т.1, с.137]. Таким чином, Ібрагім-паша прозоро натякав сюзеренові не тільки на те, що, попри зовнішню видимість визнання васалітету, в нього був лише один повелитель – Мухамед Алі, але й находив можливим розпоряджатися султанськими провінціями, що знаходились у безпосередній близькості від столиці, на власний розсуд, навіть ще не захопивши їх.

Муравйов добре розумів, що продовження у будь-який час наступу Ібрагіма-паші на Константинополь не тільки цілком можливе, але й становить серйозну загрозу подальшому існуванню Османської імперії [81в, с.37]. І справа була навіть не стільки у наявності безпосередньої воєнної загрози, скільки у резонансі, який могли викликати серед столичного населення події під Кон'єю. Для

султанського уряду очевидним було те, що поява Ібрагіма-паші під стінами Константинополя могла дати поштовх до антиурядового виступу як у самому місті, так і у Європейській Туреччині.

Варто зазначити, що можливість такого виступу на той час була цілком можливою, і, насамперед, у зв'язку з сильним впливом османської знаті, тісно пов'язаної із рештою розгромленого у 1826 р. яничарського корпусу. Добре відомо, що яничарський "очаг" ("оджак") був не тільки військовою елітою колишньої Туреччини. Протягом останніх століть свого існування він перетворився на своєрідний соціальний прошарок. Яничари та пов'язані з ними соціальні групи тримались за свої привілеї, виступаючи як ревновні захисники старих порядків. Тому навіть згадана кривава ліквідація яничарського корпусу не знищила всього консервативного прошарку, який не бажав миритися із ліквідацією своїх досить суттєвих привілеїв. Згадаємо, що вже у 1826 р. були зроблені спроби антиурядових закатів з метою повалення нововведень Махмуда II. Зрозуміло, що за умов гострої кризи це приховане бродіння лише посилилось, загрожуючи подальшому існуванню султанської влади.

Ще однією обставиною, яка різко знижувала шанси Османської імперії на виживання, було те, що сам Ібрагім-паша був добре обізнаний у настроях підданих Махмуда II, та у міру можливостей використовував їх. Так, перебуваючи в Алеппо, він проголосив відновлення яничарського оджака і навіть демонстративно приніс жертву на могилі Хаджи Бекташі (1209–1271), туркменського суфія з Хорасану, засновника ордена бекташі, якого яничари вважали своїм покровителем [189, с.94]. Зважаючи на те, що в Анатолії було багато яничар, які переховувались там від переслідувань Махмуда II, Ібрагім-паша через своїх агентів повідомив їх про свій намір відновити оджак та повернути старі порядки [Там само, с.96]. Отже, надаючи підтримку яничарам та їх прибічникам, Ібрагім-паша підтримував в їх особі силу, що підривала з

середини Османську державу.

Військова поразка Порти у боротьбі проти Мухамеда Алі виявилась гарним каталізатором для розвитку таких настроїв. Невдача нової армії, облаштованої на європейський лад, дала можливість прибічникам яничар звинувачувати уряд, і в першу чергу – султана, вбачаючи причини поразок Османської імперії у його реформах, що суперечили мусульманському духу та традиціям предків. У цьому сенсі суперник султана – Мухамед Алі – отримував ще один моральний виграш, адже його зображували як знаряддя Аллаха, що було спрямоване на врятування ісламу. Ці настрої розпалювало духівництво, яке було невдоволене політикою султана [129, с.275].

Як бачимо, Махмуд II, хоча й зберігав під час аудієнції з Муравйовим цілковитий спокій, насправді робив відчайдушні спроби залишити ситуацію на рештках своєї імперії під контролем. Так, невдовзі після битви під Кон'єю було усунено шейх-уль-іслама. І хоча відставку офіційно було пояснено слабким здоров'ям муфтія, справжня причина полягала у прихильності останнього до старих звичаїв. Муравйов вважав, що через духівництво муфтія впливав на підданих султана у напрямку, небажаному для уряду [81б, с.125].

Якщо настільки серйозною була ситуація в Азійській Туреччині, годі й казати про Туреччину Європейську. Через Бутенєва до рук Муравйова потрапляли повідомлення російських військових агентів, які постійно відзначали невдоволення та приховану ворожість населення цієї частини імперії до султанського уряду та співчуття до Ібрагіма-паші. Так, російський агент Ващенко доповідав з болгарського м. Слівно про те, що "ворожі настрої населення до сих пір виражалися тільки у чутках... Але турки не бажають нічого іншого, окрім як посилити собою армію бунтівників у тому разі, якщо їй вдасться вдертися до європейських провінцій" [Цит. за: 270, с.157].

Незважаючи на те, що султанський уряд був добре

поінформований про ці настрої, він однаково добре усвідомлював власну неспроможність протидіяти їм. Так, губернатор Рущука не приховував, що становище Боснії та більшої частини Албанії і без того є далеким від стабільного, а звістка про поразку Решид-паші та наступ єгипетської армії матиме результатом вибух невдоволення, яке до того ледве можна було стримати.

Такі настрої посилювались також зневірою та дезорганізованістю військ, які після поразки армії Великого візирю розійшлись по домівках. Командири іррегулярних загонів босняків та албанців, що входили до складу цієї армії, відкрито заявляли, що у випадку продовження війни вони скоріше перейдуть на бік Мухамеда Алі, аніж служитимуть султанові. Головним аргументом на користь такого рішення вони вважали жалюгідний стан озброєння та постачання султанської армії, у той час як у єгипетського паші з цим все було у повному порядку [179, с.104].

Не вселяли впевненості також і настрої населення Константинополя. Співробітник дипломатичної служби при російській ескадрі адмірала Рікорда К. М. Базілі писав з цього приводу: "Дух яничарства ще був прихований у самій столиці, та час від часу знаходив свій вираз у вигляді пожеж... Усі суворі поліцейські заходи, що до них вдавався Хозрев-паша, який мав повноваження військового губернатора, не могли спинити плітки, що поширювалися у кав'ярнях" [40, с.162]. Важко звинувачувати простих городян у капітулянтських настроях, якщо навіть серед вищих чиновників Порти не було єдності щодо подальшої лінії поведінки у відносинах з Мухамедом Алі.

За спостереженням полковника Дюгамеля, Порта усвідомлювала дійсний стан речей: міністри радили Махмуду II переїхати до старого палацу де він знаходився би у більшій безпеці на випадок заворушень у столиці [59, с.51]. Константинополь було оточено надійними військами, а флот було приведено до Босфору щоб султан, у разі потреби, зміг би

знайти там порятунок. Генерал Муравйов, оцінюючи ситуацію в османській столиці, у своєму першому звіті про хід місії писав військовому міністру графу Чернишеву: "У Царгороді помітно велику кількість військових, по берегах Босфору виставлено багато постів, метою яких, як здається, є збереження ладу між жителями" [80, с.81].

Якщо султан все більше втрачав підтримку своїх підлеглих та підданих, то Ібрагім-паша, навпаки, звідусіль отримував численні листи, у яких представники різних населених пунктів Османської імперії виражали своє бажання перейти під управління Мухамеда Алі [189, с.112].

Військові успіхи Мухамеда Алі призвели також до того, що Анатолія, яка до цього моменту була опорою султанської влади, перетворилась на найбільшу для неї небезпеку. Агенти Ібрагім-паші ще з літа 1832 р. розгорнули широку діяльність по приверненню на свій бік місцевого населення, укріплюючи зв'язки не тільки з впливовими турецькими чиновниками та духівництвом, але й з пашами – намісниками захоплених ним територій. Переконаючи їх підкоритися йому, він наводив приклад Абдули, полоненого паші Акки, який щасливо перебував в Олександрії, та Решид-паші [129, с.59].

Ібрагім-паші вдалося привернути на свій бік навіть іррегулярну кінноту Аданського пашалику [40, с.161]. Курдські племена направили до Мухамеда Алі своїх спеціальних представників, які виразили йому свою вірність, одночасно відмовившись від покори султанові [81б, с.114]. Таким чином, вплив Ібрагім-паші розповсюдився на всю Анатолію, частину якої аж до Кайсері він поставив під своє безпосереднє управління, призначивши у всі міста своїх мютесселимів. Це значно збільшило продовольчі ресурси Ібрагім-паші та підсилило його армію, яка зросла до 200 тис. чол. Таким чином, внаслідок пропаганди Ібрагім-паші та його перемог у Сирії та Анатолії, влада Порти в Анатолії обмежувалась узбережжям Мармурового моря та хінтерландом цього

узбережжя.

Військова поразка, загроза Константинополю з боку Ібрагімпаші, хвилювання та невдоволення населення країни – все це викликало у Махмуда II серйозні побоювання. Він добре розумів, що у цей критичний момент, який переживає Османська імперія, він фактично не має підтримки всередині країни. Логічним наслідком були пошуки цієї підтримки ззовні – від Великих держав. Однак Махмуд II не поспішав пристати на російську допомогу, запропоновану Муравйовим. Найбільші сподівання покладалися султаном на Великобританію – у розрахунку на її допомогу свого часу до Лондону було відправлено місію Намик-паші. Тепер Порта із нетерпінням очікувала на результати цієї місії.

Ці очікування мали під собою досить реальну основу: протягом усього XIX ст. Османська імперія, як вже було сказано, відігравала суттєву роль у системі британської зовнішньої політики. Починаючи з експедиції Наполеона Бонапарта до Єгипту, численні османські провінції вже не виходили з поля зору діячів з Даунінг-стріт. Варто згадати такі кроки як захоплення о. Мальти у 1800 р., прорив ескадри адмірала Декворта у Дарданелли, десант у Єгипті та захоплення Іонічних островів у 1807 р., щоб скласти уявлення, наскільки гостро у Лондоні відчували щонайменшу зміну статусу будь-яких султанських володінь. Починаючи ж з другої чверті XIX ст., з розвитком промисловості та транспорту у самій Великобританії, та британських володінь на Сході, території Османської імперії взагалі починають набувати для англійців виключного значення як найкоротший шлях до Індії та ємний ринок збуту [119, с.72–73, 82–83, 219].

Однак, незважаючи на зазначені вище аргументи, британський уряд, у якому МЗС очолював лорд Пальмерстон, відмовив Намик-паші у підтримці. Фахівці розходяться у висновках щодо головної причини того, чому англійці кинули свого турецького союзника напризволяще [120, с.85; 183, с.570; 197, с.638; 203, с.5; 381, с.356]. Серед найбільш

вірогідних відзначимо численні внутрішні проблеми (Ірландське питання, парламентська реформа, бюджет), значний ступінь утягненості Великобританії у європейські проблеми (Бельгійське питання, та ін.), невпевненість Пальмерстона у можливості подальшого існування Османської імперії у тому вигляді, в якому вона знаходилася на момент початку конфлікту, а також його побоювання наслідків втручання інших Великих держав і, насамперед, Росії [11г, к.572, 579; 11е, к.5; 11є, к.320–321; 20, с.456; 21, с.59]. Як би там не було, Намик-паша замість конкретної військової та дипломатичної підтримки отримав у Лондоні лише туманні обіцянки та пораду зачекати до того часу, коли надання такої допомоги стане можливим [174, с.43].

Тим часом, ще 27 грудня, після аудієнції у султана Муравйов та Бутенев отримали свіжі інструкції з Петербургу. До російської столиці ще не дійшли звістки про розгром армії султана під Кон'єю, проте одного повідомлення про підхід єгипетського війська до цього містечка виявилось достатнім для Миколи I, щоб спонукати Муравйова до якнайшвидшої відправки Дюгамеля до Ібрагім-паші, забезпечивши, звичайно, попередню згоду Порти [81в, с.44]. У Петербурзі серйозно побоювались того, що поки Муравйов дістанеться Олександрії (а його могли затримати, і затримали в Константинополі турки за допомогою своєї одвічної "дипломатії зволікання". – *Є. В.*), Ібрагім-паша міг завдати решткам османських військ рішучого удару та оволодіти Константинополем. Запобігти цьому мав Дюгамель.

Необхідність забезпечити згоду Порти на виконання єгипетської частини миротворчої місії змусили Муравйова поновити переговори з реїс-ефенді та сераскіром, що й сталося 29 грудня 1832 р. Відкрито визнавши поразку власної армії під Кон'єю, турецькі міністри, однак, не поспішали приставати на допомогу Росії. Так, на пропозицію військово-морської допомоги, сераскір обмежився нейтральною відповіддю, заявивши, що "султан буде прохати допомоги вашого флоту, коли вона

йому буде потрібною" [Цит. за: 81в, с.46]. Не більше співчуття викликала й пропозиція надіслати до Малої Азії Дюгамеля. Хозрев-паша взагалі вважав поїздку російського полковника до Ібрагім-паші з метою зупинити ходу єгипетських військ безглуздою справою, оскільки "Ватажок цей (Ібрагім-паша. – Є. В.) відповість, що не має на це права, оскільки є тільки виконавцем волі свого батька, і не маю жодних повноважень у переговорах" [Там само, с.46–47]. Набагато більше сераскіра цікавив воєнний досвід Муравйова, який він хотів би використати під час ймовірної оборони Константинополя.

Як бачимо, усі заходи, що до них вдалися члени російської місії з метою посилити враження про дружнє ставлення Росії до Туреччини, були марними. Османських міністрів не зворушило навіть повідомлення про згадані вище інструкції графу Сімонічу та барону Розену. Присутній на зустрічі Дюгамель свідчив, що, зберігаючи протокольну незворушність, реїс-ефенді раз у раз обмежувався завіряннями у тому, що "...султан проїнятий вдячністю, але ще не прийняв певного рішення, користуючись наданим йому Миколою І правом самому визначити момент, коли допомога російських військ та флоту буде необхідною" [Цит. за: 59, с.96].

Важливо відзначити, що у цей період оточення султана, з одного боку, не вважало ситуацію в імперії настільки критичною, а з іншого – все ще сподівалося на допомогу європейських держав. Саме тому одним з перших питань, яке Реїс-ефенді поставив російському послу, торкалось поінформованості держав про цілі місії Муравйова. І лише отримавши підтвердження того, що ця місія не є таємницею від Великобританії та Франції, Екіф-паша погодився на виконання другої частини миротворчої місії: поїздки М. М. Муравйова до Олександрії, а полковника Дюгамеля – до військ Ібрагім-паші [81в, с.48–49]. Таким чином, перший крок до успішної реалізації єгипетської частини місії було зроблено.

Зовсім іншою була ситуація з питанням про російську військову

допомогу. Нерішучість турецьких міністрів у цьому питанні була наслідком напруженої внутрішньої боротьби серед оточення султана, хоча Порта вже була поінформована як про розгром армії Решид-паші під Кон'єю, так і про невдачу місії Намик-паші у Лондоні. Цілком логічним у такій катастрофічній ситуації було б пристати на російську пропозицію допомоги. Однак більшість міністрів Порти вважала цей крок занадто ризикованим, і саме через відмову інших Великих держав надати їм допомогу у розв'язанні конфлікту з єгипетським правителем. Сама думка про можливу присутність російських військ та флоту в безпосередній близькості від Константинополя викликала в османських сановників почуття безмежного жаху.

Виконання М. М. Муравйовим своєї місії було тим складнішим, що ватажком й без того значної антиросійської партії при султанському дворі був один з провідних державних діячів Порти того часу Мехмед-Саїд Пертев-ефенді (1785–1837), який свого часу очолював султанську канцелярію, мав неабиякий літературний таланти та був автором багатьох відомих фірманів та інших державних документів. Так, він був укладачем фірмана, який проголошував ліквідацію яничарського корпусу, маніфесту Порти, що проголошував війну з Росією в 1828 р., а в подальшому – приймав участь і в редагуванні тексту Ункяр-Іскелесійської угоди. У 1830 р. Пертев-ефенді зайняв посаду кях'я-бея, заступника великого візира з внутрішніх справ, перетворившись, таким чином, на третю особу в державі після Махмуда II та Решид-паші.

Серед оточення султана саме Пертев-ефенді був відомий, як найбільш послідовний супротивник Росії – у 1828 р. він виступив одним з головних ініціаторів оголошення війни цій державі. За своїми політичними поглядами османський кях'я-бей був ревним консерватором, прибічником збереження старих порядків, за що сучасники шанобливо іменували його "останнім справжнім турком". Ступінь його впливу в імперії, який дав йому інший народний титул –

"тугсуз падишах" ("безбунчужний падишах". – *Є. В.*), дозволяв Пертеву-ефенді, спираючись на улемів, відкрито виступати у Дивані навіть проти деяких реформ Махмуда II [1, с.97].

Протилежну ж точку зору щодо можливості прийняття російської військової допомоги уособлювали реїс-ефенді Екіф-паша та сераскір Хозрев-паша.

Перший з моменту прибуття М. М. Муравйова до Константинополя рішучий двобій між двома партіями відбувся ще 28 грудня 1832 р. Пропозиція російської допомоги зустріла рішучі заперечення з боку Пертева-ефенді, якого підтримали улеми, що вважали неприпустимим звертатися до "невірних". Щоправда, Бутенев у своїй депеші Нессельроде від 7 лютого 1833 р. небезпідставно вважав, що такий релігійний фанатизм здебільшого є наслідком "щедрості французької амбасад" [Цит. за: 270, с.342]. Пертев-ефенді безапеляційно заявляв, що використання підтримки росіян було б занадто небезпечним, оскільки увійшовши до Константинополя, вони вже не захочуть полишити його. На доказ він наводив той факт, що російський уряд пропонує свій флот лише для дій у Дарданеллах, тоді як для здійснення перелому у ході турецько-єгипетської війни більшого значення мали б військово-морські операції в інших місцях, скажімо, поблизу берегів Єгипту. Окрім того, проти запрошення та утримання іноземного флоту наводився традиційний на той час аргумент – нестача коштів в османській скарбниці.

Після безрезультатного засідання, яке тривало кілька годин, питання було передане на розсуд султана. Але й Махмуд II також перебував у нерішучості: вважаючи особисто доцільним пристати на російську пропозицію, він, разом з тим, добре усвідомлював, що більшість його сановників та улемів, підтримка яких у цей критичний момент була б конче необхідною, є категоричними противниками цього рішення. Певну роль у процесі прийняття султаном рішення, на нашу

думку, зіграв і певний розрахунок на можливий успіх другої складової місії Муравйова – примушення Мухамеда Алі до миру.

Як би там не було, підсумкова відповідь Махмуда II, що її було передано 31 грудня 1832 р. Бутенєву через Франкіні, мала негативний характер, хоча й повною мірою відбивала коливання османського господаря. Повідомляючи російського посла про те, що він "поки що утримується від звернення по допомогу", султан, разом з тим, надав цій відмові край невизначеного характеру, додавши застереження, згідно якого він залишав це право за собою у подальшому [Цит. за: 270, с.342]. Окрім того, реїс-ефенді, який передавав султанську відмову на словах, ухилився від видачі відповідного офіційного документу, попри усі вимоги Франкіні.

Єдиною протидією сумнозвісній османській "дипломатії зволікання", могла бути швидка та рішуча діяльність членів російської місії. 30 грудня 1832 р. у заміській резиденції сераскіра відбулася ще одна зустріч Муравйова з Хозрев-пашою, на якій було прийнято низку важливих рішень. Головним досягненням було остаточне розв'язання питання про подальше виконання Муравйовим та Дюгамелем миротворчої місії, відповідно в Олександрії та Кон'ї [436, с.382–383]. Цілком можливо, що головним фактором, що змусив турків погодитись на це, була звістка про полонення єгипетськими військами другої особи в імперії – Решид-паші.

Окрім вирішення головного завдання, на випадок того, якщо його власна діяльність в Олександрії буде невдалою, або запізною, російський генерал розробив ряд заходів щодо укріплення оборони Константинополя та подав їх у письмовому вигляді Хозрев-паші. Серед цих заходів, зокрема, передбачалися визначення вірогідного маршруту наступу армії Ібрагім-паші, організація рештків розбитої турецької армії, роззброєння азійського берега Босфору, координація дій флоту та ін. [81в, с.50]. На випадок найгіршого розвитку подій обговорено було

навіть надання султанові притулку в межах російської імперії. Разом з тим, питання військової допомоги так і залишилося відкритим.

Зволікати далі було небезпечно, і 4 січня 1833 р. російський генерал у супроводженні драгоманів Кіріко та Теодатті (кандидатуру Лавісона, який був більш обізнаний у єгипетських справах, було відхилено через те, що його поява в Олександрії могла бути розціненою Мухамедом Алі як повернення російського консула та зменшило б моральний ефект всієї місії. – *Є. В.*) відбув морем з Беюг-дере до ескадри адмірала Рікорда, яка знаходилась у грецьких водах з тим, щоб звідти прослідувати до Олександрії. У той же день у супроводженні слуги, драгомана та двох вершників-татарів полковник Дюгамель відбув до головної квартири єгипетської армії у Кон'ї [59, с.51–52].

Між тим, не проявивши схильності до звернення по російську допомогу, та не дуже покладаючись на успіх Муравйова (а ще менше – Дюгамеля. – *Є. В.*), султанські міністри добре розуміли, що їх подальше зволікання із розв'язанням конфлікту може мати фатальні наслідки для всієї імперії. Єдиним засобом припинити переможну ходу єгипетських військ до Константинополя, яка на той час ще залишалась в арсеналі Порти, були безпосередні переговори з Мухамедом Алі. Як наслідок, ще до відправлення членів російської місії, 3 січня 1833 р. (22 грудня 1832 р.) на засіданні Дивану у присутності султана, Шейх-уль-іслама, найбільш впливових представників османської адміністрації та духівництва, було вирішено відправити до Олександрії власну місію у складі колишнього капудан-паші (головнокомандувач флотом. – *Є. В.*) Халіла та амеджі (таємний секретар. – *Є. В.*) Дивану Решид-бея [270, с.187]. Факт підготовки та відправки цієї місії ретельно приховувався від росіян. Логіка цього рішення полягала у наступному: якщо британський уряд, на втручання якого більш за все була згодна Порта, обмежився лише пропозицією посередництва у переговорах між воюючими сторонами, вирішено було розпочати ці переговори.

Окрім позиції британського уряду, суттєву роль у процесі прийняття рішення про відправку місії Халіл-паші зіграв тиск з боку французького представника у Константинополі Жака-Едуарда де Варенна, барона Бурино (1795–1839). Французький уповноважений у справах прямо асоціював прибуття місії Муравйова до османської столиці із загрозою втручання Росії у турецько-єгипетський конфлікт, про що й повідомив голову Ке д'Орсе герцога де Брольї (1785–1870). Як наслідок, останній у кінці січня 1833 р. направив до Константинополя офіційний документ, у якому заявляв, що Франція не змириться з фактом прийняття Туреччиною прийме морської допомоги від Росії [21, с.126].

Де Варенн, зі свого боку, докладав усіх зусиль, щоб поширити антиросійські настрої серед турецької еліти, залякуючи її можливістю виникнення загальноєвропейської війни, у якій першою жертвою буде саме Османська імперія. У якості ж єдиної можливості порятунку французький представник пропонував досягнення угоди Порти з Мухамедом Алі за посередництва своєї країни. Відзначимо, що у приватному листуванні зі своїм керівником французький представник висловлював неабиякі сумніви в успіху свого посередництва у турецько-єгипетському конфлікті. На його думку, Туреччина, вочевидь, пристане на російську допомогу, оскільки серед турецьких міністрів вже йдуть переговори про продовження кампанії проти Мухамеда Алі. Цікаво, що саме де Варенн першим напроорокував успіх місії Муравйова; при цьому він виділив три головні складові цього успіху: російський генерал добре розмовляв турецькою, мав багатий досвід спілкування зі східними правителями та спирався на авторитет російського імператора [181, с.177; 186, с.328].

Скориставшись, таким чином, найбільш прийнятною для себе на той час порадою де Варенна, Порта вдалася до безпосередньої підготовки майбутньої угоди. Так, за порадою та за участі французького дипломата Диван вирішив одночасно з відправкою місії Халіл-паші

адресувати Мухамеду Алі, Ібрагіму-паші та Соліман-паші (французький полковник Жозеф Сев, що знаходився на єгипетській службі. – *Є. В.*) відповідні листи, які мали закласти основу мирного врегулювання.

Так, у листі до Мухамеда Алі підкреслювалось, що Порта доброзичливо сприйняла його пропозицію від 6 листопада 1832 р., у якій він вимагав передачі йому Сирії на умовах васальних відносин подібних до тих, згідно яких дей керував Алжирським пашаликом Порти. Ібрагім-пашу, в свою чергу було поінформовано про майбутню місію та повноваження Халіл-паші, у зв'язку з чим де Варенн висловлював сподівання на те, що командувач єгипетських військ призупинить просування до Константинополя, очікуючи на результат переговорів [181, с.177].

За влучним спостереженням Т. В. Єремеевої, ці, відправлені на початку січня 1833 р., листи були піддані ретельному редагуванню: війна позначалася терміном "спір"; усіляко уникали також будь-яких словосполучень, що могли сприяти трактуванню конфлікту як протистояння двох незалежних держав – Махмуд II неодмінно називався "суверен", а Мухамед Алі – "васал", випускалися слова "переговори", "перемир'я" та ін. [270, с.188].

Головна мета місії Халіл-паші полягала у тому, щоб запропонувати Мухамеду Алі припинити бойові дії, обіцяючи за це пробачення султаном, а також приєднання до Єгипту віластів Сайди, Сирійського Тріполі та Палестини. Разом з тим, Порта розуміла, що Мухамед Алі, який вже контролював усю Сирію та значну частину Анатолії, навряд чи погодиться повернути ці території за таку скромну компенсацію. Тому інструкції Халіл-паші не тільки уповноважували його на торг з Мухамедом Алі щодо питання територіальної компенсації, але й містили можливі варіанти останньої.

У випадку, якщо Мухамед Алі не задовольнився б пропонованими провінціями, та почав би вимагати приєднання до

Єгипту Дамаска та Алеппо, Халілу-паші вказано було докласти дипломатичних зусиль для відхилення цих домагань; якщо ж єгипетський правитель обмежився б вимогою одного Дамаска, то про це необхідно було повідомити у Константинополь, не приймаючи самому жодного рішення.

У разі досягнення територіального консенсусу голова османської місії повинен був домогтися повернення до Константинополя полоненого Мехмеда Решид-паші із належною пошаною, повного повернення усіх полонених турецьких вояків та трофеїв, що їх було узято єгипетською армією та відшкодування деяких витрат Порти, пов'язаних з війною. Більш того, Халіл-паша повинен був передати Мухамеду Алі умови його подальшого мирного співіснування з сувереном: віднині у Єгипті не повинні були будуватися великі морські судна, заборонялось карбування власної монети, на посаду шерифа Мекки потрібно було повернути султанську креатуру Абдул-Муталіба, та, нарешті, необхідно було чітко встановити розмір податей з нових територій, а зі старих – навіть дещо підвищити [129, с.217].

Не треба бути великим фахівцем у військовій та дипломатичній справі, щоб зрозуміти усю фантастичність цих вимог, з одного боку, та ступінь відриву від реальності султанських міністрів. Навіть якщо б Ібрагім-паша й не знаходився б у кількох переходах військ від стін Константинополя, навряд чи його батько погодився б на останні обмеження тим більше, що султан на той час не мав жодних засобів щоб примусити його зробити це.

Як уявляється, справжньою метою французьких зусиль у Константинополі було, як мінімум заробити в очах Порти певний політичний капітал, усіляко підкреслюючи свою зацікавленість долею Османської імперії, та, як максимум, сприяти закріпленню завоювань Мухамеда Алі та перетворенню його на сильного незалежного правителя, який повністю знаходився б під впливом Парижу.

Навряд чи можна всерйоз розцінити прагнення держави-миротворця, яка вимагає від агресора припинення вогню, погрожуючи йому у разі відмови лише тим, що "він більше не зможе на неї розраховувати", а вся відповідальність за злочин "припаде тільки на нього" [Цит. за: 21, т.5, с.126]. Британський історик Пюр'їр взагалі вважає, що сам де Варенн навряд чи вірив в успіх свого посередництва [181, с.177]. Отже, докладаючи усіх зусиль, щоб перешкодити успіху місії Муравйова, у Парижі бажали одного – замкнути процес розв'язання турецько-єгипетського конфлікту у колі французького впливу. Як бачимо, у ситуації, що склалася, все залежало від кінцевого результату російської миротворчої місії до Олександрії, з якої виходила головна загроза подальшому існуванню Османської імперії.

3.3. Переговори з Мухамедом Алі та припинення бойових дій

Прямуючи до Олександрії, Муравйов 6 січня 1833 р. прибув до місця стоянки ескадри адмірала Рікорда неподалік від о. Парос. Під час зустрічі з Рікордом наступного дня Муравйов повідомив його про зміст та характер своєї місії, отримавши у відповідь цінну інформацію про стан єгипетського військово-морського флоту [81в, с.66–67]. Відправивши на поштовому судні чергові донесення у Петербург, серед яких містилась й розгорнута характеристика дарданелльських укріплень, Муравйов без затримки рушив до єгипетської столиці, куди й прибув 13 січня 1833 р.

Його приїзд до єгипетської столиці не був несподіванкою для Мухамеда Алі – де Варенн та французький консул в Олександрії Ж. Ф. Мімо (1774–1837) не забарилися із повідомленням свого протеже про російську місію, яка цілком могла перешкодити кінцевій реалізації амбітних проектів єгипетського правителя [Там само, с.90]. Як наслідок, того ж дня до розташування місії прибув тосканський консул Розетті, якого Муравйов цілком обґрунтовано вважав агентом Мухамеда Алі. Пропонуючи власні послуги секретаря та драгомана, Розетті мав на меті якомога повніше дізнатися про справжній характер

російської місії. Зрозуміло, що єдиним проханням Муравйова за таких обставин було забезпечення якнайшвидшої аудієнції у Мухамеда Алі.

Перша зустріч голови російської місії з бунтівним пашою відбулася 14 січня в олександрійському палаці. Незважаючи на те, що Мухамед Алі був заздалегідь поінформований про цілі місії Муравйова, на особистій зустрічі з російським генералом він докладав усіх зусиль для того, щоб приховати власну розгубленість, яка була, здебільшого, наслідком усвідомлення того факту, що віднині його відносини з султаном більше не стосуються лише них обох. Інакше кажучи, відбулося те, чого він більш за все побоювався – втручання європейських держав у його конфлікт з Портою.

Муравйов відзначає, що коли до Мухамеда Алі дійшли чутки про можливу допомогу Росії султанові, він, попри звичайну свою стриманість, дозволив собі у присутності міністрів відверто визнати, що "Безсумнівно, одна лише Росія може завдати впливу на його дії" [Там само, с.100].

Разом з тим, необхідно віддати належне дипломатичним здібностям Мухамеда Алі: з самого початку він намагався наскільки можливо затягти переговори, пропонуючи Муравйову вдатися до тривалого листування та спілкування через посередництво драгоманів, уникаючи тим самим особистої зустрічі. На наш погляд, це можна пояснити бажанням паші отримати від Муравйова документальні докази російського втручання в його конфлікт із султаном, з тим, щоб згодом використати їх у складній дипломатичній боротьбі, яку він сподівався виграти за допомогою Франції. Однак голова російської місії рішуче відмовився змінювати методи ведення переговорів, виклавши в усній формі ультиматум Миколи І.

Демарш Муравйова, хоча й справив на Мухамеда Алі належне враження, все ж не змусив його одразу скласти зброю. Замість того єгипетський правитель удався до різноманітних заходів, щоб збити генерала з його початкової позиції. Так, він усіляко відкидав будь-які звинувачення у заколоті проти султана, стверджуючи, що це є наслідком наклепу турецьких газет, які "подають обставини геть в іншому вигляді, ніж є насправді", у той час, як він "давно шукає миру та бажає бути вірнопідданим свого господаря, однак його пропозиції завжди відкидалися" [Цит. за: 81в, с.77–78]. Більш того, Мухамед Алі намагався утягнути Муравйова у власний територіальний спір з султаном у якості арбітра, пропонуючи ознайомитися з їх листуванням протягом останніх місяців. Зрозуміло, що це знов-таки суперечило інструкціям російського генерала та, як наслідок, було рішуче відкинуто.

Стійкість та наполегливість, виявлені Муравйовим під час першої зустрічі, змусили Мухамеда Алі наслідувати прикладу свого сюзерена та попросити трохи часу на роздуми, на що голова російської місії, не бажаючи поки що ускладнювати й без того непросту ситуацію, змушений був погодитися [Там само, с.78]. Цьому сприяли також відомості, які він отримав від паші впродовж останніх хвилин бесіди. Окрім іншого, він дізнався, що Мухамед Алі не збирається найближчим часом їхати до своєї армії (раніше Муравйов отримав повідомлення, що паша збирається особисто прийняти участь у штурмі Константинополя. – *С. В.*). Ця обставина переконала Муравйова в повній безцільності місії Дюгамеля. Розвиток подій у Кон'ї начебто підтверджував його правоту.

Дюгамель прибув до Кон'ї, де знаходився штаб єгипетської армії, 17 січня 1833 р., і майже одразу отримав аудієнцію у Ібрагім-

паші. Під час розмови з ним Дюгамель, за його власним висловом, "сильно наполягав на тому, щоб Ібрагім-паша призупинив наступальний рух своєї армії, принаймні, до отримання нових наказів від свого батька" [59, с.53]. Однак відповідь єгипетського генерала повністю підтвердила пророцтво Хозрев-паші: Ібрагім, посилаючись на те, що "зовсім не розуміється у політиці", а всі його повноваження обмежуються "лише виконанням отриманих від батька наказів", відмовився пристати на пропозицію Дюгамеля.

Втім, подальша бесіда переконала російського полковника у тому, що обізнаність Ібрагіма виходила далеко за рамки досвіду бойового генерала. Як з'ясувалося, останній досить добре розбирався не тільки в особливостях російсько-турецьких відносин, але й у тонкощах тогочасної європейської дипломатії. Особливо Дюгамеля уразило зауваження Ібрагім-паші у відповідь на іменування Мухамеда Алі та його особисто бунтівниками – він заперечив, що "греки були такими ж бунтівниками, а між тим три наймогутніші європейські держави з'єднались між собою, та висловились на їх користь" [Цит. за: 59, с.55]. Тобто, Ібрагім недвозначно натякав, що характер втручання європейських держав у Східне питання визначається, насамперед, їх власними інтересами.

Отже, не досягши своєї мети, Дюгамель відбув з Кон'ї до Олександрії, однак через хворобу змушений був зупинитися та згодом повернутися до Константинополя, куди й прибув через два місяці.

Між тим, очікуючи на остаточне рішення Мухамеда Алі, Муравйов дізнався, що той готує до відправки до Малої Азії загін у 2–3 тис. чол. І хоча сам єгипетський правитель завіряв його у тому, що це солдати, які відстали від своїх полків та мали наздогнати їх, російський генерал вбачав у цих діях, передусім, бажання підсилити

армію Ібрагіма перед вирішальним наступом на Константинополь [80, с.135, 139].

Насторожувала Муравйова також інформація про замовлення, що його отримали єгипетські кравці, на виготовлення 35 тис. нових солдатських мундирів. У своїй депеші до Константинополя російський генерал, звертаючи на це увагу Порти, радив їй також не залишатися бездіяльною [270, с.345].

За таких умов було очевидно, що подальше дотримання правил гри, які намагався нав'язати Мухамед Алі російському генералу під час першої зустрічі, могло коштувати Махмуду II престолу. Саме тому Муравйов доклав усіх зусиль для того, щоб вже під час другої аудієнції, яка відбулася 16 січня 1833 р., змусити Мухамеда Алі поступитися, поставивши в ультимативному тоні вимогу припинення бойових дій [81в, с.89–93].

Переконавшись у тому, що позиція Росії не зміниться, а Микола I не зупиниться навіть перед застосуванням сили стосовно того, кого він, як законний монарх вважав лише бунтівним васалом, Мухамед Алі вирішив змінити тактику, удаючи з себе васала покійного, який, до того ж, потерпає від свавілля та поганого управління суверена. "Я ніколи не мав навіть думки про те, щоб скинути султана, – заявив єгипетський правитель. – Як мені взагалі можна було б зробити це?! Я ніколи не припиняв іменувати себе його бенде (слуга. – *Є. В.*) і достатньо голосно заявляти про це на весь світ; на доказ щирої моєї прихильності відповідним сподіванням государя (Миколи I. – *Є. В.*) я негайно віддам наказ припинити бойові дії" [80, с.109].

Однак, голова російської місії розгадав хитрий маневр Мухамеда Алі, який зовнішнім виразом беззаперечної покори волі російського царя хотів забезпечити собі заступництво з боку Росії у

майбутніх переговорах з Портою. Зрозуміло, що Муравйов, через специфіку власних інструкцій, міг пообіцяти єгипетському паші лише повідомити про це Миколу I [81в, с.114]. Розуміючи, що подальше затягування переговорів може дорого йому коштувати, Мухамед Алі у присутності Муравйова відправив до військ Ібрагіма наказ зупинити наступ. Єдиним застереженням, якого він зміг добитися, була 20-денна відстрочка, потрібна для того, щоб наказ міг досягти усіх частин армії [Там само, с.91]. Таким чином, принаймні друга частина російської миротворчої місії почала виконуватися.

Майже одночасно з Муравйовим, у середині січня 1833 р. до Олександрії прибула місія Халіл-паші. Як того можна було очікувати, переговори представників Порти з Мухамедом Алі закінчилися безрезультатно. Єгипетський правитель одразу прийняв тон переможця та висунув явно неприйнятні для Порти територіальні вимоги: усю Сирію (із Дамаском та Алеппо), Аданський пашалик та частину Караманії [129, с.217]. Усі ж пропозиції та вимоги Порти, у тому вигляді, у якому вони були викладені в інструкціях Решид-бея та Халіл-паші, Мухамед Алі безапеляційно відкинув, погрожуючи захопленням Константинополя та підбуренням повстань у Албанії та Боснії, якщо не будуть виконані його вимоги [Там само].

Незважаючи на те, що Муравйов був поінформований про характер місії Халіл-паші ще до від'їзду з Константинополя, він, діючи згідно отриманих у свій час інструкцій, відсторонився від посередництва між Мухамедом Алі та Халіл-пашею. На думку В. Пюр'їра, відправку цієї місії було зумовлено наявністю серед міністрів Порти недовіри російському генералу, як представнику традиційно ворожої держави [181, с.17–18]. Така непослідовна позиція Порти значною мірою нівелювала моральний ефект місії Муравйова,

оскільки він у переговорах з пашею твердо відстоював тезу про те, що ініціатива у мирному врегулюванні повинна виходити саме від бунтівного васала.

Радянська дослідниця Т. В. Єремєєва, оцінюючи результати діяльності М. М. Муравйова в Єгипті, доходить висновку, що його місію можна вважати успішною лише формально, оскільки усна обіцянка Мухамеда Алі припинити бойові дії ще не означала припинення останніх на практиці [270, с.190–192]. На доказ цього авторка наводить вислів самого Муравйова, який вважав, що "покірність його (Мухамеда Алі. – Є. В.) була, звичайно ж вдаваною, а смиренність – тимчасовою" [Там само, с.345].

Але головним аргументом на користь того, що дії Муравйова в Єгипті не виправдали усіх очікувань російського уряду, Т. В. Єремєєва вважає оцінку, що її дав цим діям К. В. Нессельроде, який роздратовано висловлював Бутенєву своє нерозуміння того, чому Муравйов поїхав з Єгипту, коли "Мехмед Алі прохав його залишитись і давав йому, таким чином, можливість бути присутнім під час переговорів з Халілом та успішно їх завершити. Чому, більш того, він не зустрівся з Халілом, якому, безсумнівно, стало б у нагоді його повідомлення про наміри Росії, які він довів до відома бунтівного паші", адже це, "на превеликий жаль, змушує нас побоюватися того, що французькі інтриги зможуть покласти край переговорам, завершити які єдиним впливом Росії, як нам уявляється, генерал Муравйов мав і можливість і засоби" [Цит. за: 270, с.346].

На наш погляд, висновок Т. В. Єремєєвої є справедливим лише у тому відношенні, що недосконалість тодішніх засобів передачі інформації (єгипетський правитель обіцяв направити до військ свого сина спеціального гінця з наказом зупинити армію), могла мати

наслідком те, що єгипетські війська взагалі могли захопити Константинополь раніше, ніж відповідний наказ міг дійти адресата. Навряд чи Мухамед Алі, якого сучасники цілком справедливо вважали видатним політиком та дипломатом, будучи добре обізнаний в європейських справах взагалі, та у відношенні Великих держав щодо його конфлікту з султаном зокрема, міг би зважитися на загострення у такий спосіб відносин з Росією, особливо, якщо прийняти до уваги вплив та інтереси останньої в Константинополі.

Що ж стосується роздратованого тону депеші Нессельроде, то навряд чи можна дорікати Муравйову, який усе життя прослужив в армії та звик чітко виконувати накази, на те, що він на свій розсуд не відступив від інструкцій та не виступив у якості посередника під час переговорів Халіл-паші та Мухамеда Алі, особливо, якщо сам Нессельроде під час особистої зустрічі неодноразово підкреслював йому ту обставину, що майбутня місія має аж ніяк не дипломатичний характер. На користь цього можна навести останню фразу з тієї ж депеші Нессельроде: "Оскільки не можна виправити того, що сталося, немає сенсу займати образливість генерала Муравйова, який, будучи військовим, може, як здається, дійсно послужитися, якщо того вимагатимуть обставини" [Цит. за: 270, с.346].

Інакше кажучи, сам Нессельроде був зовсім не впевнений у тому, що в переговорах Халіл-паші з Мухамедом Алі вдалося б досягти прийняттого результату навіть за участі Муравйова.

Досить сумнівним видається також твердження Т. В. Єремеевої про те, що завершення переговорів з Мухамедом Алі позначило собою завершення всієї місії М. М. Муравйова, адже ще не було досягнуто розв'язання першого, і, на нашу думку, головного завдання місії –

забезпечення офіційного звернення Порти по військову допомогу до Росії.

Цікаво відзначити, що серед керівників тогочасної європейської політики мало місце переконання у наявності більш серйозного рівня підготовки та повноважень Муравйова. Так, герцог де Брольї вважав, що голова російської місії взагалі мав кілька варіантів інструкцій, а його невдача в Єгипті пояснювалась тим, що він реалізував той варіант, який не зовсім відповідав ситуації [21, с.119].

Принципово відмінну точку зору щодо результативності російської місії висловив Меттерніх (1773–1859). У своєму листі до Аппон'ї від 6 квітня 1833 р. австрійський міністр підкреслював, що "Турецько-єгипетську справу було... врегульовано настільки добре, наскільки це взагалі було можливо саме завдяки місії Муравйова" [20, с.461]. Позицію австрійського уряду можна добре зрозуміти – не маючи змоги активно втрутитися у розв'язання турецько-єгипетського конфлікту, він, разом з тим, зовсім не бажав бачити Росію у ролі посередника у згаданому процесі, і тому відмова М. М. Муравйова від участі у переговорах Халіл-паші та Мухамеда Алі отримала таку схвальну оцінку у Відні.

У Великобританії оцінка результативності російської місії в Олександрії взагалі була далекою від об'єктивності. Так, у лондонському часопису "Annual register" підкреслювалось, що Муравйов був направлений до Єгипту, маючи на меті "співпрацю з австрійським консулом Аппон'ї у справі примушення Мухамеда Алі до припинення бойових дій проти султана" [417, 1833, №4, с.289–290].

Як уявляється, головну провину за цей дипломатичний промах слід покласти на петербурзький кабінет, та особисто на Нессельроде, який своїми вказівками виключив для Муравйова можливість сприяти

кінцевому розв'язанню конфлікту набагато раніше. Такої точки зору дотримується, зокрема, французький історик П. Мішеф, який вважав, що практично повна безрезультатність місії Муравйова була, передусім, наслідком інструкцій російського уряду, що їх отримав генерал. "Як наслідок, – доходить висновку фахівець, – російський уряд, заздалегідь прирікши цю місію на невдачу, навряд чи мав права очікувати від неї кращих результатів" [173, с.274].

Як би там не було, демарш Муравйова в Олександрії виявився дуже вчасним – уся Сирія та значна частина Анатолії, як вже було сказано, на той час знаходилися під безпосереднім контролем Мухамеда Алі. Будучи поінформованим про стурбованість європейських кабінетів перебігом подій в Османській імперії, єгипетський правитель вважав за найкраще в цій ситуації поставити великі держави перед фактом: рішучим ударом оволодіти Константинополем та скинути Махмуда II. До активних дій Мухамеда Алі підштовхував також його син – Ібрагім-паша. Добре розуміючи основні принципи османської дипломатії у відношеннях з Росією, Ібрагім-паша переконував батька у тому, що Порта не зважиться на прийняття російської військової допомоги до останнього моменту, коли вже буде запізно.

Не менш добре головнокомандувач єгипетської армії розумів і те, що навіть у випадку успішного завершення місії Халіл-паші мир буде мати тимчасовий характер, оскільки Махмуд II неодмінно зажадатиме реваншу. Будучи ж переконаним у невідворотності розпаду Османської імперії, Ібрагім-паша настоював на тому, щоб прискорити цей процес та забезпечити у ньому, за можливістю, власні інтереси [129, с.294].

Історики не мають єдиної думки щодо того, якими б могли бути подальші дії Мухамеда Алі – чи то він зайняв би султанський престол сам, чи звів би на нього сина Махмуда II – Абдул Меджида. У будь-якому разі доля Порти, принаймні у тому вигляді, у якому вона перебувала, висіла на волоску.

Однак, розрахункам Ібрагім-паші не сталося бути реалізованими практично. 2 лютого, коли єгипетська армія знаходилася вже у містечку Кютах'я та готувалась до безпосереднього штурму Константинополя, до ставки її головнокомандувача прибув кур'єр, який привіз з собою лист з наказом Мухамеда Алі зупинити просування.

Досить важливим в процесі усвідомлення значення місії М. М. Муравйова до Олександрії уявляється лист на відповідь, що його наступного дня адресував Мухамеду Алі Ібрагім-паша. Беззаперечним свідченням успішності російської миротворчої місії є той факт, що з самого початку Ібрагім-паша, який за ступенем своєї агресивності по відношенню до султана значно перевищував свого батька, відкинув ідею безпосереднього захоплення Константинополя та зосередився на обговоренні умов майбутнього миру [7, т.2, с.194].

Інакше кажучи, зайнявши жорстку та безкомпромісну позицію у переговорах, М. М. Муравйов спромігся досягти фактичного припинення збройної фази турецько-єгипетського конфлікту. Значення цього факту є тим більшим, що на той момент ще не було ані офіційного звернення султана по російську допомогу (про що добре знав Ібрагім-паша, даючи поради та пропозиції своєму батькові. – *С. В.*), ані самої допомоги. Отже, питання припинення бойових дій та збереження "законного государя" на османському престолі було вирішене Муравйовим ще у Єгипті.

Набагато складніше було вирішити інше питання, яке впливало з основних завдань місії М. М. Муравйова – збереження цілісності Османської імперії. Хоча Ібрагім-паша й закликав свого батька вимагати повної незалежності та створення великої арабської держави від Туніса до Багдада як *sin qua non* майбутнього врегулювання відносин з султаном, Мухамед Алі, який мав набагато більший дипломатичний досвід, вважав за краще приєднати до своїх володінь лише Сирію, Палестину та Кілікію. І хоча, висуваючи такі обмежені вимоги, Мухамед Алі, як удавалося, робив істотний крок назад, насправді він закладав суттєвий плацдарм для подальшої реалізації найамбітніших проєктів – британський історик Х.Темперлі у своїй роботі "Англія та Близький Схід" згадує про наявність серед оточення Мухамеда Алі проєкту створення величезної Арабської імперії, яка мала включати в себе Єгипет, Нубію, Сенаар, Дарфур, Аравію до Перської затоки та Сирію [195, с.420–421]. Придбання Кілікії відкривало б єгипетському паші шлях до південної Анатолії, яку султану було б досить важко захистити навіть за наявності великої та добре підготованої армії [116, с.27–29]. Окрім того, на більшості територій, захоплених ним протягом бойових дій 1831–1832 рр. населення було в цілому прихильним до нього, оскільки сподівалося на припинення турецького гноблення та віровідступництва. Однак, саме ультиматум М. М. Муравйова, на наш погляд, був чи не головним фактором, що змусив єгипетського правителя перенести ці проєкти на більш віддалений термін.

Як би там не було, отримавши від Мухамеда Алі клятвену обіцянку у виконанні волі Його Величності, Муравйов 23 січня 1833 р. вирушив з олександрійського порту до Константинополю. Він не тішив себе ілюзіями, вважаючи, що досягнуте ним ще не значило ані завершення конфлікту, ані підкорення паші султану [80, с.127].

Російський генерал добре розумів, що непоступливість Мухамеда Алі має під собою досить реальну основу – дипломатичну підтримку Франції, і розраховувати на кінцевий успіх місії можна було лише у тому разі, якщо цій підтримці буде протиставлено військову допомогу Росії. Саме тому найбільш важливим на той момент було забезпечення відповідного офіційного звернення Порти.

3.4. Повернення М. М. Муравйова до Константинополя та укладення Кютахійської мирної угоди

Через погану погоду Муравйов лише 7 лютого 1833 р. зміг повернутися до Константинополя, де дізнався, що майже одночасно обидві головні частини його місії було успішно завершено – єгипетські війська, які на той час вже досягли Кютах'ї, отримали наказ зупинитись. Не менш важливою була й інша новина – під час відсутності Муравйова реїс-ефенді офіційно звернувся до Бутенева із проханням надіслати не тільки Чорноморську ескадру, але й корпус російських військ у 20–30 тис. для захисту Константинополя [81в, с.130–131]. Як це не дивно, реалізації цієї, найбільш складної частини місії сприяла безуспішна поїздка Дюгамеля до Кон'ї – дізнавшись через французьких агентів про відмову Ібрагіма зупинити війська, султан офіційно звернувся до Миколи I з проханням надіслати для захисту османської столиці ескадру з 4–5 тис. десантних військ [59, с.58].

Останнє рішення Порти було наслідком напруженої дипломатичної боротьби. Міністри Порти, які на момент його від'їзду до Олександрії поклали головні надії на посередництво у конфлікті з Мухамедом Алі французького представника де Варенна та усіляко намагалися приховати свої відносини з останнім від Муравйова та Бутенева, все більше розчарувалися в обраному політичному курсі. Столицею вже розповсюджувались панічні чутки про появу авангарду

египетського війська на азійському березі Босфору [81в, с.131]. Невдача ж місії Халіл-паші в Єгипті та категорична відмова Ібрагім-паші зупинити свій наступ, що він дав їй у відповідь на згадуваний вище лист де Варенна, змусили султана наказати реїс-ефенді офіційно звернутися до французького представника та поставити питання руба: чи може він гарантувати припинення подальшого просування військ Ібрагім-паші. "У протилежному випадку – заявляв Махмуд II – Порти змушена буде звернутися до хоча й небезпечного, але останнього з можливих засобів врятувати Османську імперію та султанську династію – військової допомоги Росії" [Цит. за: 7, т.2, с.248].

Останнє сталося внаслідок підсилення серед оточення султана проросійської партії на чолі з реїс-ефенді Екіф-пашою та сераскіром Хозрев-пашою; сам султан також був прибічником звернення до Росії. Не випадково Бутенев у своєму листі до Нессельроде пізніше оцінював акт офіційного звернення Порти по російську допомогу як "перемогу султана над своїми міністрами" (мається на увазі насамперед партія, яка групувалась навколо Пертев-ефенді. – *Є. В.*) [Цит. за: 270, с.350].

Усвідомлюючи неминучість звернення по допомогу Росії у конфлікті, Порти, разом з тим, докладала останніх зусиль до того, щоб ця допомога не набула одноосібного характеру. Інакше кажучи, султанські міністри, як і до того, прагнули, щоб подальше існування Порти було не просто гарантовано, але отримало міжнародні гарантії якомога більшої кількості держав. Нажаль для них, серед можливих партисипантів, окрім Росії, залишалась лише Франція.

Але невдовзі для турків зник і цей шанс уникнути безпосередньої залежності від могутнього "північного сусіда" – 28 січня відбулась вирішальна розмова між Екіф-пашею та де Варенном. На прохання реїс-ефенді дати категоричну відповідь на поставлене раніше запитання французький представник, як і до того, відповідав ухильно, не гребуючи відвертою брехнею. Так, де Варенн переконував Екіф-пашу у тому, що

наказ Мухамеда Алі про припинення бойових дій ще не досяг ставки Ібрагім-паші (французький представник на той час не знав і не міг знати про результати місії Муравйова в Олександрії; на його ж особисте звернення Мухамед Алі відповів, як відомо, категоричною відмовою, так що очікувати було нічого. – *Є. В.*) [129, с.343].

Мало розраховуючи на успіх аргументів такого роду, де Варенн удавався навіть до мало обнадійливих та майже фантастичних аргументів, на кшталт того, що взимку єгипетська армія не зможе дійти від Кон'ї до Константинополя раніше ніж за місяць, а за цей час Порта зможе вдатися до необхідних оборонних заходів та ін.. Звичайно ж, у султанського міністра, який добре знав про реальний стан турецької армії, рівно як і про настрої у столиці та її околицях, такі аргументи не зустріли належного співчуття. Отже, він твердо повідомив де Варенна про наявність дилеми, яку Порта повинна вирішити найближчим часом: або Ібрагім-паша відступає за Тавр, або султанський уряд офіційно звертається до Росії [7, т.2, с.251]. Вочевидь, на той час оточення султана вже прийняло остаточне рішення пристати на російську пропозицію допомоги, адже історичні заяви де Варенна про те, що тим самим "Туреччина здійснює самогубство, сама собі виносить смертний вирок, ... оскільки, якщо росіяни увійдуть до Константинополя, в Європі не знайдеться такої сили, яка змогла б змусити їх його облишити, і Порта залишиться сам на сам зі своїм одвічним ворогом" не мали жодного впливу на реїс-ефенді [Цит. за: 35, т.2, с.416].

Як наслідок, 2 лютого 1833 р. за наказом султана було скликано конференцію, на яку, за відсутністю М. М. Муравйова, було запрошено А. П. Бутенєва. Не вважаючи більше за потрібне приховувати попередню дипломатичну гру, Екіф-паша відкрито визнав, що "діями Порти до цього часу керували хибні сподівання", маючи на увазі сподівання на французьке посередництво, але тепер "вона визнає, наскільки вигіднішим для її інтересів було б використати без відкладення та з

поспішливістю, якій може дорівнювати лише її вдячність ... могутню та добровільну допомогу", що її запропонував російський уряд у кінці грудня 1833 р. [Цит. за: 173, с.415].

Пам'ятаючи, наскільки ухильною була поведінка навіть проросійськи налаштованих міністрів Порти п'ятьма тижнями раніше, Бутенев міг майже не сумніватися у тому, що ситуація в Османській імперії перетворилась на украй критичну. Невдовзі було отримано фактичні підтвердження наявності потужного фактору, який зумовлював раптовий надзвичайний ентузіазм султанських міністрів у справі отримання російської допомоги – напередодні конференції Константинополя досягла звістка про те, що військо Ібрагім-паші вже рушить до Брусси, де він планує востаннє зупинитися та відпочити перед штурмом османської столиці [270, с.198].

Загроза була настільки серйозною, що султан наполегливо прохав надіслати до Константинополя не тільки Чорноморську ескадру (на що Бутенев мав повноваження, та з готовністю пообіцяв), але, як вже було сказано, також додатковий корпус російських сухопутних військ, загальною чисельністю у 25–30 тис. чол. з берегів Дунаю (чого Бутенев на той час не міг гарантувати через відсутність відповідних інструкцій. – *С. В.*). Відмова російського посла гарантувати прибуття до Константинополя Дунайського корпусу завдала реїс-ефенді суму. Єдине, на що він міг сподіватися у цій ситуації, було припущення, що головнокомандувач Дунайського корпусу генерал Кісельов вже отримав відповідні інструкції, та не забариться "у цей вирішальний момент сприяти збереженню султанського трону від небезпеки, що йому загрожує" [Там само, с.199].

Зрозуміло, що російський посол відразу ж скористався з нагоди, на яку вони з Муравйовим очікували ще з кінця минулого року – Екіф-паші було негайно обіцяно написати листа і до генерала Кісельова по сухопутний корпус, і до адмірала Грейга по ескадру. Однак, добре

знаючи перемінливість османської дипломатії, Бутенєв вирішив вжити запобіжних заходів, щоб закріпити успіх справи, започаткованої Муравйовим.

По-перше, необхідно було змусити Порту зафіксувати на папері звернення по допомогу, з тим, щоб у разі виникнення будь-яких міжнародних ускладнень мати на руках документальні підтвердження законності перебування російських військ на території Османської імперії. По-друге, з огляду на ті ж таки ускладнення, необхідно було змусити Порту власноруч повідомити представників європейських держав про те, що султан свідомо та добровільно удається до великодушності російського імператора, як свого царственого друга та доброго сусіда та прохає його надіслати Чорноморську ескадру та сухопутний корпус.

Обидва зазначені питання були вирішені безпосередньо на конференції: під диктовку Екіф-паші та за допомогою секретаря російської місії Титова було складено відповідний меморандум, в якому зазначалося, що у випадку, якщо разом з Чорноморською ескадрою прибуде десант чисельністю у 3–5 тис. чол., Його Величність султан буде особливо вдячний російському імператорові. Відзначимо, що з метою прискорення прибуття ескадри реїс-ефенді пообіцяв надати у розпорядження російської місії пароплав (за іронією долі пропонувався пароплав був французького виробництва. – *Є. В.*) [7, т.2, с.263].

Таким чином, на початку лютого 1833 р. у Константинополі намітилась очевидна тенденція до успішного розв'язання першої та, на нашу думку, головної частини місії М. М. Муравйова, який свого часу зміг переконати Махмуда II у щирості та рішучості намірів свого імператора у підтриманні цілісності Османської імперії. Навіть незважаючи на цілком природну недовіру значної частини міністрів Порти та помисливість самого султана, які ще добре пам'ятали російсько-турецьку війну 1828–1829 рр., відсутність будь-якої реальної

альтернативи, що дозволила б на той час зберегти Константинополь та імперію під владою "законного правителя", змусила-таки турків "кинутися у обійми до одвічного ворога" [184, с.23].

Цікаво, що, пояснюючи представникам західних держав причини цього відчайдушного вчинку, реїс-ефенді дав, на наш погляд, досить влучне визначення ситуації, що у ній опинилась Порта: "Втопаюча людина заради порятунку здатна ухопитися навіть за змію" [Цит. за: 154, с.157]. У цій експресивній фразі було висловлено увесь відчай турків, викликаний байдужістю європейських кабінетів до подальшої долі їх імперії.

Малозрозумілою здається реакція петербурзького кабінету на повідомлення Бутенева про результати конференції від 2 лютого – Нессельроде прямо заявив своєму підлеглому, що звернення турків по настільки велику допомогу було особисто для нього великою несподіванкою. Через це лист на відповідь було відправлено у Константинополь лише 26 лютого – непростима затримка у справі, де потрібно було показати "силу та вплив" російського монарха у справах Сходу!

Погоджуючись виконати усі викладені у меморандумі вимоги, Нессельроде, разом з тим, дорікав султанським міністрам через ведення подвійної гри, через що звернення по допомогу надійшло настільки пізно. Окрім того, у депеші від 26 лютого містились певні рекомендації, що їх давав російський уряд Порті стосовно майбутньої співпраці у справі врегулювання турецько-єгипетського конфлікту: не зважати на неправдиві обіцянки інших європейських держав, повністю довіряти союзнику та інформувати його про всі свої наміри [270, с.199]. У протилежному випадку, – стверджував Нессельроде, – Порта шкодитиме сама собі: якщо б у свій час Муравйов був поінформований про інструкції, що їх було надано місії на чолі з Халіл-пашою, кінцеву угоду з Мухамедом Алі вже було б досягнуто. Як уявляється, у цьому випадку

голова російського МЗС значно перебільшив – хоча Муравйов насправді й був поінформований у загальних рисах про місію Халіл-паші, співпрацювати з нею він не міг через інструкції того ж таки Нессельроде.

Отже, згаданий вище обмін депешами можна вважати успішним завершенням місії М. М. Муравйова: з одного боку, Мухамед Алі віддав наказ припинити наступ на Константинополь, з іншого, султан, хоча й зі значним запізненням, все ж звернувся офіційно по військову допомогу до Петербурга. Однак, досягнення обох результатів можна було б вважати кінцевим успіхом лише у тому разі, якщо Османська імперія мала б повну політичну та економічну незалежність від західноєвропейських держав та, передусім, Великобританії та Франції. Оскільки ж Порта перебувала у майже діаметрально протилежному становищі, у Петербурзі добре розуміли, що навіть успішне досягнення Муравйовим цілей його місії – це ще тільки перший крок до кінцевого врегулювання конфлікту.

Так, ще у депеші від 26 лютого Нессельроде застерігав Бутенева, вказуючи йому, що конче необхідно утримати Порту від спроб використати присутність російських військ у Константинополі як для висунення надмірних вимог до Мухамеда Алі, так і для створення прецеденту до уведення британської та французької ескадр у Дарданелли [270, с.200].

Усвідомлення керівниками російської зовнішньої політики всієї складності та непередбачуваності ситуації, що склалася, підтверджується змістом депеш, адресованих Нессельроде російському представнику в Австрійській імперії Д. П. Татіщеву. Микола I, надсилаючи Чорноморську ескадру під командуванням адмірала М. П. Лазарєва, разом з тим не виключав можливості падіння Османської імперії [71, т.2, с.18]. У випадку останнього російським правлячим колам важливо було забезпечити за своєю країною домінуючу роль у розподілі султанської спадщини, попередивши тим самим втручання європейських держав –

Великобританії та Франції. Оскільки ж було очевидним, що Росія навряд чи зможе досягти цього самотужки, вирішено було звернутися по допомогу до Австрії, яка була життєво зацікавлена у збереження інтегритету Османської імперії. Саме тому у Петербурзі вирішили завчасно розробити з найбільш вірогідним союзником розподіл ролей у можливому майбутньому розв'язанні Східного питання [180, с.16].

У бесідах з австрійським послом у Петербурзі графом К. Л. Фікельмоном (1777–1857) Микола I, констатував, що, хоча він і доклав усіх зусиль для підтримки Туреччини, в нього "немає сил дати життя мерцю, а Турецька імперія є саме мерцем... Навіть якщо кризу буде припинено, я не вірю, щоб це старе тіло зберегло життя, адже воно перебуває у стані повного розпаду. Воно неодмінно впаде – трохи раніше, або пізніше" [Цит. за: 180, с.16–17; 195, с.67–68]. Виходячи з цього, він пропонував австрійцям заздалегідь дійти згоди щодо розв'язання Східного питання. Прагнучи повернути на свій бік Меттерніха, російський цар запевняв його у тому, що нині Росія відмовилась від тих цілей на Близькому Сході, що стояли перед її дипломатією за часів Катерини II. Єдине, на чому наполягав російський цар, – колективне російсько-австрійське запобігання утворенню ворожих цим країнам політичних комбінацій [Там само].

Відвертість Миколи I у спілкуванні з Фікельмоном наочно демонструє певну двоїстість та непослідовність російської політики у розв'язанні Східного питання. Як і до того, у випадку, коли міжнародна кон'юнктура була несприятливою навіть для обговорення подальшої долі Османської імперії, з Петербурга лунали тверді запевнення у непохитності політичного курсу на підтримку інтегритету останньої. Як тільки Порта опинялась на краю загибелі, російські монархи починали потайки, у приватних розмовах з дипломатами дружніх держав, мусувати тему майбутнього перевлаштування османських територій.

Незважаючи на це, навряд чи можна погодитись із твердженням Т. В. Єремєєвої про те, що Микола I у цьому випадку серйозно розглядав можливість встановлення австро-російського протекторату над імперією султана – реакція європейських держав на російсько-турецьку угоду про військову допомогу, а також поведінка османських міністрів, на наш погляд, не давали Петербургу жодних підстав до серйозного розглядання зазначених вище планів. Так, з самого моменту офіційного звернення по допомогу (2 лютого 1833 р.) Порти почала усіляко затягувати справу її практичної реалізації – Бутенєв, так і не дочекавшись пароплава, обіцяного турками для відправки адміралу Грейгу прохання про допомогу, змушений був скористатися російським поштовим судном.

Очевидно було, що османські керманічі, навіть будучи у такій критичній ситуації, ладні були скористатися першим ліпшим приводом для того, щоб відмовитись від російської допомоги. Отже, з моменту повернення до Константинополя і до прибуття перших російських десантних військ, що сталося 4 квітня 1833 р., головною метою Муравйова була моральна допомога султану й Порті у дотриманні послідовної лінії поведінки у зв'язку із офіційно оголошеним проханням. Останнє становило собою досить складне завдання, оскільки посли Великобританії і Франції не припиняли своїх зусиль із забезпечення миру та запобігання "втручання з півночі" у османські справи [184, с.15].

Наступного дня після прибуття Муравйова до Константинополя (8 лютого 1833 р.) відбулася конференція з міністрами Порти, на якій голова російської миротворчої місії офіційно повідомив про її результати. Цікаво, що під час обговорення Диваном цих результатів найвищої оцінки діям М. М. Муравйова дали саме ті з міністрів, які дотримувались стійкої антиросійської орієнтації. І це не дивно, адже для них обіцянка, що її дав Муравйов Мухамеду Ал, була не стільки достатньою гарантією безпеки Константинополя, скільки зручною нагодою для відмови від російської військової допомоги. Найбільшу

активність у цій справі проявляв, звичайно ж, Пертєв-ефенді [81в, с.132–133]. Отже, як не парадоксально, перше випробування, що випало на долю голови російської місії у досягненні нової мети, було наслідком його успіхів в Олександрії.

З цього моменту російська та османська дипломатії помінялися ролями: турки докладали усіх зусиль, щоб якнайшвидше запобігти виконанню свого ж прохання, а росіяни, навпаки, якомога більше затягували цей процес з тим, щоб дочекатися прибуття до Босфору Чорноморської ескадри, що дало б російській дипломатії додаткових важелів у врегулюванні турецько-єгипетського конфлікту.

Дотримуючись такої лінії поведінки, Муравйов та Бутенєв одразу ж заявили, що оскільки депешу до Грейга вже відправлено, прибуття ескадри попередити буде дуже важко, якщо це взагалі буде можливо. Намагаючись виграти ще трохи часу, Бутенєв удався до певної казуїстики, наполягаючи на тому, що, якщо звернення Порти по допомогу було викладене у вигляді офіційного документу, необхідно, щоб відмова від неї мала такий же вигляд, оскільки він особисто не має повноважень звертатись до свого уряду від імені іноземної держави у такому важливому питанні. Окрім того, пам'ятаючи "послужливість" турків у справі з пароплавом, російський посол зажадав від Порти надання транспортного засобу для передачі Грейгу депеші з відмовою від допомоги.

Розрахунок російських представників у цьому випадку був вірним, адже вони добре знали, наскільки османські міністри несхильні до компрометування себе виданням офіційних документів – відповідний меморандум був вручений Бутенєву лише через 9 днів – 17 лютого 1833 р. Зважаючи на те, що Чорноморська ескадра вирушила з Севастопольського рейду ще 14 (2) лютого, це був суттєвий виграш часу. Оскільки ж російський посол був поінформований про силу проросійської партії у Дивані, а також про невтішні результати місії

Халіл-паші, він був переконаний у тому, що цей демарш Порти розрахований на зовнішній ефект – заспокоїти невдоволення європейських держав, і особливо – Франції, яку з 17 лютого представляв у Константинополі новий посол – енергійний та заповзятливий адмірал Руссен [81в, с.149–150].

Наступний етап реалізації місії М. М. Муравйова, що позначився неабиякою складністю та гостротою, почався із прибуттям до Босфору першої Чорноморської ескадри, що сталося 20 лютого 1833 р. Поява наступного дня російських бойових кораблів на рейді біля Беюг-дере (резиденція російського посла. – *Є. В.*) спричинила неабияке заворушення у французькому посольстві [71, т.2, с.88]. У Парижі цілком серйозно вважали, що "прибуття російських військ та флоту до Константинополя, здійснене ще й за запрошенням самого султана, означатиме ніщо інше, як іноземну окупацію османської столиці", для запобігання чому Руссен мав докласти усіх можливих зусиль [Цит. за: 192, т.3, с.48–49].

У рамках реалізації поставленого завдання французький посол ще 19 лютого під час аудієнції у реїс-ефенді зажадав формального письмового зобов'язання з боку Порти про відмову від російської допомоги (на той час Руссен ще не знав, що таке звернення Порти вже зробила. – *Є. В.*). Наводячи вже відомі туркам аргументи про смертельну небезпеку будь-яких відносин з Росією, Руссен обіцяв замість того докласти усіх зусиль щоб змусити Мухамеда Алі прийняти умови миру, запропоновані Портою [186, с.232]. Однак, Екіф-паша, якого насторожили рекомендації Руссена під час територіального врегулювання прийняти до уваги перемоги та завоювання Мухамеда Алі, поставив питання руба, висунувши *sin qua non* відмови від російської допомоги відповідну письмову офіційну гарантію французького уряду. Відмова ж Руссена зробити це поставила крапку на цих переговорах.

З появою російських кораблів під стінами Константинополя дипломатичне протистояння сягнуло найвищого рівня напруженості. Французький посол розвинув бурхливу діяльність, прагнучи використати усі можливі і неможливі засоби для того, щоб видалити росіян з Босфору, час від часу навіть впадаючи до істерики. Він вимагав від Ахмед-паші та Екіф-паші негайного виведення російської ескадри з константинопольського рейду, погрожуючи у противному випадку негайним від'їздом з Константинополя на тій підставі, що наявність російських збройних сил побила Порту незалежності та, як наслідок, відпала необхідність присутності там французького посла [181, с.191].

Задля досягнення головної мети Руссен зважився на дуже необдуманий крок: не з'ясувавши заздалегідь тогочасний стан турецько-египетського конфлікту, він вирішив відійти від офіційної французької політики посередництва та гарантував від імені свого уряду досягнення угоди з Мухамедом Алі на умовах, які влаштовували б Порту (до володіння Мухамеда Алі переходили лише пашалик Акки, Палестина з Єрусалимом та Тріполі; решта ж його завоювань – Алеппо, Дамаск, Караманія – повинні були залишитись за султаном. – *Є. В.*). Порту ж, зі свого боку, зобов'язувалась відмовитись від прийняття будь-якої іноземної допомоги. Відповідна конвенція, яка містила в собі багато незрозумілостей та недомовок, була підписана 21 лютого 1833 р. [27, т.2, с.228].

Перші результати згаданої вище угоди проявились того ж дня, коли одночасно до Беюг-дере та флагманського судна Чорноморської ескадри було направлено представників Порти, які мали на меті практичне втілення головного (для Франції. – *Є. В.*) пункту конвенції. Маршал Ахмед-паша був уповноважений передати відмову від допомоги Муравйову, Бутеневу, а також командувачу російської Чорноморської ескадри М. П. Лазареву, який також прибув до Беюг-дере. Висловив глибоку вдячність Порти за дружню участь та допомогу російського

уряду, Ахмед-паша зазначив, що присутність російської ескадри на Босфорі може перешкодити успіху переговорів, які вже ведуться з Мухамедом Алі та мають усі шанси досягти кінцевого успіху. Тому, – продовжував Ахмед-паша, – султан висловлює побажання щоб ескадра з першим сприятливим вітром відійшла до Сизополя та залишалася б там доки не буде досягнуто кінцевої угоди між Портою та Єгиптом. І лише у тому разі, якщо переговори з Мухамедом Алі не принесуть успіху, султан покладе всі свої сподівання на російську морську та сухопутну допомогу [81в, с.155–156].

За обставин, що склалися, Муравйов та Бутенєв змушені були погодитись на цю пропозицію, оскільки відмова могла спричинити поновлення недовіри султана та його міністрів, що безперечно, погіршило б і без того непросту ситуацію. Втім, проявивши поступливість у другорядному питанні незначної передислокації Чорноморської ескадри, російські представники проявили неабияку твердість під час вирішення питання принципового, яке сталося 24 лютого 1833 р.

Уникаючи особистої зустрічі, реїс-ефенді передав Бутенєву через драгомана Пізані ноту Порти, зміст якої повністю відповідав умовам конвенції, укладеної з адміралом Руссеном. Висловлюючи вдячність російському урядові за вчасну військово-морську допомогу, Порта констатувала, що подальша необхідність перебування ескадри Лазарева в османських водах відпадає у зв'язку з тим, що прийнятне для Порти врегулювання турецько-єгипетського конфлікту вже гарантовано через підписання відповідної угоди з Францією [Там само, с.158–159].

Зрозуміло, що Бутенєв відмовився прийняти цю, інспіровану Руссеном, ноту на тій підставі, що вона є неприйнятною для російського уряду та принижує гідність самої Порти. Протестуючи проти того, що його усна згода відправити ескадру до Сизополя, дана Ахмед-паші, тепер представлена як продиктована французьким послом умова, Бутенєв

заявив, що "жодний іноземний вплив ніколи не може бути прийнятним у будь-чому, що стосується дружніх відносин, які існують між двома царственими суверенами, тим більше після того, як Його Імператорська Величність дав цьому блискучій доказ" [Цит. за: 270, с.208].

Як показав подальший розвиток подій, російський посол зайняв у цій ситуації цілком вірну позицію. По-перше, Руссен, який виступив рушійною силою у різкому повороті османського зовнішньополітичного курсу, не мав ані жодних важелів впливу на Мухамеда Алі, ані будь-яких повноважень на укладення подібної конвенції. Найдосвідченіший у такого роду справах Талейран, пізніше висловлюючи де Брольї своє незадоволення діями посла в Константинополі, не міг зрозуміти як взагалі "адмірал Руссен не забезпечив собі прихильності в Олександрії перед тим, як виступити поручителем у Константинополі" [21, с.152–153]. Не більш втішною була й оцінка іншого корифея європейської дипломатії того часу – К. Меттерніха, який вважав, що "Руссен уклав з Портою нерозсудливу конвенцію, не з'ясувавши попередньо наміри єгипетського паші, якого йому зрештою так і не вдалося схилити до своїх поглядів" [20, с.501].

По-друге, серед міністрів Порти, як і до того, не було однастайності у питанні щодо прийняття російської військової допомоги. Так, вже наступного дня 25 лютого під час обговорення інциденту з нотою, вчинок реїс-ефенді було піддано гострій критиці з боку значної кількості міністрів Порти, які цілком справедливо побоювались того, що, втративши через примхи Руссена реальну російську допомогу, вони навряд чи отримають гідної компенсації від Франції [270, с.355].

По-третє, дії Бутенева зустріли енергійну підтримку у Петербурзі. Микола I наказав Нессельроде передати російському послу його особисте схвалення вчинку з нотою від 24 лютого. Разом з тим, перед російськими представниками у Константинополі було поставлено завдання домогтися від Порти того, щоб конвенція, інспірована

Руссеном, не мала жодних наслідків для російсько-турецьких відносин [81в, с.160; 381, с.364]. Разом з тим, розуміючи, що занадто різкий протест міг налякати Порту та виштовхнути її з фарватеру російської політики, Микола I доручив Бутеневу заявити, що "імператор лише здивований появою такого роду ноти та розуміє її не інакше, як нечувану помилку реїс-ефенді, оскільки він занадто добре знає почуття султана, щоб хоч на мить припустити, що такий демарш міг мати походження з його боку" [Цит. за: 270, с.210]. Такий тон значною мірою був обумовлений тим, що Бутенев отримав відомості про підписання конвенції з таємних джерел, та не міг надати прямих доказів існування останньої.

Російський імператор, хоча й прохав запевнити султана, що взагалі не вірить чуткам про укладення угоди між Портою та Францією, але попереджав, що така угода суперечила б дійсним інтересам Порти та гідності Росії, оскільки з боку турків це було б не тільки забуттям усіх послуг, що були їй надані Росією, але й безпосередньою образою, на яку, за інших умов, імператор відповів би збройною силою. Але, розуміючи усю серйозність становища Порти, – йшлося у депеші, – російський уряд жодним чином не буде намагатися його ускладнити, звичайно, якщо Порта виконає найпершу викладену у депеші вимогу [Там само, с.337].

У набагато більш різкій формі царат виступив на захист досягнень місії Муравйова у відносинах із Францією. Поццо ді Борго отримав від Нессельроде інструкцію, датовану 20 березня 1833 р., яка приписувала йому безпосередньо заявити уряду Луї Філіпа, що будь-які спроби Франції увести, проти бажання Порти, свій флот до Мармурного моря під приводом того, що російська ескадра знаходиться на Босфорі, буде розцінено як ворожий Росії акт та негайно викличе "заходи у відповідь, яких вимагають гідність імператора та безпека його південних губерній". У цьому випадку Микола I вважав неминучим розпад

Османської імперії, який в свою чергу не відповідав ані інтересам Росії, ані інтересам Франції.

Розвиваючи дипломатичний натиск на Липневу монархію, у наступній депеші, адресованій Поццо ді Борго, Нессельроде категорично заявляв, що Росія ніколи ще не поступалась і не поступиться у майбутньому своїм впливом на Сході. Французький уряд повинен прийняти до уваги, що "події, які стосуються миру на Сході, ніколи не відбувались і не відбуватимуться без участі Росії. Там наші інтереси, наші угоди, наші засоби впливу, щоб забезпечити нам участь, яка належить нам по праву, у вирішенні питання, яке імператор справедливо вважає питанням національним" [Там само].

Як наслідок, демарш Руссена закінчився повним провалом. Безпосередньо після підписання згаданої конвенції, він звернувся до Мухамеда Алі із зарозумілим листом, погрожуючи єгипетському правителю діями французької ескадри проти Олександрії та вимагаючи якомога скорішого підкорення усім умовам примирення, що їх висунула Порта. Відповідні інструкції отримав також французький консул в Єгипті Ж. Ф. Мімо, якому було приписано, окрім іншого, змалювати перед Мухамедом Алі безрадісну перспективу відкликання усіх французьких фахівців з єгипетської армії та флоту у разі непідкорення [181, с.194].

Зрозуміло, що настільки різке звернення з боку представника держави, на яку він покладався з самого початку своєї політичної кар'єри, зустріло повне несприйняття з боку Мухамеда Алі. Єгипетський правитель був настільки розлючений, що взагалі не відповів на лист Руссена, оскільки просто не міг знайти потрібну форму звернення до французького посла [13, т.4, с.46]. Не треба казати, що виконувати будь-яку з вимог, викладених у цьому "пихатому" листі, він не збирався [186, с.233].

Більш того, повна неспроможність французького посла проявити необхідні професійні якості у критичній ситуації поставила під загрозу усі ті здобутки, які Муравйов з величезним трудом отримав в Олександрії. 8 березня Мухамед Алі адресував Порті ультиматум: якщо султан протягом п'яти днів після його отримання не визнає всі його завоювання, включаючи Дамаск та Адану, він віддасть Ібрагім-паші наказ поновити своє просування на Константинополь [181, с.196]. Єгипетський паша навіть висловлював у листі до Ібрагіма жаль з приводу того, що не пристав на його пропозицію та не зважився свого часу на штурм Константинополя [186, с.235–236].

Безпорадність Руссена у справі протидії здобуткам місії М. М. Муравйова особливо яскраво виявилась після отримання ним чергової дипломатичної пошти з Парижа. Повністю підтримуючи прагнення свого дипломата "у будь-який спосіб викинути росіян з Константинополя, ані французький уряд, ані сам Луї Філіп не спромоглися надати йому будь-яких конкретних рекомендацій щодо засобів досягнення поставленої мети. Більш того, приписуючи командувачу французької ескадри у водах Східного Середземномор'я Югону слідувати вказівкам Руссена в усьому, окрім... застосування сили, оскільки це було прямою прерогативою уряду [181, с.193].

Інакше кажучи, французький уряд, висловлюючи своє формальне схвалення дій Руссена, на практиці поступово підштовхував його до повернення на офіційно прийняту у Парижі позицію посередництва у турецько-єгипетському конфлікті, та рекомендував йому сприяти поступленню султаном всієї Сирії Мухамеду Алі, вважаючи це певним компромісом між зустрічними вимогами Порті та її єгипетського васала.

Жорстка та безкомпромісна позиція, що її зайняли у Петербурзі у захисті здобутків миротворчої місії М. М. Муравйова, не залишала уряду Луї Філіпа іншого вибору, оскільки внутрішнє становище Франції на той час майже повністю виключало можливість ризикувати збройним

конфліктом з Росією. Внутрішня слабкість Франції, діяльність якої становила головну загрозу успіху миротворчих зусиль Росії у першому турецько-єгипетському конфлікті, не була таємницею для урядів інших держав.

Так, Меттерніх у своєму листі Аппон'ї прямо вказував на те, що не варто побоюватись того, що Франція анулює досягнення російської дипломатії в Олександрії та Константинополі, оскільки вона на даний момент "не має у своєму розпорядженні необхідних засобів, щоб зважитись на боротьбу у настільки віддалених від неї областях, яка, до того ж, може бути дуже серйозною" [Цит. за: 20, с.507]. Взагалі позиція, що її зайняла Австрія стосовно конвенції Руссена-Екіфа, характеризувалась неабияким роздратуванням. Меттерніх також доручив Аппон'ї заявити Брольї, що Австрія здивована демаршем Руссена та не схвалює того, що у справі, цілі якої є спільними для всіх держав, Франція керується заздрістю до Росії [Там само, с.462].

Як наслідок, французький уряд відповів на жорсткі демарші петербурзького кабінету в ухильному та миролюбному тоні. Втім, вже наприкінці березня – на початку травня 1833 р. у Парижі встигли зорієнтуватися в ситуації та обрати єдиний з можливих ефективний шлях протидії значному підсиленню російського впливу у Константинополі. Таким шляхом Талейрану та де Брольї удавалось примушення Мухамеда Алі до миру у будь-яку ціну, здійснене спільними зусиллями з Великобританією.

На цей раз розрахунок керівників зовнішньої політики Франції виявився вірним, адже Великобританія також відчувала загрозу власним інтересам на Сході від успіхів миротворчої місії Муравйова. Поява ж російського флоту на Босфорі взагалі серйозно стурбувала британських міністрів. Відомо, що Пальмерстон, отримавши інформацію про демарш Руссена, схвалив цей вчинок, заявивши, що "ця держава (Росія. – *Є. В.*) виходить за межі дозволеного, прагнучи панувати над Європою. Свого

часу тільки збіг обставин поставив імператора Олександра I у виключне становище. Зараз таких обставин не існує й напівварварська Росія не може претендувати на становище, яке лічить лише цивілізованим націям" [6, т.2, с.124]. У такому ж тоні висловлювались й інші британські міністри – лорди Грей, Кларендон, Рассел.

Разом з тим, англійський уряд, через зазначені вище причини, у цей період також не був схильний до відкритого протистояння з Росією. У ситуації, що склалася, був можливий лише один шлях врегулювання турецько-єгипетського конфлікту, який дозволив більш-менш повно врахувати інтереси усіх зацікавлених сторін, – колективне втручання чотирьох держав (Росія, Великобританія, Франція, Австрія), яке й було запропоновано Талейраном у середині квітня 1833 р. [21, с.150–151].

Незважаючи на те, що ця пропозиція із певними застереженнями була підтримана не тільки у Великобританії, але й навіть в Австрії, практичного втілення на той час вона не знайшла як через наявність протиріч між самими західними державами, так і через тверду позицію, що її зайняла у цьому питанні Росія [203, с.11–12]. Микола I категорично відмовився від будь-якого посередництва у конфлікті між "законним государем" та "бунтівним васалом".

Між тим, наприкінці березня 1833 р. турецько-єгипетський конфлікт знову набув неабиякого загострення. Мухамед Алі, розлючений "посередництвом" Руссена, вдався до концентрації своїх військ у Кютах'ї та прилеглих територіях (їх загальна кількість становила приблизно 55–60 тис. добре підготованих та знаряджених вояків. – *Є. В.*).

Приводом до різкого посилення панічних настроїв серед міністрів Порти було розповсюдження чутки про те, що Ібрагім-паша зайняв Смірну (Ізмір). 23 березня до Константинополя повернувся амеджі Дивану Решид-ефенді, який привіз категоричну відмову Мухамеда Алі погодитись на умови, що їх висунув Руссен. Серед султанських міністрів точилася відчайдушна боротьба навколо остаточного рішення про

прийняття російської допомоги. Нарешті, 30 березня Бутенєву було вручено офіційний меморандум Порти, який містив наполегливе прохання про якнайскоріше прибуття з Одеси п'ятитисячного десантного загону [81в, с.197].

Одночасно реїс-ефенді не полишав надії досягти мирного врегулювання з Мухамедом Алі, сподіваючись виграти час до прибуття десантних військ. На думку Екіф-паші, що він її висловлював у розмовах з М. М. Муравйовим, прибуття десантного загону, який мав бути поставлений під командування російського генерала, мав виступити важливою опорою на Босфорі, здатною вплинути на становище у Константинополі, та, можливо, відвернути Ібрагім-пашу від планів захоплення столиці [Там само].

5 квітня у Кютах'ї між Решид-ефенді та Ібрагім-пашею розпочались переговори щодо майбутнього територіального врегулювання. Ібрагім-паша послідовно проводив у цьому питанні лінію свого батька. Зробивши незначні територіальні поступки, він вимагав передачі під владу Мухамеда Алі усїєї Сирії, Адану та частину Караманії [129, с.436]. Рішучість єгипетського правителя не похитнув навіть факт прибуття англійської ескадри, яка мала блокувати Олександрійський порт та не допустити відправки морем до берегів Константинополя єгипетських бойових кораблів з десантом та спорядженням. Таким чином, обидві конфліктуючі сторони знову опинились на межі війни.

Реально змінити ситуацію змогла лише поява 5 квітня на Босфорі другої російської ескадри під командуванням контр-адмірала М. Н. Кумані у складі чотирьох важких кораблів, які несли на собі у сукупності 302 гармати, 11 транспортних суден, які привезли десантні війська та козаків у кількості 5,5 тис. чол., а також артилерію та коней [81г, с.1–2].

З цього моменту, як уявляється, починається новий і завершальний етап миротворчої місії М. М. Муравйова у

Константинополі – забезпечення російської військової присутності аж до кінцевого врегулювання турецько-єгипетського конфлікту та відведення військ Ібрагім-паші за демаркаційну лінію, що мала бути визначена майбутньою угодою.

Присутність Муравйова як досвідченого бойового генерала в османській столиці була як ніколи доречною. У цей період Мухамед Алі, будучи добре поінформованим про наявність суттєвих протиріч між європейськими державами, цілком серйозно розглядав можливість захоплення Константинополя, навіть, якщо йому заради цього прийшлося би зіткнутись з російськими військами. За таких умов Муравйов, який до цього моменту вже встиг добре ознайомитись з фортифікаційними особливостями османської столиці, міг надати неоцінних послуг у справі її захисту.

Оскільки тривалі переговори у Кютах'ї не приносили бажаного результату, у Петербурзі було прийнято рішення збільшити російську військову присутність на Босфорі. 24 квітня до Беюг-дере прибула третя ескадра під командуванням контр-адмірала О. І. Стожевського. Таким чином, у разі потреби, на захист Константинополя вже могли виступити 18 російських воєнних кораблів, командував якими контр-адмірал М. П. Лазарев, у той час як оборону міста з суші мав тримати М. М. Муравйов з 11 тис. десанту [81г, с.29–30].

На випадок виникнення бойових дій російському генералу було доручено продумати можливість утримання російськими військами Босфорських замків та фортифікацій, як на європейському, так і на азіатському берегах. Так, полковника Дюгамеля було відправлено до дарданелльських фортець з метою їх підготовки до облоги [59, с.60]. Разом з тим у Петербурзі не виключали можливість розвитку найбільш негативного сценарію подій – військового заколоту чи то повстання в столиці. У цьому випадку М. М. Муравйов та М. П. Лазарев спільними зусиллями повинні були негайно захопити Дарданелли [81г, с.114].

Підтвердженням того, що російський уряд серйозно розглядав такий варіант розвитку подій було особисте розпорядження Миколи І відправити до Муравйова ще одну роту солдатів та двох досвідчених офіцерів для проведення берегових оборонних робіт.

Як здається, виконання цієї частини місії для Муравйова було значно легшим, аніж дві попередні – наявність усіх необхідних матеріалів та доброзичливе ставлення з боку військового керівництва Османської імперії дозволили швидко організувати російський табір у Терапії, до речі, неподалік від англійського та французького посольств. Муравйову вдалося організувати чітку взаємодію між російськими та турецькими військами, і, навіть, сумісні навчання та військові огляди, які тривали майже до самої відправки російських військ до дому, що сталося на початку липня 1833 р.

Однак, фактичне завершення місії Муравйова, на наш погляд, відбулося дещо раніше – 5 травня 1833 р., коли Махмуд II та Ібрагімпаша, який виступав на переговорах у Кютах'ї від імені свого батька – Мухамеда Алі, досягли, нарешті, територіального порозуміння, яке й увійшло в історію під назвою Кютахійської угоди. Як уявляється, лише остаточне врегулювання конфлікту між султаном та пашею позначило собою кінцеве виконання головних цілей місії генерал-лейтенанта М. М. Муравйова, оскільки завдання документальної фіксації піднесення російського впливу на Близькому Сході було покладене вже на іншого виконавця – професійного дипломата графа О. Ф. Орлова.

Таким чином, місія генерал-лейтенанта М. М. Муравйова до Константинополя та Олександрії була важливою складовою російської миротворчої ініціативи у турецько-єгипетському конфлікті. Здійснена за умов досить жорсткої протидії з боку Великобританії та Франції, ця ініціатива не тільки дозволила припинити збройне протистояння всередині Османської імперії і врятувати цього "слабкого сусіда", але й підготувала основу для різкого піднесення російського впливу на

Близькому Сході, що сталося внаслідок підписання Ункяр-Іскелесійської угоди.

ВИСНОВКИ

Проблема визначення майбутнього Османської імперії набула окремого місця у близькосхідній політиці Росії наприкінці XVIII ст. та була пов'язана з активізацією південного напрямку імперської експансії останньої. З одного боку, поступовий занепад Порти створював реальні умови для розвитку започаткованих Катериною II (1729–1796) чорноморського та середземноморського напрямків імперської політики Росії та успішного розв'язання найголовніших проблем, і насамперед – взаємовідносин з населенням Балканського півострова та режиму Чорноморських проток. З іншого боку, зростаюча зацікавленість у долі Османської імперії західних держав, передусім – Великобританії та Франції, які значно випереджали Росію за темпами економічного та військового розвитку, змушували царат дотримуватися політики підтримання "слабкого сусіда" у якості розумної альтернативи цілком можливій втраті стратегічного впливу у Константинополі.

При цьому головною умовою прийняття курсу на підтримання цілісності султанських володінь для Росії було повне або часткове розв'язання її ключових імперських завдань на Близькому Сході. Позиція Росії стосовно цілісності Османської імперії у цей період визначалась

боротьбою "радикальної тенденції" вирішення Східного питання шляхом встановлення російського контролю над частиною Балканського півострову та Чорноморськими протоками з іншою, яка отримала назву "помірної" та передбачала укріплення російського впливу у Константинополі за рахунок усебічного розвитку російсько-турецьких відносин та підтримки цілісності султанських володінь.

Змінюючись залежно від характеру міжнародної обстановки в Європі, "помірна тенденція" набула найбільшого розвитку у кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХІХ ст., коли Росія, реалізуючи нагальні імперські потреби та досягнувши внаслідок укладення Адріанопольського мирного договору значної переваги над Англією та Австрією за вплив на Близькому Сході, остаточно перейшла до тактики цілковитого збереження існуючого стану речей в Османській імперії. Дійсно, розв'язання ключових завдань, що їх ставила перед собою Росія – забезпечення сприятливого для економічного розвитку власних центральних та південних регіонів режиму Чорноморських проток, захист інтересів християнського населення Османської імперії, розповсюдження власного впливу на Дунайські князівства та Балканський півострів, тобто все те, що давало змогу отримати статус провідного геополітичного гравця на Близькому Сході – містилося в умовах Адріанопольського миру. Найбільш яскраво принципи нової політики Петербурга було продемонстровано під час першого серйозного інциденту, який похитнув Османську імперію – збройного турецько-єгипетського конфлікту 1831–1833 рр.

Формальність підтримки, що її надавала туркам Великобританія, легкість, з якою Франція нещодавно придбала Алжир та амбіції Мухаммеда Алі не давали Миколі І ґрунтовних підстав для подальшого сподівання на збереження Османської імперії у колишніх кордонах, чи то у колишньому статусі. Перспектива ж розподілу османської спадщини зовсім не приваблювала Росію, адже царський уряд добре розумів, що з

плином часу все більше поступається своїм західноєвропейським конкурентам за темпами економічного та військового розвитку, а отже – і в можливості ефективного опанування своєї майбутньої долі у цій спадщині.

Досить важливим у визначенні позиції Петербурга у турецько-египетському конфлікті був і стратегічний аспект – перетворення володінь султана на конгломерат територій, підконтрольних англійцям та французам, навряд чи відповідало міркуванням безпеки південних кордонів Росії. За таких умов у Петербурзі твердо вирішили безпосередньо взяти участь у подальшій долі Османської імперії, уникаючи, разом з тим, безпосереднього втручання.

Останнє було цілком зрозуміле – збереження принципу статус-кво стосовно Османської імперії за умов існування всередині останньої відкритого збройного конфлікту, який, до того ж, знаходився у центрі уваги європейських держав, становило для Росії досить складне завдання. Безпосереднє військове чи дипломатичне втручання у конфлікт могло викликати серйозну протидію з боку Великобританії та Франції. До того ж, для здійснення такого втручання необхідне було офіційне звернення Порти до Росії по військову допомогу. Останнє було навряд чи можливе через існування при султанському дворі досить сильної антиросійської партії, позиції якої підтримувались англійським та французьким дипломатичними представниками у Константинополі. Саме тому будь-які спроби форсувати зазначену ситуацію справедливо розглядались у Петербурзі як такі, що могли не тільки серйозно зашкодити впливу Росії на Близькому Сході, але й призвести до її дипломатичної ізоляції в Європі.

Логічним наслідком дій, що їх здійснив російський уряд, була відправка спеціальної напівофіційної місії генерал-лейтенанта М. М. Муравйова до Константинополя та Олександрії з тим, щоб, з одного боку, схилити Мухамеда Алі до примирення з султаном, а з

іншого – сприяти, у разі потреби, здійсненню формального звернення Порти до російського уряду по військову допомогу. Добра обізнаність Муравйова у дипломатичних та військових справах Близького та Середнього Сходу створювала об'єктивні передумови успіху майбутньої місії.

Відзначимо, що головні цілі російської миротворчої місії, які було сформульовано в інструкціях МЗС та особисто Миколи І, повною мірою відбивали усі коливання, що їх відчували у Петербурзі, зважуючись на такий ризикований крок. При цьому миротворчу діяльність Муравйова було зв'язано цілою низкою обмежень, а отримані ним інструкції не містили в собі конкретних способів, у які Муравйов мав переконати султана та пашу дотримуватись необхідної лінії поведінки.

Попри значний ступінь невизначеності та недовомок, місія мала декілька специфічних рис – вона не була підтримана довірчими документами, жодним чином не передбачала посередництво між конфліктуючими сторонами, а також участь інших Великих держав у розв'язанні турецько-єгипетського конфлікту. Однак, як показав подальший розвиток подій, обраний курс цілком себе виправдав – внаслідок успішного виконання М.М.Муравйовим своєї місії було не тільки припинено турецько-єгипетське протистояння, що врятувало Османську імперію, але й укладено дуже вигідний для Росії Ункяр-Іскелесійський договір.

Виконання М. М. Муравйовим миротворчої місії можна розділити на кілька етапів. Єдиним досягненням першого етапу (21 грудня 1832 р. – 4 січня 1833 р.) було отримання Муравйовим формального дозволу Порти на проведення переговорів з Мухамедом Алі. Специфікою цього етапу місії було чітке дотримання Муравйовим дипломатичного такту та норм міждержавних взаємин, що існували на той час між Росією та Туреччиною. Неприпустимим був жодний прояв

неповаги до керманів Османської імперії, чи то натиск з метою спонукати султана звернутися по військову допомогу до Росії, адже наявність сильних європейських конкурентів у боротьбі за вплив у Константинополі залишала туркам достатньо простору для дипломатичного маневру в процесі розв'язання конфлікту з Мухамедом Алі.

Будь-яке передчасне втручання Росії у турецько-єгипетський конфлікт, на думку керівників зовнішньої політики Росії, могло спричинити прецедент для утягнення у процес розв'язання цього конфлікту решти Великих держав, у випадку чого захистити свої стратегічні інтереси на Близькому Сході Миколаю I та Нессельроде вважалося у край складним завданням. Саме тому, починаючи з першого етапу реалізації миротворчої місії у Петербурзі вирішено було скористатися сприятливою міжнародною обстановкою у Європі, коли головні інтересанти розв'язання Східного питання – Великобританія та Франція – не могли надати Порті суттєвої допомоги, та спробувати замкнути розв'язання гострого та складного міжнародного конфлікту на Близькому Сході у рамках російсько-турецьких відносин.

Складність реалізації цієї частини місії полягала ще й у необхідності подолати недовіру турків до "одвічного ворога" – Росії, через що вони не поспішали зі зверненням по допомогу, навіть незважаючи на жахливу поразку під Кон'єю. Лише рішучість та наполегливість Муравйова дозволила йому домогтись офіційного дозволу на самостійні дії в Єгипті, куди він й відбув за кілька днів. Як бачимо, головним досягненням цього етапу було забезпечення від Порту офіційного дозволу на певне втручання в її внутрішні справи, адже Мухамед Алі, хоча на той час і формально, але все ж був підданим султана.

Наступний етап місії, який розпочався з прибуттям Муравйова до Єгипту 13 січня 1833 р., був набагато більш успішним – внаслідок

складних переговорів з єгипетським правителем російський генерал домогся припинення збройної фази конфлікту, що сталося 16 січня. Арсенал методів, що до них удався М. М. Муравйов під час реалізації єгипетської частини миротворчої місії був геть іншим. Діючи згідно отриманих інструкцій, голова російської місії довів до відома Мухамеда Алі жорстку та непохитну позицію Миколи I по відношенню до його заколоту проти султана.

Разом з тим, Муравйов рішуче уникав будь-яких спроб єгипетського правителя утягти його до будь-якого посередництва у конфлікті, або спонукати до створення чи підписання офіційних документів, які, в свою чергу, можна було б використати у подальшій дипломатичній боротьбі проти Росії. Під час ведення переговорів російський генерал змушений був продемонструвати чималу витримку та дипломатичний такт, щоб не скомпрометувати себе проявами симпатій чи антипатій до будь-якої з ворогуючих сторін.

Протягом виконання єгипетської частини місії Муравйов досяг максимально можливого результату. Аналіз джерел не дозволяє скільки-небудь серйозно говорити про можливість остаточного врегулювання конфлікту вже у січні 1833 р. внаслідок відправки до Єгипту турецької місії Халіл-паші, навіть у тому разі, якщо б Муравйов виступив посередником між останнім та Мухамедом Алі.

Таким чином, другий, єгипетський етап місії Муравйова позначився значно більшими досягненнями у справі близькосхідного врегулювання – збройну фазу турецько-єгипетського конфлікту було остаточно припинено. Попри твердження деяких французьких істориків, документально підтверджено, що бойові дії між єгипетськими та турецькими військами, припинені за втручання Муравйова, вже не поновлювались до остаточного врегулювання конфлікту.

Повернення Муравйова до Константинополя, що сталося 7 лютого 1833 р., позначило собою завершення запланованої у Петербурзі

програми його місії, оскільки в цей момент він майже одночасно отримав повідомлення про успішне виконання обох його початкових завдань – єгипетські війська, які на той час вже досягли Кютах'ї, зупинились за наказом Мухамеда Алі, а реїс-ефенді офіційно звернувся до Бутенева із проханням надіслати не тільки Чорноморську ескадру, але й корпус російських військ для захисту Константинополя.

Протягом лютого–березня 1833 р. Муравйов, по суті, відігравав другорядну роль, лише допомагаючи Бутеневу утримувати султана і Порту в рамках послідовної лінії поведінки у зв'язку із офіційно оголошеним проханням, що з одного боку, могло б привести до успішного розв'язання конфлікту, а з іншого – дозволило б реалізувати інтереси російського уряду в цьому процесі. Починаючи з цього етапу, російський уряд вже відкрито виступив на захист досягнень миротворчої місії Муравйова, оскільки мав на руках офіційний документ Порти, що дозволяв певне втручання у справи останньої.

4 квітня 1833 р., коли до Босфору прибули перші російські десантні війська, можна вважати початком третього, останнього, етапу миротворчої місії – забезпечення російської військової присутності аж до кінцевого врегулювання турецько-єгипетського конфлікту. Підписання ж 5 травня 1833 р. Кютахійської мирної угоди між Махмудом II та Мухамедом Алі позначило собою остаточне виконання головних цілей місії генерал-лейтенанта М. М. Муравйова. Завдання ж документальної фіксації піднесення російського впливу на Близькому Сході було покладене вже на іншого виконавця – професійного дипломата графа О. Ф. Орлова, який й уклав 8 липня 1833 р. терміном на 8 років дуже вигідний для Росії Ункяр-Іскелесійський договір.

У зв'язку з цим, уявляється можливим заключити, що місія генерал-лейтенанта М. М. Муравйова до Константинополя та Олександрії була важливою складовою російської миротворчої ініціативи у турецько-єгипетському конфлікті. Здійснена за умов досить

жорсткої протидії з боку Великобританії та Франції, ця ініціатива дозволила Росії не тільки припинити збройне протистояння всередині Османської імперії і врятувати цього "слабкого сусіда", але й досягти небаченого до цього піднесення власного дипломатичного впливу на Близькому Сході у XIX столітті.

Однак наступні події довели те, що це був тимчасовий успіх російської дипломатії, досягнення якого виявилось можливим лише за обставин, що склалися. Вже у кінці 30-х рр.. XIX ст.. зростаюча неспроможність Росії конкурувати з провідними європейськими державами за рівнем економічного та технологічного розвитку змусила Петербург під час подальшого вирішення Східного питання усе більше приймати до уваги позиції своїх конкурентів. Вочевидь це було продемонстровано спочатку під час розв'язання другого турецько-єгипетського конфлікту (1839–1841 рр.), а згодом – у ході Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. У подальшому російська дипломатія зробила чимало для відновлення власного впливу в Константинополі, однак повторити успіх 1833 р. їй так і не вдалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

1. Akif Pasa Bozuklu. Un diplomate ottoman en 1836 / Akif Pasa Bozuklu. – P.: E. Leroux, 1892. – 172 p.

2. Ashley E. The Life and Correspondence of Henry John Temple, viscount Palmerston, 1846–1865 / E. Ashley. – L.: Richard Bentley & Son, 1879. – Vol. 1–2.

3. Bell H. C. F. Lord Palmerston / H. C. F. Bell. – L.: Longmans, Green & Co, 1936. – Vol. 1. – 483 p.

4. Bertsch D. Prokesch von Osten (1795–1876): Ein Diplomat Osterreichs in Athen und an der hohen Pforte: Beitrage zur Wahrnehmung des Orients im Europa des XIX Jahrhunderts / D. Bertsch. – Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2005. – 754 p.

5. Bourne K. Palmerston: The early years (1784–1841) / K. Bourne. – N.Y.: Macmillan, 1982. – 749 p.

6. Bulwer-Lytton H. The Life of Henry John Temple Palmerston: with selections from his Diaries and Correspondence / H. Bulwer-Lytton. – L.: Kessinger Publishing, 2006. – Vol. 1–3.

7. Cattai R. Le regne de Mohammed Aly d'apres les archives russes en Egypte / R. Cattai. – Cairo: Impr. de l'Institut francais d'archeologie orientale du Caire, pour la Societe royale de geographis d'Egypte, 1931. – Vls.1–2.

8. Chamberlain M. Lord Palmerston / M. Chamberlain. – Washington: GPC, 1988. – 134 p.

9. Douin G. L'Egypte de 1828 a 1830: correspondance des consuls de France en Egypte / G. Douin. – Roma: Stampato nell' Istituto polografico dello stato per la Reale societa di geografia d'Egitto, 1935. – 523 p.

10. France. Archives parlementaires de 1787 à 1860. Deuxième série, [1800 à 1860]. P.: P. Dupont, 1885– .–

a). Tome LIX, Seconde restauration. Du 5 mai 1829 au 4 juin 1829 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1885. – 772 p.

b). Tome LXI, 1er juillet 1829 – 2 août 1830] [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1886. – 670 p.

b). Tome LX, 4 juin – 30 juin 1829 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1885. – 767 p.

г). Tome LXIV, Du 2 octobre 1830 au 3 décembre 1830 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1887. – 810 p.

д). Tome LXXVI, Du 3 mars au 26 mars 1832 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1890. – 792 p.

e). Tome LXXXV, Du 11 juin 1833 au 25 janvier 1834 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1893. – 795 p.

е). Tome LXXXVIII, 24 mars – 16 avril 1834 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1894. – 795 p.

ж). Tome LXXXIX, 17 avril – 5 mai 1834 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1894. – 780 p.

11. Great Britain. Hansard's Parliamentary Debates. Third Series. L.: T. C. Hansard, 1830. – .–

- a). Vol. 15: 29th January – 29th February, 1833. – 1833. – 1364 col.
- б). Vol. 16: 1st March – 1st April, 1833. – 1833. – 1410 col.
- в). Vol. 18: 13th May – 1st July, 1833. – 1833. – 1409 col.
- г). Vol. 19: 2nd July – 25th July, 1833. – 1833. – 1272 col.
- д). Vol. 20: 26th July – 29th August, 1833. – 1833. – 922 col.
- е). Vol. 21: 4th February – 10th March, 1834. – 1833. – 1401 col.
- е). Vol. 22: 11th March – 25th April, 1834. – 1833. – 1376 col.

12. Guedalla Ph. Palmerston / Ph. Guedalla. – L.: G. P. Putnam's sons, 1937. – 448 p.

13. Guizot Fr. Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps / Fr. Guizot. – P.: Laffont, 1971. – Vol. 2–4.

14. Holland Th. E. The European Concert in the Eastern Question: A Collection of Treaties and Other Public Acts / Th. E. Holland. – Oxford: The Clarendon press, 1885. – 366 p.

15. Hurewitz J. C. Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535–1914 / J. C. Hurewitz. – Princeton: Van Nostrand, 1956. – Vls.1–3.

16. Lamartine A. de. Souvenirs, impressions, pensees et paysages pendant un voyage en Orient (1832–1833) / A. de. Lamartine. – P.: Ch.Gosselin, 1835. – Vls.1–4.

17. Lane-Poole S. The Life of the Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliffe, from His Memoirs and Private and Official Papers / S. Lane-Poole. – L.: Longmans, Green, 1888. – Vol.1–2.

18. Matthew H. G. G. Gladstone, 1809–1874 / H. G. G. Matthew. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – 275 p.

19. Maxwell H. E. Life and Letters of George William Frederick, Fourth Earl of Clarendon / H. E. Maxwell. – L.: Arnold, 1913. – Vol.1–2.

20. Memoirs Documents et Ecrits Divers Laisses par Le Prince de Metternich Chancelier de Cour et d'Etat. Publies par Son Fils Le Prince

Richard de Metternich. *Claisses et Beunis* par M. A. de Klinkowstroem. – P.: E. Plon et Cie, 1880. – T.5. – 1880. – 476 p.

21. *Memoirs Du Prince De Talleyrand Publies avec une Preface et les Notes par Le Duc De Broglie De L'Academie Francaise.* – P.: Calmann Levy, Editeur, 1892. – T.5. – 1892. – 671 p.

22. Michaud J. F. *Correspondence d'Orient, 1830–1831* / J. F. Michaud, J. J. F. Poujoulat. – P.: Ducollet, 1833–1835. – Vol.1–7.

23. Morley J. *The Life of William Ewart Gladstone* / J. Morley. – L.-N.Y.: Macmillan, 1903. – Vol.1–2.

24. Murray Ch. A. *A short memoir of Mohammed Ali* / Ch. A. Murray. – L.: Bernard Quatrach, 1898. – 375 p.

25. Nesselrode K. R. *Des russischen Reichkanzlers Grafen Nesselrode Selbstbiographie* / K. R. Nesselrode. – Berlin: Druck und Verlag von E. S. Mittler und Sohn, 1866. – 76 s.

26. Nesselrode K. R., von. *Lettres et papiers: 1760–1850: extraits de ses archives* / K. R. Nesselrode. – P.: Lahure, 1907. – Vol. 6–7.

27. Noradounghian G. *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman: traites, conventions, arrangements, declarations, protocoles, proces verbaux, firmans, berats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public exterieur de la Turquie* / G. Noradounghian. – Paris: F.Pichon, 1897–1903. – Vls.1–2.

28. Pemberton W. B. *Lord Palmerston* / W. B. Pemberton. – L.: Batchworth Press, 1954. – 363 p.

29. Planat J. *Histoire de la régénération de l'Egypte: lettres écrites du Kaire à M. le Comte Alexandre de Laborde* / J. Planat. – P.: J. Barbezat, 1830. – 374 p.

30. Raguse de. *Voyage du marechal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie dans la Russie meridionale, en Crimee en sur les bords de lamer d'Asoff, a Constantinople, dans quelquesparties de l'Asie-Mineure en Syrie, en*

Palestine et en Egypte / de Raguse. – Paris: Société belge de librairie, 1837. – T. 1–2.

31. Ridley J. Lord Palmerston / J. Ridley. – L., Constable, 1970. – 896 p.

32. Southgate D. The Most English Minister... The policies and politics of Palmerston / D. Southgate. – N.Y.: St. Martin's press, 1966. – 648 p.

33. Strachey G. L. Queen Victoria / G. L. Strachey. – N.Y.: Elibron Classics, 1925. – 435 p.

34. The Lieven – Palmerstone Correspondence. 1828–1856 / [ed. by Lord Sudley]. – L.: J. Murray, 1943. – 316 p.

35. The Portfolio; A collection of State Papers and other Documents and Correspondence, Historical, Diplomatic and Commercial. – L.: Frederic Shoberl, Jun., 1836. – Vol. 1–6.

36. Ubicini A. Lettres sur la Turquie: ou, tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commerciale, etc. de l'Empire ottoman, depuis le khatti-cherif de Gulkhanè (1839) accompagné de pièces justificatives / A. Ubicini, A. P. de Courteille. – P.: Dumaine, 1853. – 489 p.

37. Urquhart D. Turkey and Its Resources / D. Urquhart. – L.: Saunders & Otley, 1832. – 328 p.

38. Арш Г. Л. Иоанн Каподистрия в России. 1809–1822 / Г. Л. Арш. – СПб.: Алетейя, 2003. – 349 с.

39. Африка глазами наших соотечественников. – М.: Наука, ГРВЛ, 1974. – 319 с.

40. Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с.

41. Базили К. М. Сирия, Ливан и Палестина в первой половине XIX в. / К. М. Базили. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – 284 с.

42. Базили К. М. Босфор и новые очерки Константинополя / К. М. Базили. – СПб.: Тип. Н. Греча, 1836. – Ч. 1. – 1836. – 312 с.

43. Борисов Ю. В. Шарль Морис Талейран / Ю. В. Борисов. – М.: Международные отношения, 1989. – 328 с.

44. Бэкингемшир Д. Секретные мемуары, относящиеся к кабинету в Санкт-Петербурге (1764–1765 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Backinghamshire/pred.phtml?id=227>

45. Вандаль А. Наполеон и Александр I / А. Вандаль. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995–. – (Сочинения: в 4 т.).

46. Виноградов К. Б. Лорд Пальмерстон. Жизнь и политическая деятельность / К. Б. Виноградов, В. В. Сергеев // Новая и новейшая история, 1990. – № 4. – С. 154–176.

47. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. –. –

а). Т. 1. Март 1801–апрель 1804. – 1960. – 800 с.

б). Т. 2. Апрель 1804–декабрь 1805. – 1961. – 744 с.

в). Т. 3. Январь 1806–июль 1807. – 1963. – 840 с.

г). Т. 4. Июль 1807–март 1809. – 1965. – 783 с.

д). Т. 5. Апрель 1809–январь 1811. – 1967. – 784 с.

е). Т. 6. 1811–1812. – 1969. – 866 с.

ё). Т. 7. Январь 1813–май 1814. – 1970. – 872 с.

ж). Т. 8. Май 1814–ноябрь 1815. – 1972. – 780 с.

48. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Министерства иностранных дел. Серия 2. 1815–1830 гг. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1974. –. –

а). Т. 1(9). Ноябрь 1815–сентябрь 1817. – 1974. – 823 с.

б). Т. 2(10). Октябрь 1817–апрель 1819. – 1976. – 904 с.

в). Т. 3(11). Май 1819–февраль 1821. – 1979. – 878 с.

г). Т.4 (12). Март 1821–декабрь 1822. – 1980. – 783 с.

д). Т. 5(13). Январь 1823–декабрь 1824. – 1982. – 832 с.

е). Т. 6(14). Январь 1825–декабрь 1826 г. – 1985. – 928 с.

ё). Т. 16. Октябрь 1828–июль 1830. –1994. – 712 с.

49. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Министерства иностранных дел Российской Федерации. Серия 3. 1830–1856 гг. – М.: Международные отношения, 2005. – Т. 17. – Август 1830–январь 1832. – 720 с.

50. Выскочков Л. В. Николай I / Л. В. Выскочков. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 692 [11] с.

51. Гаврюшкин А. В. Граф Никита Панин: из истории русской дипломатии XVIII в. / А. В. Гаврюшкин. – М.: Международные отношения, 1989. – 176 с.

52. Гирс А. А. Россия и Ближний Восток: Материалы по истории наших сношений с Турцией / А. А. Гирс. – СПб., 1906. – 219 с.

53. Готье Т. Путешествие на Восток / Т. Готье. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 344 с.

54. ал-Джабарти А. Р. Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776–1798) / А. Р. ал-Джабарти // Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. – М.: Изд-во восточной литературы, 1978. – Т. 2. – 1978. – 496 с.

55. ал-Джабарти А. Р. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798–1801) / А. Р. ал-Джабарти // Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 3. – 1962. – 540 с.

56. ал-Джабарти А. Р. Египет под властью Мухаммеда Али (1806–1821) / А. Р. ал-Джабарти // Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – Т. 4. – 1963. – 792 с.

57. Договоры России с Востоком политические и торговые / [сост. Т. Юзефович]. – СПб., 1869. – 292 с.

58. Дополнение к собранию трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россией с европейскими и азиатскими державами, а также с Северо-Американскими соединенными Штатами. – СПб., 1847. – 138 с.

59. Дюгамель А. О. Автобиография Александра Осиповича Дюгамеля / А. О. Дюгамель. – М.: Университетская тип. (М. Катков), 1885. – 278 с.

60. Дюма А. Путешествие в Египет / А. Дюма, А. Доза. – М.: Наука, ГРВЛ, 1988. – 287 с.

61. Ерофеев Н. А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских 1825–1853 гг. / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1982. – 320 с.

62. Заблоцкий-Десятовский А. П. Граф П. Д. Киселев и его время: Материалы для истории императоров Александра I, Николая I и Александра II / А. П. Заблоцкий-Десятовский. – СПб., 1881–1882. – Т. 1–4.

63. Задонский Н. А. Жизнь Муравьева: Документально-историческая хроника: [О военном и политическом деятеле Н. Н. Муравьеве] / Н. А. Задонский. – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 1987. – 463 с.

64. Задонский Н. А. Жизнь Муравьева // За стеной Кавказа / Сост., предисл., коммент. В. А. Георгиева, А. В. Георгиева. – М.: Молодая гвардия, 1989. – С.27–450

65. История государства Российского. Жизнеописания. XIX век. I половина. – М.: Изд-во "Книжная палата", 1997. – 784 с.

66. Капустин О. О. Муравьев-Карский: Судьба генерала. – М.: ООО Астрель, 2004. – 523 [5] с.

67. К. Д. Два года в Константинополе и Морее (1825–1826) или исторические очерки Махмуда, янычар, новых войск, Ибрагима Паши,

Солимана-Бея и проч. / Д. К.; [пер. с франц. А. Очкин]. – СПб.: Тип. И. Глазунова, 1829. – 213 с.

68. Клот-Бей А. Б. Египет в прежнем и нынешнем своем состоянии / А. Б. Клот-Бей. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1843. – Ч. 1–2.

69. Ковалевский Е. П. Граф Блудов и его время. Восточные дела в 20-х гг. / Е. П. Ковалевский. – СПб.: Тип. И. И. Глазунова, 1871. – . – Т. 1. – 1871. – 340 с.

70. Константинополь и проливы. По секретным документам бывшего Министерства иностранных дел / [под ред. Е. А. Адамова]. – М., 1925–1926. – Т.1–2.

71. Лазарев М. П. Документы / М. П. Лазарев. – М.: Воениздат МО СССР, 1961. – Т.2–3.

72. Ладыженский М. Взгляд на европейскую Турцию и окрестности Константинополя в топографическом и военном отношении с присовокуплением описания главнейших постановлений Оттоманской империи. Собрано генерального штаба штабс-капитаном М. Ладыженским / М. Ладыженский. – СПб., 1828. – 28 с.

73. Лэйн Э. У. Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX в. / Э. У. Лэйн. – М.: Наука, ГРВЛ, 1982. – 436 с.

74. Марков Е. Л. Путешествие на Восток. Царьград и Архипелаг. В стране фараонов / Е. Л. Марков. – СПб.: Тип. М. М. Станюковича, 1890. – Т.1-2.

75. Мармон О. В. Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирии, Палестину и Египет / О. В. Мармон. – Б.м., б.г. – Т.1–4.

76. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Ф. Мартенс. – СПб.: Тип. М-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1875. – . –

19а). Трактаты с Австриею. 1772–1808. – Т.2. – 1875. – 517 с.

- 19б). Трактаты с Австриею. 1808–1815. – Т. 3. – 1876. – 549 с.
- 19в). Трактаты с Австриею. 1815–1878. – Т.4. – 1878. – 601 с.
- 19г). Трактаты с Германией. 1762–1808. – Т.6. – 1883. – 489 с.
- 19д). Трактаты с Германией. 1811–1824. – Т.7. – 1885. – 440 с.
- 19е). Трактаты с Германией. 1825–1888. – Т.8. – 1888. – 747 с.
- 19ж). Трактаты с Англией. 1710–1801. – Т.9(10). – 1892. – 441с.
- 19з). Трактаты с Англией. 1801–1831. – Т.11. – 1895. – 439 с.
- 19и). Трактаты с Англией. 1832–1895. – Т.12. – 1898. – 504 с.
- 19к). Трактаты с Францией. 1717–1807. – 1902. – 338 с.
- 19л). Трактаты с Францией. 1807–1820. – 1905. – 433 с.

77. Муравьев Н. Н. Война за Кавказом в 1855 г. / Н. Н. Муравьев. – СПб.: Изд. Демидов, 1877. – Т. 1-2.

78. Муравьев Николай Николаевич // Государственные деятели России XIX–начала XX вв.: Биографический справочник / [сост. И. И. Линьков, В. А. Никитин, О. А. Ходенков]. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – С. 121–122;

79. Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского Генерального Штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. Августа Семена, 1822. – Ч.1–2.

80. Муравьев Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 г. Из записок Н. Н. Муравьева (Карсского) / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1869. – 463 [92+VIII] с.

81. Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1869. – .–

- а). Т. 1: Военное и политическое состояние. – 1869. – 126 [4] с.
- б). Т. 2: Военные действия. – 1869. – 188 [2] с.
- в). Т. 3: Дипломатические сношения. – 1869. – 222 [2] с.
- г). Т. 4: Русские на Босфоре. – 1869. – 297 с.

82. Муравьев-Карский Н. Н. // Георгиевские кавалеры. – Т. I: 1769–1850 / [сост. А. В. Шишов]. – М.: Патриот, 1993. – С. 459–465.

83. Нерваль Ж. (Жерар Лабрюни). Путешествие на Восток / Ж. (Жерар Лабрюни). Нерваль. – М.: Наука, ГРВЛ, 1986. – 445 с.

84. Норов А. С. Путешествие по Египту и Нубии в 1834-1835 гг. / А. С. Норов. – СПб.: Тип. III Отд. Е. И. В. канцелярии, 1840. – Ч. 1–2.

85. Норов А. С. Путешествие по Святой Земле в 1835 г. / А. С. Норов. – СПб.: Тип. А.Смирдина, 1844. – Ч.1–2.

86. Полиевктов М. Николай I. Биография и обзор царствования / М. Полиевктов. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1918. – 393 с.

87. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. 19–32.

88. Рафалович А. Путешествие по нижнему Египту и внутренним областям Дельты / А. Рафалович. – СПб.: Тип. Якова Грея, 1850. – Кн. 1–2. – 1850. – 433 с.

89. Россия и Африка. Документы и материалы / [ред. А. Б. Давидсон, С. В. Мазов]. – М.: РАН. Ин-т всеобщ. истории, Центр афр. исслед., 1999. – Т. 1: XVIII в. – 1917 г. – 285 с.

90. Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1991. – 719 с.

91. Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения / [ред. Р. Стрельцов]. – Птг.: Кн-во "Прометей" Н. Н. Михайлова, 1915. – 134 [X] с.

92. Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1876. – .–

а). Т. XIX: Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе (1770–1776). – 1876.

б). Т. XXVI: Канцлер кн. Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Том I: 1747–1787 гг. – 1879.

в). Т. LXX: Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I – Том I (1800–1802). – 1890.

г). Т. LXXXII: Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I – Том III (1805–1806). – 1892.

д). Т. LXXXVIII: Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I – Том IV (1807 – 1808). – 1893.

е). Т. СХII: Донесения французских представителей при русском дворе и русских представителей при французском дворе (1814–1816). – 1901.

е). Т. СХХVII: Донесения французских представителей при Русском дворе и русских представителей при Французском дворе. – Том III (1819–1820). – 1908.

93. Сенковский О. И. Собрание сочинений / О. И. Сенковский. – СПб.: Тип. Академии Наук, 1858. – Т. 1. – 1858. – 517 с.

94. Симонич И. О. Воспоминания полномочного министра 1832–1838 гг. / И. О. Симонич. – М.: Наука, ГРВЛ, 1967. – 176 с.

95. Сирия, Ливан и Палестина в описаниях российских путешественников, консульских и военных обзорах первой половины XIX века / [отв. ред. И. М. Смилянская]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – 368 с.

96. Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906) / [введ. и прим. В. И. Александренко]. – Варшава, 1906. – 585 [VIII] с.

97. Собрание трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россией с европейскими и азиатскими державами, а также с Северо-Американскими соединенными Штатами. – СПб., 1845. – 333 [II] с.

98. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые / Т. Юзефович. – М.: Изд-во ГПИБ. – 2005. – 292 с.

99. Талейран Ш. М. Мемуары / Ш. М. Талейран. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 416 с.

100. Тарле Е. В. Наполеон / Е. В. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – 429 с.

101.Тарле Е. В. Талейран. Из мемуаров Талейрана / Е. В. Тарле. – М.: Наука, 1993. – 315 с.

102.Уманец А. А. Поездка на Синай с приобщением отрывков о Египте и Святой Земле / А. А. Уманец. – СПб.: Тип. III Отделения Собст. Е. И. В. канцелярии, 1850. – Ч. 1–2.

103.Устрялов Н. Историческое обозрение царствования Николая I / Н. Устрялов. – СПб.: Изд. Экспедиции заготовления Гос. бумаг, 1847. – 179 с.

104.Флобер Г. Путешествие на Восток. Путевые заметки / Г.Флобер; пер. с франц. И. В. Радченко. – М.: Восточная литература, 1995. – 480 с.

105.Чихачёв П. А. Великие державы и Восточный вопрос / П. А. Чихачев. – М.: Наука, ГРВЛ, 1970. – 224 с.

106.Чихачёв П. А. Страница о Востоке / П. А. Чихачев. – М.: Наука, ГРВЛ, 1982. – 213 с.

107.Шигаев Ю. Карским его называл народ / Ю. Шигаев // Советский патриот. – 1991. – № 26. – С. 12–14.

108.Шильдер Н. К. Император Николай Первый. Его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1903. – Т. 2. – 1903. – 396 с.

109.Шишов А. В. Николай Николаевич Муравьев-Карский / А. В. Шишов // Военный вестник. – 1993. – № 9. – С. 77–78.

II. ЛІТЕРАТУРА

110. Albertini E. L'Afrique du Nord française dans l'histoire / E. Albertini, G. Marçais, G. Yver, R. Jouanneau-Irriera, R. Lespès. – P.: Éditions Archat, 1955. – 375 p.

111. Albrecht-Carrie R. A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna / R. Albrecht-Carrie. – N.-Y.: Harper & Bros., 1958. – 752 p.

112. Ancel J. Manuel historique de la question d'Orient (1792–1923) / J. Ancel. – P.: Delagrave, 1927. – 336 p.

113. Anderson M. S. Russia and the Eastern Question, 1821–1841 / M. S. Anderson // Europe's Balance of Power (1815–1841). – L.: Macmillan, 1974. – P. 79–97.

114. Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations / M. S. Anderson. – L.: Macmillan, 1966. – 436 p.

115. Andreossy, A.-F. Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813, et 1814 / A.-F. Andreossy. – P.: Barrois et Duprat, 1828. – 525 p.

116. Antonius G. The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement / G. Antonius. – L.: H. Hamilton, 1938. – 471 p.

117. Assad-Éfendi M. E. S. Précis historique de la destruction du corps des janissaires par le sultan Mahmoud, en 1826 / M. E. S. Assad-Éfendi; tr. du turc. – P.: F. Didot, 1833. – 365 p.

118. Aubignosc L. P. B. La Turquie nouvelle: jugée au point où l'ont amenée les réformes du sultan Mahmud en 1826 / L. P. B. Aubignosc. – P.: A la Librairie de Delloye, 1839. – Vol.1–2.

119. Bailey F. E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge: University press, 1942. – 312 p.

120. Baker R. L. Palmerston and the Treaty of Unkiar Skelessi / R. L. Baker // The English Historical Review. – L., 1928. – Vol. XLIII. – P. 83–89.

121. Barrault E. Occident et Orient: études politiques, morales, religieuses / E. Barrault. – P.: Desessart, A. Pougin, 1835. – 498 p.

122. Berque J. Egypt. Imperialism & Revolution / J. Berque. – N.Y.:

Praeger Publishers, 1972. – 737 p.

123. Blanc L., *Revolution française: histoire de dix ans, 1830–1840* / L. Blanc, M. Saba. – P.: Pagnerre, 1847–1849. – Vol.1–2

124. Bolsover G. H. *Great Britain, Russia and the Eastern Question* / G. H. Bolsover // *Bulletin of the Institute of Historical Research*. – L.: Longmans, Green, 1933. – Vol. 11. – P. 129–148.

125. Bourne K. *The foreign policy of Victorian England, 1830–1902* / K. Bourne. – Oxford: Clarendon Press, 1970. – 531 p.

126. Bouvet Fr. *La Turquie et les Cabinets de l'Europe depuis le XVe Siècle: ou La Question d'Orient* / Fr. Bouvet. – P.: D. Girard, 1853. – 287 p.

127. Bréhier L. *L'Egypte de 1798 à 1900* / L. Bréhier. – P.: Combet, 1900. – 232 p.

128. Bullen R. *Palmerston, Guizot and the Collapse of the Entente Cordiale* / R. Bullen. – L.: Athlone Press, 1974. – 352 p.

129. Cadalvene E. *Histoire de la guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane, en Syrie et en Asie-Mineure (1831–1833)* / E. Cadalvene, E. Barrault. – P.: Plon, 1837. – 513 p.

130. Cadalvene E., *L'Egypte et la Turquie de 1829–1836* / E. Cadalvene, Breuvery. – P.: Plon, 1836. – Vls.1–2.

131. Cahuet A. *La Question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821–1905)* / A. Cahuet. – P.: Dujarrie et cie, 1905. – 537 p.

132. Cameron D. A. *Egypt in the Nineteenth century of Mehemet-Ali and his successors until the British occupation in 1882* / D. A. Cameron. – L.: Smith, Elder & Co., 1898. – 280 p.

133. Chamberlain M. *British foreign policy in the age of Palmerston* / M. Chamberlain. – L.: Longman, 1980. – 146 p.

134. Charles-Roux F. *L'Egypte de 1801 a 1882. Mohammed Ali et sa dyhastie jusqu'a L'occupation anglese* // *Histoire de la hation egyptienne; chapitre* / F. Charles-Roux; [sous la rev. Hanotaux G.]. – Paris: Plon, 1936. – V.6. – P. 1–413.

135. Clarke J. C. British diplomacy and foreign policy. 1782–1865 / J. C. Clarke. – L.: Unwin Hyman, 1989. – 350 p.
136. Clayton G. D. Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli / G. D. Clayton. – L. University of London Press, 1971. – 256 p.
137. Coleman B. I. Conservatism and the conservative party in XIX cr. Britain / B. I. Coleman. – L.: Edward Arnold, 1988. – 220 p.
138. Cunningham A. Eastern Questions in the Nineteenth Century / A. Cunningham, E. Ingram. – N.Y.: Routledge, 1993. – 272 p.
139. Darcy J. France et Angleterre: cent années de rivalité coloniale / J. Darcy. – P.: Perrin, 1908. – 481 p.
140. Djévad A. Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours / A. Djévad. – Constantinople: Imp. du Journal "La Turquie", 1882. – 386 p.
141. Dodwell H. The founder of Modern Egypt: A study of Muhammad Ali / H. Dodwell. – Cambridge: University Press, 1931. – 276 p.
142. Douin G. L'Angleterre et l'Egypte I. La campagne de 1807. II. La politique Mameluke (1801–1803) / G. Douin, E. C. Fawtier-Jones. – P.: Impr. de l'Institut français d'archéologie orientale, 1928. – 347 p.
143. Duggan S. The Eastern Question: a study in diplomacy / S. Duggan. – L.: AMS Press, 1970. – 152 p.
144. Eversley G. S.-L. The Turkish Empire: from 1288 to 1914 / G. S.-L. Eversley, V. Chirol. – L.: Unwin, 1924. – 456 p.
145. Fahmy K. All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt / K. Fahmy. – Cambridge: University Press, 1997. – 334 p.
146. Field J. H. Toward a program of Imperial Life. British Empire at the Turn Century / J. H. Field. – Westport: Greenwood Press, 1982. – 265 p.
147. Forcade E. L'Autriche et la politique du Cabinet de Vienne dans la Question d'Orient / E. Forcade // Revue des Deux Mondes. – P., 1854. – P. 845–861.

148. Frewen W. *England and France in the Mediterranean 1660–1830* / W. Frewen. – L.: Sampson Low, Marston & Co., Ltd., 1901. – 345 p.

149. Freycinet Ch. de. *La question d'Égypte* / Ch. de Freycinet. – P.: Calmann-Lévy, 1905. – 451 p.

150. Ghurbāl M. Sh. *The beginnings of the Egyptian question and the rise of Mehemet Ali: a study in the diplomacy of the Napoleonic era based on researches in the British and French archives* / M. Sh. Ghurbāl. – N.Y.: AMS Press, 1977. – 318 p.

151. Gleason J. H. *The Genesis of Russophobia in Great Britain, 1815–1841: A Study of the Interaction of Policy and Opinion* / J. H. Gleason. – Cambridge: Harvard University Press, 1950. – 314 p.

152. Gouin E. *L'Égypte au XIXe siècle. Histoire militaire et politique, anecdotique et pittoresque de Méhémet-Ali, Ibrahim-Pacha (Colonel Sèves)*. Illustrée de gravures peintes à l'aquarelle d'après les originaux de M. J. A. Beaucé / E. Gouin. – P.: Paul Boizard, 1847. – 470 [2] p.

153. Guyot R. *La première entente cordiale* / R. Guyot. – P.: F. Rieder et cie, 1926. – 325 p.

154. Hall J. *England and the Orleans Monarchy* / J. Hall. – L.: Smith, Elder & Co., 15 Waterloo Place, 1912. – 452 p.

155. Hokayem A. *Les provinces arabes de l'Empire Ottoman aux Archives du Ministère des affaires étrangères de France, 1793–1918* / A. Hokayem. – Beirut: Editions universitaires du Liban, 1988. – 526 p.

156. Hoskins H. L. *Some recent work on Mohammed Ali and Modern Egypt* / H. L. Hoskins // *The Journal of Modern History*. – Chicago: University of Chicago Press., 1932. – Vol.4. – P. 93–104.

157. Hunter R. F. *Egypt under the Khedives, 1805–1879* / R. F. Hunter. – Pittsburg: American University in Cairo Press, 1984. – 288 p.

158. *Imperial Russian Foreign Policy* / [ed. by Ragsdale H., Ponomarev V. N.]. – N.Y.: Cambridge University Press, 1993. – 471 p.

159. Karsh E. Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789–1923 / E. Karsh, I. Karsh. – Harvard: University Press, 2001. – 426 p.

160. Kinross J. P. G. B. The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish empire / J. P. G. B. Kinross. – N.Y.: Morrow, 1977. – 638 p.

161. Kutluoğlu M. H. Essays in Ottoman history: The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte / M. H. Kutluoğlu, H. İnalçık, A. Kanlıdere. – Ankara: Eren, 1998 – 445 p.

162. Lambelin R. L'Égypte et l'Angleterre vers l'indépendance, de Mohammed Ali au roi Fouad / R. Lambelin. – P.: B. Grasset, 1922. – 259 p.

163. Lamartinière Ch. Les hommes de la question d'Orient / Ch. Lamartinière. – P.: Librairie Nouvelle du Boulevard des Italiens, 1853. – 128 p.

164. Landes D. S. Bankers and Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt / D. S. Landes. – Cambridge: University Press, 1958. – 355 p.

165. Luthi J.-J. Égypte et Égyptiens au temps des vice-rois: 1801–1863 / J.-J. Luthi. – P.: L'Harmattan, 2003. – 298 p.

166. Mackenzie D. W. Egypt and the Egyptian question / D. W. Mackenzie. – L.: Macmillan and Co., 1883. – 521 p.

167. Marlowe J. A history of Modern Egypt and Anglo-Egyptian relations, 1800–1956 / J. Marlowe. – L.: Archon Books, 1965. – 468 p.

168. Marlowe J. Anglo-Egyptian Relations, 1800–1953 / J. Marlowe. – L.: Praeger, 1954. – 440 p.

169. Marlowe J. Perfidious Albion. The Origins of Anglo-French Rivalry in the Levant / J. Marlowe. – L.: Elek Books, 1971. – 324 p.

170. Marriott J. A. R. The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy / J. A. R. Marriott. – Oxford: Clarendon Press, 1924. – 564 p

171. Mengin F. Histoire sommaire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly, ou, récit des principaux événements qui ont eu lieu de l'an 1823 a l'an 1838 / F. Mengin, E. F. Jomard. – P.: Didot, 1839. – 539 p.

172. Mengin F. Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly / F. Mengin. – P.: Chez Arthus Bertrand, 1823. – Vol.1–2.

173. Mischef P.-H. La mer noire et les detroits de Constantinople :Essai d'histoire diplomatique / P.-H. Mischef. – P.: Arthur Pousseau, 1899. – 699 p.

174. Molden E. Die Orientpolitik des Fürsten Metternich, 1829–1833 / E. Molden. – Wien: E. Holzels, 1913. – 123 p.

175. Mommsen W. Imperialismus in Agypten: Der aufstieg der Agyptischen nationalen Bewegung, 1805–1956 / W. Mommsen. – Munchen: R. Oldenbourg, 1961. – 103 s.

176. Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russell & Russell, 1934. – 178 p.

177. Phillipson C. The Question of the Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. – L.: Stevens and Haynes, 1917. – 264 p.

178. Pinon R. L'Europe et l'empire Ottoman / R. Pinon. – P.: Perrin et Cie, 1909. – 247 p.

179. Puryear V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon Books, 1935. – 278 p.

180. Puryear V. J. England, Russia and the Straits question, 1844–1856 / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1931. – 481 p.

181. Puryear V. J. France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p.

182. Quataert D. The Ottoman Empire, 1700–1922 / D. Quataert. – Cambridge: University Press, 2005. – 212 p.

183. Rodkey F. S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841. Part 1, 1830–1838 / F. S. Rodkey // *The Journal of Modern History*. – 1929. – №4. – P.570–593.

184. Rodkey F. S. The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832–1841 / F. S. Rodkey // *University of Illinois Studies in the Social Sciences*. – Urbana, 1924. – Vol.11. – №3–4. – P. 327–600.

185. Rodkey F. S. The Views of Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834 / F. S. Rodkey // *The English Historical Review*. – L.: Longman, 1830. – Vol. 451. – P. 627–640.

186. Sabry M. L'empire égyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811–1849) / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P. Geuthner, 1930. – 605 p.

187. Sammarco A. Histoire de L'Égypte moderne depuis Mohammed Ali jusqu'au l'occupation britannique (1801–1882) d'après les documents originaux égyptiens et étrangers / A. Sammarco. – Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1937. – Vol. 1–2.

188. Sammarco A. Il regno di Mohammed Ali nei documenti diplomatici italiani inediti ...: La conquista egiziana dell Siria / A. Sammarco. – Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1932. – Vol. 2–5.

189. Sayyid-Marsot A. L. Egypt in the Reign of Muhammad Ali / A. L. Sayyid-Marsot. – Cambridge: University Press, 1984. – 300 p.

190. Shaw S. J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey / S. J. Shaw, E. K. Shaw, J. Allwood. – Cambridge: University Press, 1977. – 840 p.

191. Sorel A. The Eastern Question in the Eighteenth Century: The Partition of Poland and the Treaty of Kainardji / A. Sorel. – P.: H. Fertig, 1969. – 270 p.

192. St-Denis J. Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'a en 1844 / J. St-Denis. – P.: Au comptoir des imprimeurs-unis, 1844. – Vol. 1–4.

193. Swain J. E. The Struggle for the Control of the Mediterranean Prior to 1848: A Study in Anglo-French Relations / J. E. Swain. – L.: The Stratford Company, 1933. – 152 p.

194. Temperley H. British Secret Diplomacy from Canning to Grey / H. Temperley // The Cambridge Historical Journal. – 1938. – Vol. VI. – №1. – P. 1–32.

195. Temperley H. England and Near East. The Crimea / H. Temperley. – L.: Longmans, Green & Co, 1936. – 548 p.

196. Temperley H. Foundation of British foreign policy. From Pitt to Salisbury / H. Temperley, L. Penson. – Cambridge: Barnes & Noble, 1938. – 573 p.

197. The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919. – Cambridge: Octagon Books, 1970. – Vol. 2. – 1970. – 689 p.

198. Thornton H. N. The Sultan Mahmoud, and Mehemet Ali Pasha / H. N. Thornton. – L.: James Ridgway, 1835. – 67 p.

199. Vingtrinier A. Soliman-pacha, colonel Sève, généralissime des armées égyptiennes: ou, Histoire des guerres de l'Égypte de 1820 a 1860 / A. Vingtrinier. – P.:Didot, 1886. – 590 p.

200. Vucinich W.S. Russia and Asia: essays on the influence of Russia on the Asian peoples / W.S. Vucinich. – Palo Alto: Hoover Institution Press, Stanford University, 1972. – 521 p.

201. Waterfield G. Egypt / G. Waterfield. – L.: Thames & Hudson, 1967. – 230 p.

202. Webster Ch. K. The foreign policy of Palmerston 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. K. Webster. – London: Bell, 1951. – Vol. 1. – 1951. – 914 p.

203. Webster Ch. K. Palmerston, Metternich and the European System. 1830–1841 / Ch. K. Webster // Proceedings of the British Academy. – L.: H. Milford, 1934. – Vol. XX. – P. 3–36

204. Weigall A. E. P. B. A History of Events in Egypt from 1798 to 1914 / A. E. P. B. Weigall. – Edinburgh: W. Blackwood & Sons, 1915. – 314 p.

205. Айрапетов О. Р. Взгляды А. С. Пушкина на восточную политику России XVIII – начала XIX вв. / О. Р. Айрапетов // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1988. – №2. – С. 64–68.

206. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи 1801–1914 гг. / О. Р. Айрапетов. – М.: Европа, 2006. – 672 с.

207. Алексеев В. Восточный вопрос / В. Алексеев. – М.: Тип. К. А. Меншикова, 1915. – 32 с.

208. Арш Г. Л. Иоанн Каподистрия в России / Г. Л. Арш. – СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2003. – 349 с.

209. Базилевич К. В. О Черноморских проливах (Из истории вопроса). Стенограмма публичной лекции, прочитанной 18 октября 1946 г. / К. В. Базилевич. – М.: Правда, 1946. – 28 с.

210. аль-Барави Р. Экономическое развитие Египта в новое время / Р. аль-Барави, М. Х. Улейш – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 300 с.

211. Бачинська О. А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. А. Бачинська. – Одеса, 2002. – 39 с.

212. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. / Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 616 с.

213. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. / Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1974. – 360 с.

214. Боджолян М. Т. Реформы 20–30-х гг. XIX в. в Османской империи / М. Т. Боджолян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1984. – 156 с.

215. Боевая летопись русского флота: Хроника важнейших событий военной истории русского флота с IX в. по 1917 г. / [под ред. Н. В. Новикова]. – М.: Воениздат МВС СССР, 1948. – 492 с.

216. Булхак Н. В. Военно-дипломатическая деятельность государственных органов России по обеспечению приоритета своей страны в решении "восточного вопроса" в XIX в.: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Н. В. Булхак. – М., 2006. – 38 с.

217. Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск: РИ МП Боян, 1994. – 168 с.

218. Бухаров Д. Россия и Турция от возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 1871 г. / Д. Бухаров. – СПб.: Тип. Ф. С. Сущинского, 1878. – 244 с.

219. Бушуева С. В. Проблема святых мест в ближневосточной политике Российской империи XIX века.: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / С. В. Бушуева. – Нижний Новгород, 1999. – 18 с.

220. Век Екатерины II: Дела Балканские / [отв. ред. В. Н. Виноградов]. – М.: Наука, 2000. – 295 стр.

221. Век Екатерины II: Россия и Балканы / [отв. ред. И. И. Лещиловская]. – М.: Наука/Интерпериодика МАИК, 1998. – 166 с.

222. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – 160 с.

223. Виноградов В. Н. Век Екатерины II: прорыв на Балканы / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1996. – №4. – С. 43–64

224. Виноградов В. Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.

225. Виноградов В. Н. Восточный вопрос и Балканы / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1989. – №6. – С. 61–79.

226. Виноградов В. Н. Восточный вопрос и англо-русские отношения в 30-е гг. XIX в. / В. Н. Виноградов // Советское славяноведение. – 1982. – № 1. – С. 3–16; № 3. – С. 3–22

227. Виноградов В. Н. Головокружение без успеха / В. Н. Виноградов // Родина. – 1995. – №3–4. – С. 12.

228. Виноградов В. Н. Николай I в "крымской ловушке" / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1992. – №4. – С. 27–40.

229. Виноградов В. Н. О "крымском синдроме", британском морском могуществе и угрозе австрийского нападения с фланга: от Екатерины II до Александра II / В. Н. Виноградов // Славяноведение. – 1998. – №2. – С. 16–26.

230. Виноградов В. Н. Пять веков внешней политики России / В. Н. Виноградов, Т. М. Исламов, А. В. Ревякин // Новая и новейшая история. – 2004. – № 1. – С. 151–163.

231. Виноградов К. Б. Королева Виктория, принц-супруг Альберт и Крымская война / К. Б. Виноградов, П. Б. Суртаев // Новая и новейшая история. – 2004. – №2. – С. 175–201.

232. Виноградов К. Б. Мировая политика 60–80-х гг. XIX века. События и люди / К. Б. Виноградов. – Л.: Издательство ЛГУ, 1991. – 168 с.

233. Внешняя политика России и общественное мнение: [сб. науч. трудов / ред. А. Л. Нарочницкий и др.]. – М.: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1988. – 180 с.

234. Волкова И. Русская армия в русской истории. Армия, власть и общество: военный фактор в политике Российской империи / И. Волкова. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – 640 с.

235. Восточный вопрос во внешней политике Российской империи (конец XVIII – начало XIX в.). – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.

236. В раздумьях о России (XIX в.) / [отв. ред. Е. Л. Рудницкая] – М.: Археографический центр, 1996. – 444 с.

237.Всемирная история в 10-ти томах. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959–1963. – Т. 6–7.

238.Гагарин С. Константинопольские проливы / С. Гагарин // Русская мысль. – М.: И. Н. Кушнерев и К°, 1915. – Кн. 4–5.

239.Гальберштадт Л. И. Восточный вопрос / Л. И. Гальберштадт // Отечественная война и русское общество. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 2. – 1911. – С. 92–121.

240.Гасратян М. А. Очерки истории Турции / М. А. Гасратян, С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 296 с.

241.Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем и Среднем Востоке в конце 30– начале 40-х годов XIX в. / В. А. Георгиев. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 200 с.

242.Гончар Б. М., Самчук В. Л. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. / Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 32–41

243.Горяинов С. С. Босфор и Дарданеллы: исследование вопроса о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном и Санкт-Петербургском главных архивах / С. С. Горяинов. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1907. – 355 с.

244.Гошу А. Дунайские княжества в Балканской политике России в начале XIX века / А. Гошу // Славяноведение. – 1998. – №1. – С. 21–32.

245.Гребенщикова Г. А. Султан... решился... предаться покровительству России / Г. А. Гребенщикова // Военно-исторический журнал. – 2005. – №7. – С. 59–65.

246.Гросул В. Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20–30 гг. XIX в.) / В. Я. Гросул. – М.: Наука, 1966. – 408 с.

247.Гулиа Д. Г. К истории Восточного вопроса: русско-турецкая война 1806–1812 гг. и Англия / Д. Г. Гулиа. – Сухуми: Алашара, 1978. – 112 с.

248. Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVIII – первой половине XIX в. / Б. П. Гуревич. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 310 с.

249. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – СПб.: Т-во Общественная польза, 1871. – 542 с.

250. Данциг Б. М. Ближний Восток в русской науке и литературе / Б. М. Данциг. – М.: Наука, ГРВЛ, 1973. – 436 с.

251. Данциг Б. М. Ближний Восток. Сборник статей / Б. М. Данциг. – М.: Наука, ГРВЛ, 1976. – 360 с.

252. Данциг Б. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке / Б. М. Данциг. – М.: Мысль, 1965. – 272 с.

253. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878) / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. – Т. 1: Священный союз. – 483 с.

254. Дегоев В. В. Александр I и проблема европейского согласия после Венского конгресса / В. В. Дегоев // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С. 119–132

255. Дегоев В. В. Большая игра на Кавказе: история и современность / В. В. Дегоев. – М.: Русская панорама, 2003. – 512 с.

256. Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В. В. Дегоев. – М.: МГУ; РОССПЭН, 2004. – 496 с.

257. Дегоев В. В. Россия, Великобритания и происхождение Крымской войны / В. В. Дегоев // Россия XXI. – 1996. – № 9–10.

258. Дегоев В. В. Россия, Кавказ и постсоветский мир: прощание с иллюзиями / В. В. Дегоев. – М.: Русская панорама, 2003. – 296 с.

259. Достян И. С. Англо-русское соперничество на Балканах в 30-е годы XIX в. и Сербское княжество / И. С. Достян // "Дранг нах Остен" и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1967. – С. 86–110.

260. Достян И. С. К вопросу об англо-русском соперничестве в Сербском княжестве в 30-е годы XIX в. / И. С. Достян // Советское славяноведение. – 1966. – №6. – С. 17–30.

261. Достян И. С. Россия и балканский вопрос / И. С. Достян. – М.: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики, 1972. – 368 с.

262. Дранов Б. А. Черноморские проливы (международно-правовой режим) / Б.А. Дранов. – М.: Юридич. изд-во мин-ва юстиции СССР, 1948. – 240 с.

263. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. / Е. И. Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с.

264. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 278 с.

265. Дулина Н. А. Изменения в османской дипломатии (30-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина // Тюркологический сборник. 1973. – М.: Наука, ГРВЛ, 1975. – С. 62–81.

266. Дулина Н. А. Османская дипломатия в период турецко-египетского конфликта 1831–1841 гг.: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Н. А. Дулина – Л.: Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР, 1979. – 24 с.

267. Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях (30–40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1980. – 192 с.

268. Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы (очерки о Турции и турках) / Д. Е. Еремеев. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 238 с.

269. Еремеев Д. Е. История Турции в средние века и новое время / Д. Е. Еремеев. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 248 с.

270. Еремеева Т. В. Египетский кризис 1832–1833 гг.: дисс. кандидата ист. наук: спец. 07.00.02 "Всеобщая история" / Т. В. Еремеева. – М.: АН СССР, Институт истории, 1947. – 392 с;

271. Еремеева Т. В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы / Т. В. Еремеева // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып. 2. – С. 475–518.

272. Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с.

273. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе / С. Жигарев. – М.: Университетская типография, 1896. – Т. 1. – 1896. – 466 с.

274. Задонский Н. А. Жизнь Муравьева // За стеной Кавказа / [сост., предисл., коммент. В. А. Георгиева, А. В. Георгиева]. – М., 1989. – С. 27–450.

275. Заичкин И. А. Русская история от Екатерины Великой до Александра I / И. А. Заичкин. – М.: Мысль, 1994. – 767 с.

276. Зайончковский А. М. Восточная война, 1853–1856 / А. М. Зайончковский. – СПб.: ООО Полигон, 2002. – Т. 1–2.

277. Зеленев С. И. Государственное управление Египтом и Сирией в османский период в XVI – нач. XX в. Принципы и основные тенденции: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / С. И. Зеленев. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 48 с.

278. Зеленева И. В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – I пол. XIX в.) / И. В. Зеленева. – СПб., Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 270 с.

279. Злотников М. Ф. Континентальная блокада и Россия / М. Ф. Злотников. – М.-Л.: Наука, 1966. – 360 с.

280. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в I пол. XIX в. / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1963. – 192 с..

281. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 416 с.

282. Иванов С. М. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX вв.) / С. М. Иванов, Н. Г. Киреев, М. С. Мейер, В. И. Шеремет. – М.: Наука, ГРВЛ, 1989. – 230 с.

283. Иванов Н. А. Аграрная политика Мухаммеда Али / Н. А. Иванов // Очерки по истории арабских стран. – М.: Изд-во Московского университета, 1959. – 256 с.

284. Игнатъев Е. Россия и окраины / Е. Игнатъев // Политическая библиотека "Биржевых ведомостей". – СПб.: Тип. Общественная польза, 1906. – Вып. 26. – С. 3–45.

285. Императорская главная квартира. История Государевой свиты. Царствование императора Николая I. – СПб., 1908. – 628 [365] с.

286. История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [под ред. Лависса и Рамбо]. – М., 1905–1907. – Т. 4. – 527 с.

287. История Африки в XIX – начале XX вв. – М.: Наука, Ин-т Африки АН СССР, 1984. – 584 с.

288. История внешней политики России. XVIII век. (От Северной войны до войн России против Наполеона). – М.: Международные отношения, 1998. – 303 с.

289. История внешней политики России. Первая половина XIX века. (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). – М.: Международные отношения, 1995. – 448 с.

290. История дипломатии / [под ред. В. П. Потемкина]. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – С. 536–564.

291. История дипломатии / [под ред. В. А. Зорина, В. С. Семенова, С. Д. Сказкина, В. М. Хвостова]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 1. – 1959. – 896 с.

292. История национально-освободительной борьбы народов Африки в новое время. – М.: Наука, ГРВЛ, 1976. – 636 с.

293. История Османского государства, общества и цивилизации / [под ред. Э. Исханоглу]. – М.: Вост. лит., 2006. – Т. 1. – 2006. – 602 [XXXII] с.

294. История России в XIX в. – СПб. Тип. А. С. Суворина, 1907. – Т.1: Дореформенная Россия. – 1907. – 326 с.

295. История русской армии и флота. – М.: Образование, 1913. – 235 с.

296. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1998. – 317 с.

297. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация / А. Каменский. – М.: Новое литературное образование, 1999. – 328 с.

298. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Лрд Кинросс; пер. с англ. М. Пальникова. – М.: КРОН ПРЕСС, 1999. – 696 с.

299. Киняпина Н. С. Внешняя политика Николая I / Н. С. Киняпина // Новая и новейшая история. – 2001. – №1. – С. 192–210. – №2. – С. 139–152.

300. Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.

301. Киняпина Н. С., Блиев М. М., Дегоев В. В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в.) / Н. С. Киняпина. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 328 с.

302. Киняпина Н. С. Мюнхенские и Берлинские конвенции 1833 г. / Н. С. Киняпина // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – М.: Высшая школа, 1960. – № 1. – С. 71–85

303. Киняпина Н. С. Русско-австрийские отношения 1830–1833 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 "Всеобщая история" / Н. С. Киняпина. – М.: Тип. Воен. акад. им. М. В. Фрунзе, 1949. – 319 с.

304. Киняпина Н. С. Ункяр-Искелесийский договор 1833 г. / Н. С. Киняпина // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – М.: Советская наука, 1958. – №2. – С.30–49.

305. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер; пер. с англ. Г. А. Арбатова. – М: Ладомир, 1997. – 848 с.

306. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб.: Типография В. В. Нусвальта, 1869. – Т. 1. – 1869. – 503 с.

307. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – Книга 3. – 1998. – 576 с.

308. Константинополь и турки. – СПб.: А. Бородин и К°, 1841. – Ч. 1. – 226 с.

309. Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки (80-90-і роки) / О. А. Коппель. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. – 200 с.

310. Коппель О. А. Міжнародні відносини ХХ століття / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – К.: Фада ЛТД, 2005. – 260 с.

311. Корнилов А. А. Курс истории России XIX в. / А. А. Корнилов. – М.: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1918. – Ч. 1–2.

312. Короленко Б. А. Російське завоювання Криму: від Івана IV до Катерини II [Електронний ресурс]: Режим доступу: [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6\(05\)/9.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6(05)/9.html).

313. Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. – К.: Львів: Олір, 1996. – 228 с.

314. Кудрявцева Е. П. Любимец императора Николая I. А. Ф. Орлов и его миссия на Ближнем Востоке / Е. П. Кудрявцева // Российская дипломатия в портретах; [под ред. А. В. Игнатьева, И. С. Рыбаченок, Г. А. Савина]. – М.: Международные отношения, 1992. – С. 166–180.

315. Кудрявцева Е. П. Россия и восточный вопрос в 30–40-х гг. XIX в. / Е. П. Кудрявцева // Балканские исследования. – М.: Наука, 1992. – Вып. 15. – С. 77–87.

316. Кудрявцева Е. П. Россия и образование независимого Сербского государства (1812–1833 гг.) / Е. П. Кудрявцева. – М.: АН СССР, Ин-т Истории СССР, 1992. – 208 с.

317. Кудрявцева Е. П. Россия и Турция на рубеже XVIII–XIX вв.: от войн к союзным договорам / Е. П. Кудрявцева // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С. 45–59.

318. Кухарук А. За Дунаем: неудачная кампания 1828 года в Европейской Турции / А. Кухарук // Родина. – 1998. – №№5–6. – С. 80–83.

319. Лаврова Т. В. Черноморские проливы. Исторический очерк / Т. В. Лаврова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 224 с.

320. Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке / М. С. Лазарев. – М.: Наука, ГРВЛ, 1960. – 246 с.

321. Левин З. И. К вопросу о развитии общественного сознания в Египте в первой половине XIX в. / З. И. Левин // Арабские страны. История. Экономика. – М.: Наука, ГРВЛ, 1966. – С. 190–200.

322. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен. – М.: Европа, 2007. – 688 с.

323. Луцкий В. Б. Новая история арабских стран / В. Б. Луцкий. – М., 1965. – 372 с.

324. Лурье С. В. Принципы организации геополитического пространства (введение в проблему на примере Восточного вопроса) / С. В. Лурье, Л. Г. Казарян // Общественные науки и современность. – 1994. – №4. – С. 85–96.

325. Максимов Е. А. Россия на завершающем этапе ближневосточного кризиса 1831–1833 годов (по материалам Российского государственного военно-исторического архива (г. Москва)): материалы

VI окружной конференции молодых ученых "Наука и инновации XXI века" / Сургутский гос. ун-т. – Сургут: Изд-во Сур. гос. ун-та, 2006. – С.275–276.

326. Машевський О. Проблема Чорноморських проток у діяльності європейських військово-політичних союзів 70-х – першої половини 80-х рр. XIX ст. / О. Машевський // Університет: історико-філософський журнал. – 2006. – №5. – С.33–44.

327. Машевський О. Чинник Чорноморських проток у дипломатичній боротьбі великих держав від Адріанопольського перемир'я до Сан-Стефанського миру / О. Машевський // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. – К.: Вид-во Академії наук України, 2007. – С.234 – 245.

328. Международные отношения на Балканах 1815–1830 гг. – М.: Наука, 1983. – 296 с.

329. Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. – М.: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. – 350 с.

330. Міжнародні відносини та зовнішня політика, (1945-70-ті роки). – К., 2003. – 560 с.

331. Міжнародні відносини та зовнішня політика, 1980-2000 роки / Л.Ф.Гайдуков, В.Г.Кремень, Л.В.Губерський. – К., 2001. – 624 с.

332. Милуков П. Н. Константинополь и проливы / П. Н. Милуков // Вестник Европы. – 1917. – Кн. 1, 2, 4-6.

333. Мирошникова Н. Л. Дипломатия Франции и России в 20-е годы XIX века: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / Н. Л. Мирошникова. – М.: МГУ, 1990. – 21 с.

334. Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 354 с.

335. Нариси з історії дипломатії України / [під. ред. В. А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.

336. Нарочницкая Н. А. "Восточный вопрос" и мировая политика / Н. А. Нарочницкая // Наш современник. – 2004. – №10. – С.195–203.

337. Нарочницкая Н. А. Россия и мировой восточный вопрос / Н. А. Нарочницкая // Международная жизнь. – 1999. – №4. – С.44–51.

338. Нарочницкая Н. А. Россия и русские в мировой истории / Н. А. Нарочницкая. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 536 с.

339. Нерсесов Г. А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1979. – 320 с.

340. Нерсесов Г. А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г. А. Нерсесов // Вопросы африканской истории. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – С. 127–170 с.

341. Новичев А. Д. Восстание в Валахии в 1821 г. // Ближний и Средний Восток (История, культура, источниковедение); [сб. ст. в честь 70-летия проф. И. П. Петрушевского]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1968. – 192 с.

342. Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А.Д. Новичев. – Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1968. – Т. 2. – Ч. 1 (1792–1839). – 1968. – 280 с.

343. Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А.Д. Новичев. – Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1973. – Т. 3. – Ч. 2 (1839–1853). – 1973. – 206 с.

344. Новичев А. Д. Предпосылки конфликта между султаном Махмудом II и Мухаммедом Али в 1839–1841 гг. / А.Д. Новичев // Вестник Ленинградского университета № 20. История - язык - литература. – Л., 1971. – Вып. 4. – С. 59–68.

345. Новичев А. Д. Турция. Краткая история / А.Д. Новичев. – М.: Наука, ГРВЛ, 1965. – 271 с.

346. Окунь С. Б. Очерки истории СССР / С. Б. Окунь. – Л.: Учпедгиз, 1957. – 432 с.

347. Олдридж Дж. Каир. Биография города / Дж. Олдридж. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 304 с.

348. Орлик О. В. Россия в международных отношениях, 1815–1829 гг. От Венского конгресса до Адрианопольского мира / О. В. Орлик. – М.: Наука, РАН, Ин-т рос. истории, 1998. – 270 с.

349. Орлик О. В. Россия и французская революция 1830 года / О. В. Орлик. – М.: Мысль, 1968. – 214 с.

350. Орлов А. А. Союз Петербурга и Лондона. Российско-английские отношения в эпоху наполеоновских войн / А. А. Орлов. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 368 с.

351. Орлова М. В. Египет в конце XVIII – начале XIX века: начало англо-французского противостояния в регионе: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / М. В. Орлова. – М.: МПГУ, 2003. – 19 с.

352. Перминов П. Улыбка сфинкса / П. Перминов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – 399 с.

353. Петросян Ю. А. Древний город на берегах Босфора. Исторические очерки / Ю. А. Петросян. – М.: Наука, ГРВЛ, 1986. – 240 с.

354. Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки // Ю. А. Петросян. – М.: Эксмо, 2003. – 416 с.

355. Петрунина Ж. В. "Египетский кризис" в Османской империи 30-х годов XIX века и его восприятие в российской общественной мысли: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история", 07.00.09 "Историография, источниковедение" / Ж. В. Петрунина. – М.: МПГУ, 2000. – 16 с.

356. Петрунина Ж. В. "Египетский кризис" в Османской империи 30-х годов XIX века и его восприятие в российской общественной мысли: дисс. канд. ист. наук: спец. 07.00.03, 07.00.09 "Всеобщая история", 07.00.09 "Историография, источниковедение" / Ж. В. Петрунина. – М.: МПГУ, 2000. – 186 с.

357. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М. Н. Покровский. – Л.: Overseas publications interchange Ltd., 1991. – 392 с.

358. Покровский М. Н. Русская история // М. Н. Покровский. – СПб.: Полигон, 2002. – Т. 3. – 2002. – 367 с.

359. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах Похлебкин В. В.. – М.: Международные отношения, 1992. – Вып. 1. Ведомства внешней политики и их руководители: Справочник. – 1992. – 288 с.

360. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах / Похлебкин В. В. – М.: Международные отношения, 1995. – Вып. 2. Война и мирные договоры. Книга I. Европа и Америка. Справочник. – 1995. – 784 с.

361. Протопопов А. С. История международных отношений и внешней политики России 1648–2000 / А. С. Протопопов, В. М. Козьменко, Н. С. Елманов. – М., 2001. – 343 с.

362. Прусис Т. С. В сделках с неприятелем: черноморская торговля в 1809–1810 гг. / Т. С. Прусис // Вопросы истории. – 1995. – № 7. – С. 46–58.

363. Прусис Т. С. О торговле и консульствах Российской империи на Ближнем Востоке / Т. С. Прусис // Вопросы истории. – 2001. – № 1. – С. 189-198.

364. Розен Д. Г. История Турции от победы реформ в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году / Д. Г. Розен; пер. с нем. – СПб., 1872. – Ч. 1. От истребления янычар до смерти Махмуда II. – 1872. – 331 [IX] с.

365. Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху / [под ред. Н. Н. Дьякова, С. М. Иванова (отв. ред.), Т. И. Султанова]. – СПб., Изд. Дмитрий Буланин, 1996. – 158 с.

366. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / [отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев]. – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.

367. Русаков К. А. Проблема Чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 202 с.

368. Самчук В. Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. / В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 22-31.

369. Семёнов Л. С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-х гг. XIX в. / Л. С. Семёнов. – Л.: Наука, 1963. – 142 с.

370. Сироткин В. Г. Борьба в лагере консервативного русского дворянства по вопросам внешней политики после войны 1812 г. и отставка И. Каподистрии в 1822 г. / В. Г. Сироткин // Проблемы международных отношений и освободительных движений. – М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1975. – С. 5–22.

371. Сироткин В. Г. Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция в 1801–1812 гг. / В. Г. Сироткин. – М.: Наука, 1966. – 208 с.

372. Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1901. – 683 с.

373. Соловьев С. М. История падения Польши. Восточный вопрос / С. М. Соловьев. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 364 с.

374. Сотавов Н. П. А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях 1700–1774 гг. / Н. П. А. Сотавов. – М.: Наука, 1991. – 221 с.

375. Станиславская А. М. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798–1807) / А. М. Станиславская. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 504 с.

376. Станиславская А. М. Англия и Россия в годы Второй турецкой войны (1787–1791) / А. М. Станиславская // Вопросы истории. – 1978. – №11. – С. 26–47.

377. Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма / Е. В. Тарле. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – .-(Собрание сочинений в 12-ти томах / Е. В. Тарле; Т. 5).

378. Тарле Е. В. Крымская война / Е. В. Тарле. – М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. – Т. 1–2.

379. Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.-Л.: Наука, 1965. – 428 с.

380. Тарле Е. В. Политика: история территориальных захватов. XV–XX века.: Сочинения / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО–ПРЕСС, 2001. – 800 с.

381. Татищев С. С. Внешняя политика императора Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны / С. С. Татищев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1887. – 639 с.

382. Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с.

383. Тодорова М. Н. Торговые отношения между Россией и Османской империей в 30–50-е годы XIX в. / М. Н. Тодорова // Ближний и Средний Восток (экономика, история). – М.: Наука, ГРВЛ, 1976. – С. 68–76.

384. Торопина В. С. Политика России в области торгового мореплавания в период континентальной блокады / В. С. Торопина // Советский архив. – 1986. – №3. – С. 48–52

385. Три века: Россия от смуты до нашего времени / [под ред. В. В. Каллаша]. – М.: Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – Т. 5. XIX в. Первая половина. – 1913. – 295 с.

386. Тургенев Н. И. Россия и русские / Н. И. Тургенев; пер. с франц. С. В. Житомирской. – М.: ОГИ, 2001. – 743 с.

387. Тума Э. Национально-освободительное движение и проблема арабского единства / Э. Тума. – М.: Наука, ГРВЛ, 1977. – 432 с.

388. Туманович Н. Н. Европейские державы в Персидском заливе в 16–19 вв. / Н. Н. Туманович. – М.: Наука, ГРВЛ, 1982. – 190 с.

389. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / [під ред. В.М.Литвина]. – К., 2001. – 704 с.

390. Ульяницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в. / В. А. Ульяницкий. – М.: Университетская тип., 1881–1883. – Ч. 1–2.

391. Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 года / Н. Г. Устрялов. – Петрозаводск: Фолиум, 1997. – 985 с..

392. Фадеев А. В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века / А. В. Фадеев. – М.: Изд-во Ин-та истории АН СССР, 1958. – 396 с.

393. Филин М. Д. Люди императорской России (из архивных разысканий) / М. Д. Филин. – М.: НПК "Интелвак", 2000. – 496 с.

394. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века) / Н. А. Халфин. – М.: Наука, ГРВЛ, 1974. – 407 с.

395. Хамуд Н. М. Египет и Палестина в англо-французском соперничестве на Ближнем Востоке в XVII – первой половине XIX вв. автореф. дисс. на соискание ученой степени канд.ист.наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история"/ Н. М. Хамуд. – СПб., 1994. – 14с

396. Хевролина В. М. Российское посольство в Константинополе и его руководитель Н. П. Игнатъев (1864–1876) / В. М. Хевролина // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С.36–59.

397. Хитцель Ф. Османская империя / Ф. Хитцель. – М.: Вече, 2006. – 384 с.

398. Хохлова В. П. Африка в русской демократической печати второй половины XIX в. / В. П. Хохлова // Африка. История, историография. – М., 1980. – С. 185–239.

399. Черкасов П. П. Екатерина II и Людовик XVI. Русско-французские отношения 1774–1792 / П. П. Черкасов. – М.: Наука, 2001. – 528 с.

400. Швед В. О. Близькосхідна політика України у контексті сучасного геополітичного протиборства на Близькому Сході / В. О. Швед // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2004. – С. 248–270.

401. Шебунин А. Н. Россия на Ближнем Востоке / А. Н. Шебунин. – Л.: Кубуч, 1926. – 124 с.

402. Шеремет В. И. Адрианопольский трактат и посольство А. Ф. Орлова в Турцию (1829–1830 гг.) / В. И. Шеремет // История СССР. – 1972. – №1. – С. 138–145.

403. Шеремет В. И. Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время / В. И. Шеремет; [под ред. В. А. Золотарева]. – М.: Технологическая школа бизнеса, 1996. – 714 с.

404. Шеремет В. И. Империя в огне. Сто лет войн и реформ Блистательной Порты на Балканах и Ближнем Востоке / В. И. Шеремет. – М.: АВИАР, 1994. – 389 с.

405. Шеремет В. И. Международное положение Османской империи в начале войны с Россией 1828–1829 гг. / В. И. Шеремет // Проблемы истории рабочего движения и международных отношений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 163–185.

406. Шеремет В. И. Некоторые вопросы английской политики на Ближнем Востоке во второй четверти XIX в. / В. И. Шеремет //

Актуальные вопросы истории США и Англии в новое и новейшее время. – Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1975. – С. 135–149.

407. Шеремет В. И. Османская империя и западноевропейские державы. Вторая треть XIX века: автореф. дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 "Всеобщая история" / В. И. Шеремет. – Л.: ЛГУ, 1986. – 48 с.

408. Шеремет В. И. Османская империя и Западная Европа / В. И. Шеремет. – М.: Наука, ГРВЛ, 1986. – 312 с.

409. Шеремет В. И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. / В. И. Шеремет – М.: "Наука", ГРВЛ, 1975. – 228 с.

410. Шеремет В. И. Турция на заключительном этапе восточного кризиса 20-х годов XIX в. Адрианопольский мир 1829 г.: автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 "Всеобщая история" / В. И. Шеремет. – Л., 1968. – 18 с.

411. Шеремет В. И. У врат Царьграда: [Русско-турецкая война 1828–1829 гг. военные действия и геополитические последствия] / В. И. Шеремет // Военно-исторический журнал. – 2000. – №2. – С. 70–78.

412. Широкоград А. Б. Русско-турецкие войны 1676–1918 гг. / А. Б. Широкоград. – Минск: Харвест, 2000. – 752 с.

413. Шпаро О. Б. Освобождение Греции и Россия (1821–1829) / О. Б. Шпаро. – М.: Мысль, 1965. – 280 с.

414. Шпаро О. Б. Внешняя политика Каннинга и греческий вопрос (1822–1827) / О. Б. Шпаро // Вопросы истории. – 1977. – №12. – С.43–61.

415. Яан Х. Нессельроде и Восточные кризисы 1828–1829 годов / Х. Яан // Отечественная история. – М., 1992. – №2. – С. 203–208.

416. Янов А. А. Славянофилы и внешняя политика России в XIX веке / А. А. Янов // Полис. – 1998. – №6. – С. 158–171.

III. ПРЕСА, ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

417. The Annual Register Or A View of the History, Politics and Literature. – L.: Baldwin and Cradock, 1832–1834.

418. Вестник географического общества. – Спб.: В тип. Морского министерства, 1860.

419. Вестник Европы: Журнал науки, политики, литературы. – М.: Университетская типография, 1802–1830.

420. Военный журнал. – Спб.: Изд. Отделения Генерального штаба военно-ученого комитета, 1832–1833.

421. Военный сборник. – Спб.: Типография Главного Управления Уделов, 1860, 1874.

422. Восточное обозрение. – Спб.: Типография Главного Управления Уделов, 1895.

423. Всемирная иллюстрация. – Спб.: Типография Э. Гоппе, 1869–1870.

424. Всемирный путешественник: Журнал путешествий, географических открытий, статистики и этнографических сведений. – Спб.: Типография "Общественная польза", 1867–1871.

425. Дело. Литературно-политический журнал. – Спб.: Типография Моригеровского, 1869.

426. Древняя и новая Россия. Ежемесячный иллюстрированный исторический сборник. – Спб.: Типография Я. А. Исакова, 1879–1880.

427. Дух Журналов. Собрание всего, что есть лучшего и любопытнейшего во всех других журналах, по части истории политики, государственного хозяйства, литературы, разных искусств, сельского домоводства и проч. – Спб.: Типография Э. Праца, 1818.

428. Инженерный журнал. – Спб.: Типография А. С. Суворина, 1862.

429. Исторический вестник. – Спб.: Типография А. С. Суворина, 1891. – №11.

430. Морской сборник. – СПб.: Типография Морского министерства, 1862, 1869.

431. Москвитянин. – М.: Университетская типография, 1856, 1858.

432. Московские ведомости. – М.: Университетская типография, 1856, 1859.

433. Одесский вестник. – Одесса, Типография П. Ф. Францова, 1862.

434. Отечественные записки. – СПб.: Типография А. А. Краевского, 1852, 1856–1858, 1871.

435. Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1873–1874, 1877, 1881.

436. Русский Архив. – М.: Университетская типография, 1885–1894.

437. Русский вестник. – М.: Типография М. Н. Каткова, 1868.

438. Русское слово. – СПб.: Изд. И. Д. Сытин, 1862–1863.

439. Санкт-Петербургские ведомости. – СПб.: Санктпетербургская типография, 1832–1833.

440. Северная пчела. – СПб.: Типография И. И. Глазунова и Ко, 1825–1833.

441. Северный архив, журнал древностей и новостей по части истории, статистики, путешествий, правопедения и нравов, издаваемый Фаддеем Булганиным и Николаем Гречем. – СПб.: Типография воспитательного дома. – 1822–1828.

442. Современник. – СПб.: Типография Вульфа, 1855–1856, 1858.

443. Современный мир. – СПб.: Типография Слово, 1915

444. Сын отечества. Исторический, политический и литературный журнал. – СПб.: Типография Ф. Дрехслера, 1812–1828.

445. Сын отечества и Северный архив. Журнал литературы, политики и современной истории. – СПб.: Типография Н. Греча, 1829–1834, 1838.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Документальні матеріали

ИЗ ЗАПИСОК Н. Н. МУРАВЬЕВА. ОКТЯБРЬ 1832¹.

Фрегат Штандарт, 8 Декабря 1832.

Я уже собирався выехать из Петербурга (К своей дивизии, квартира которой была в Тульчине. – П Б), и день отъезда моего был назначен 18-го числа Октября, почему и просил докладною запискою военного министра графа Чернышева уведомления, когда мне можно будет представиться Государю, дабы откланяться. Между тем съездил к некоторым лицам, дабы проститься. 16-го я был у Бенкендорфа, которого встретил на крыльце; он собирався куда-то ехать и спросил меня, куда я располагал пуститься в путь. Я отвечал, что в Тульчин, к дивизии. – Также нет! сказал он. Вы не едете в Тульчин; я могу вам сие утвердительно сказать. Куда же? спросил я. – Я не в праве вам сего сказать, отвечал Бенкендорф; но вы имеете от Государя весьма лестное поручение, важное, великое. – В какую сторону? – Ничего не могу вам сказать; но вы сие вероятно сегодня узнаете. – Какого рода? спросил я опять. Будут ли пушки? – "Может кончиться и пушками, продолжал Бенкендорф; дело сие совсем необыкновенное, и можно только вас поздравить с доверенностью, которую вам в сем случае оказывает Государь". Я более не спрашивал его; но, возвратившись домой, нашел у себя на столе

¹ Додатки подаються мовою оригіналу. Текст відтворено за виданням: Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // Русский Архив. – М.: Университетская типография, 1894. – № 7. – С.350–383. Примітки П. Б. – П.Бартенев, видавець та редактор оригінального тексту. У квадратних дужках подається пагінація оригіналу.

запечатанное уведомление от дежурного генерала Клейнмихеля, коим он сообщал мне, что я по воле Государя имею остаться в Петербурге по надобности службы впред до особого назначения.

Два дня я оставался дома в ожидании своего назначения; наконец, полагая обязанностью своею съездить к военному министру, чрез коего было отдано вышеизложенное приказание Государя, я съездил к графу Чернышову и спросил его: такого ли рода поручение сие, дабы я мог надеяться, следуя к оному, заехать к отцу в деревню. Сие нужно было мне знать для изготовления в дорогу; ибо намерение мое было выехать из Петербурга с дочерью (От первого брака, впоследствии супругою Николая Семеновича Корсакова. – П. Б.). Он сказал мне, что полагал сие возможным, но что на сие надобно будет испросить разрешения у Государя. Он говорил мне о возможности поручения, не объясняя оно, ибо, кажется, что и сам был оному чужд; но сказал мне, что я по сему буду в сношениях и зависимости от министра иностранных дел графа Нессельроде.

По некоторым разговорам, которые я имел с человеком, прослышавшим о сем поручении, я мог догадываться, что оно касалось дел Турок или Греков. Будучи же у развода, я виделся [351] с графом Орловым, который знал о сем поручении и говорил мне, что оно будет восточное.

Вскоре я получил записку от военного министра, кою он приглашал меня заехать к графу Нессельроде. Граф Нессельроде объяснил мне вкратце поручение сие, заключающееся в угрозе, которою Государь желал утратить Египетского пашу, восставшего против султана и подвигавшегося с успехом в Анатолию. Нашествие его грозило падением Турецкой империи, коей слабое и расстроенное состояние было для нас самым лучшим поручительством в спокойствии границ наших с южной стороны, в смутных обстоятельствах Европы и в предвидящейся всеобщей войне по делам Бельгии. Завоевание Турции

Магмет-Али-пашею могло, с возведением нового лица на престол, возродить и новые силы в сем упадающем царстве и отвлекать внимание наше от дел Европы; а потому Государя всячески занимало сохранение султана на колеблющемся престоле его. Я был избран для угрожения Магмету-Али, и казалось мне, что сия мера была уже вторичная, что первая мысль Государя была послать немедленно войска на вспоможение султану, но что он остановился в сем, как потому, что экспедиция такого рода была бы весьма тягостна для нас, так и потому, что не были уверены, примет-ли с удовольствием такого рода участие сам султан, недоверчивый к дружбе Государя. Казалось мне, что с отменением сего предположения пришла мысль угрозить сперва паше Египетскому, в надежде, что он удовольствуется преимуществами им уже приобретенными; но и к сей угрозе надобно было согласить султана, который бы мог бояться, чтобы под сим предлогом не скрывались какие либо тайные сношения с Египтом во вред Порте. Посему поручение на меня возлагаемое и имело в виду два предмета: первое, убедить султана в дружбе и расположении Государя и склонить его к допущению моей поездки в Александрию; второе, в угрожении Магмет-Али-паше и склонении его к покорности султану, не входя в какие либо посредничества для сего примирения.

Граф Нессельроде указал мне в общих чертах цель правительства нашего и спросил меня, приму ли я на себя исполнение сего. Я отвечал ему, что имею к сему всю добрую волю; что-же касалось до моих способностей для порученности такого рода, то я предоставлял о сем судить тем, кто меня к оному назначал.

Сим и покончилось первое свидание мое с Нессельроде, которое не было продолжительно. Он хотел о сем доложить Государю и прислать ко мне в черне написанную инструкцию, дабы я, прочитав ее, мог на ней сделать те замечания, которые сочту нужным для пополнения или перемены некоторых статей в оной. [352] Нессельроде показался мне

человеком весьма обходительным, добрым, но имеющим весьма мало самозависимости. Он вообще воздерживается отвечать на возражения и откладывает отзывы свои до другого дня, как будто опасаясь дать их без посредничества совещателя, не любит сноситься на словах и избегает подробного разбора предметов; при всем том приемы его доставляют ему всеобщее расположение знающих его, и он казался мне чуждым всяким козням, поселившимся между лицами, приближенными к Государю.

Через несколько дней я получил инструкцию. Требовался скорый ответ. Так делаются все дела в министерствах в Петербурге: медлят в самых поспешных делах и требуют исполнения скорого, несоответственно даже возможности, как будто стараясь сею мерою прикрыть свою медленность.

Орлов, который со мною рядом жил, сблизился со мною по сему делу, которое, полагаю, не было ли сначала на него возложено; но дело сие, кажется, не согласовалось с его желанием, и весьма может стать, что он сам меня предложил Государю на свое место. Ловкий царедворец сей, не занимая никакого места, пользуется особенною доверенностью Государя и не выставляет сего. Он одарен большими способностями, приятною наружностью, бойкостью и всею ловкостью, которую можно иметь, дабы успеть в своих видах; при том же нрав его, приемы и правила более привлекательны других лиц, и он без сомнения на блистательной стезе при дворе. В сем случае показал он мне много обязательности и доверия. Он предложил мне свои услуги во всех родах, и обещания его верно не были коварны или легковверны; притом же он поставил меня в совершенную известность лиц, с коими я должен был находиться в сношениях в Петербурге. Я вскоре увидел, что путь сей, хотя не прямой, но должен быть самый действительный и не пренебрежимым, и я узаконил оный, предварив графа Нессельроде в одно из свиданий наших о сношениях моих с графом Орловым, что он и признал,

сказав мне, что от Орлова ничего не скрыто и что я всегда могу с ним о сем говорить, тем более, что Орлов при заключении мира с Турциею был употреблен по дипломатической части и отправлен к султану и что сведения, которые он мне дает, будут для меня весьма полезны.

Я прочитал инструкцию, присланную мне графом Нессельроде. Она была довольно пространна; но сколько раз я ни прочитывал ее, я не мог сделать правильного заключения о предмете предполагаемой поездки моей. Что значила угроза Магмет-Али-паше Египетскому, и [353] в какой степени он уважил бы оную? Не ставил ли нас отказ с его стороны в необходимость выслать войска против него, и не мог-ли он даже насмеяться сей угрозе? В инструкции было сказано, что поводом к сему отправлению служило следующее обстоятельство.

Когда Магмет-Али-паша восстал против султана, наш консул в Александрии, Лавизон, получил приказание от двора нашего выехать немедленно. Сие поразило пашу, и он при прощальной аудиенции сказал ему, что мера сия истекала от двора непоколебимого в своих правилах и твердого в дружбе с союзниками своими; он обвинял султана в пакостях против него и, заключив речь свою, сказал, что в успехах его против Турции одна Россия могла бы ему только попрепятствовать, но что верно Государь не поступил бы таким образом, если бы он знал о значительных успехах сына его, Ибрагима-паши, в Сирии. В то время Акра была уже взята, и авангард Турецкий был разбит под Гомсом; Египетское войско быстро подвигалось к Анатолии, и флот Магмета-Али держал в некотором роде блокады Турецкого адмирала Галиль-пашу в заливе Мармарице.

Я должен был внушить Магмету-Али, что победы его нисколько не изменили дружественного расположения Государя к султану, и склонить его к миру; в противном же случае сказать ему, что восстание его никогда не будет признано Государем и что если бы он даже и сверг

с престола султана, то Россия поддержала бы святость трактатов силою оружия, и тем кончалось поручение мое.

Но прежде сего я должен был склонить к согласию на сие самого султана, который, повидимому, избегал нашего содействия, весьма правильно опасаясь, дабы мы не получили чрезъ сие слишком большое влияние в делах его. Султан, признавший уже Магмета Али за мятежника, назначивший на место его уже другого правителя в Египет, а его к казни, мог-ли согласиться на вступление в переговоры с возмущившимся своим подданным? Мог-ли и сам Магмет-Али, победивший государя своего, просить помилования? Все сие казалось мне несообразно, и мне думалось, что в сем предприятии скрывалась другая цель, которую мне оставалось разгадать, если она существовала.

Мне не следовало излагать с такою ясностью мысль свою, тем более, когда я видел, что обширную инструкциею, наполненною словами, старались как будто закрыть безцелье свое, и что нам льстила поездка сия, коей успех был несомнителен: ибо мало заботились об ответе Магмета-Али, а хотели только, чтобы до него дошли слова Государя. Два предмета в данной мне инструкции меня особенно [354] поразили: первый то, что Магмет-Али мог совсем не принять меня, так как консул наш уже выехал из Александрии; другой тот, что последняя предполагаемые угрозы Магмету-Али могли им быть приняты совершенно в противную сторону. Он желал свергнуть султана и без сомнения подтвердил бы условия Андрианопольского мира, которые мы грозились поддержать силою оружия; он нисколько не замедлил бы дать подобный ответ, и сие было бы совершенно противно намерениям правительства нашего, желавшего единственно удержать султана на престоле, как соседа слабого, бессильного. Я заметил оба сии случая на полях данной мне инструкции и отвез ее к Нессельроде, который нашел замечания мои справедливыми и обещался переменить сии статьи.

Между тем военный министр назначил, по воле Государя, состоять при мне гвардейского генерального штаба полковника Дюгамеля, который был снабжен особенною инструкциею для узнания Турецких и Египетских сил; инструкция сия была препровождена ко мне в копии при повелении высадить его при первой возможности на берега Сирии, не подвергая его очевидной опасности и с тем, чтобы он занятия свои продолжал под моим руководством и по наставлениям, которые я ему дам (я был снабжен картами Анатолии и Египта, какие имелись). Дюгамель явился ко мне, и я дал ему сделать выписку из донесений нашего посланника Бутенева в Константинополе и из Турецких газет (*Moniteur Ottoman*) о происшедших военных действиях между Турками и Египтянами. Дюгамель был человек образованный, но служивший только в генеральном штабе, где офицеры остаются всегда чужды сношениям между лицами по службе, пребывая более в отвлеченных пространствах метафизики, чем в настоящем деле. Дюгамель сделал мне выписку довольно хорошо; но я увидел, что он не был из числа тех людей, с коими бы можно сблизиться или употребить с пользою по службе. Иностранец, воспитанный с малолетства в Ливонии, со всеми Немецкими жестами, дурно знающий по-русски, слабого сложения, несколько глухой и без всякого светского обхождения, не мог мне принести большой пользы в сношениях, где нужны расторопность, некоторая ловкость, приветливость; при том же и недоверчивые приемы его устранили меня от него. Он заботился о деньгах, которыми хотели нас снабдить и, не имея от меня поручения взять их, привез мне однажды из Азиатского Департамента 2000 червонцев и себе 500, без всякой на то бумаги. Мне была неприятна сия поспешность, тревожившая Немецкую расчетливость; но делать было нечего, и я должен был взять деньги.

[355]

Слух о назначении моем начинал уже распространяться в Петербурге, а меня все еще не отправляли. Наконец 30-го числа

потребовал меня к себе Государь. Он ласково подвел меня к окну и спросил, достаточно ли он в сей раз мне оказывает доверенности. Сие было как будто в изъявление своего расположения после происшествия, случившегося в Киеве, о коем я ему говорил в первый раз, как представлялся по приезде в Петербург (Подробности остаются неизвестны, так как дневника своего Н. Н. Муравьев тогда не вел; но из книги "Русские на Босфоре" (стр. 9) видно, что в сентябре этого года, в Киеве, на военном смотре, Государь был недоволен Муравьевым. – П. Б.). Он несколько раз повторил мне тот-же вопрос и после спросил, довольно ли я читал по делам нашим с Турцию и Египтом, и потом повторил мне все содержание инструкции с необыкновенною силою и красноречием; наконец спросил меня, все ли мне вразумительно и не имею ли чего еще спросить у него. Не у места было бы с моей стороны делать возражения в деле уже решенном и коего я почти постигал цель, не объясненную в инструкции. Я отвечал, что постигаю мысль его и постараюсь исполнить его приказания. "Но если, Ваше Величество, продолжал я, позволяете мне изложить мои мысли, то я осмелился бы объяснить те средства, которые бы я полагал удобными, дабы остановить успехи Ибрагим паши, не вводя войск наших в Турецкие владения. – Какие? Какие? Говори! – Можно склонить Персиян к войне с Египтянами и тем отвлечь внимание их от Турции, по крайней мере дать Турции время оправиться. – У нас нет в правилах ссорить между собою соседей своих. – "Оно бы не было в виде ссоры. Я полагаю, что Персия, как дружественная держава, приняла бы с признательностию предостережение такого рода; ибо нетъ сомнения, что Магмет-Али своими победами будет иметь сильное влияние и на соседственные области Персии". Сим возражением думал я исправить то впечатление, которое, казалось мне, произвел в Государе совет мною поданный, может быть, не кстати. – "Это справедливо, отвечал Государь. Аббас-Мирза и предлагал мне уже услуги свои; но он теперь занят в Корасане".

Государь продолжал: "Тебе я поручаю дело сие, как человеку, на твердость коего я совершенно надеюсь. Я бы не хотел посылать войск своих и желаю, чтобы распря их кончилась. Султан Махмут дурак, корчит Петра Великого, да неудачно, и мне очень выгодно, чтобы он сидел на престоле Турецком. Он мне ныне пожаловал портрет свой, за что я ему крайне благодарен, сказал Государь, смеясь и кланяясь [356] в пояс. Он ко мне очень милостив, и я ему хочу показать свою дружбу. Надобно защитить Константинополь от нашествия Магмета-Али. Вся эта война есть последствие возмутительного духа, царствующего ныне в Европе и в особенности во Франции. Самое завоевание Алжирии есть действие сих беспокойных голов, которые к тому склонили бедного Карла X-го. Ныне они далее распространили влияние свое: они воздвигли войну Египетскую, и с завоеванием Константинополя мы будем иметь в соседстве гнездо всех людей бесприютных, без отечества, изгнанных всеми благоустроенными обществами, которые не могут остаться в спокойствии. Они ныне окружают Магмета-Али, наполняют флот и армию его. Надобно низвергнуть сей новый зародыш зла и беспорядка, надобно показать влияние мое на дела Востока. Между тем скажу тебе, что влияние сие столь сильно становится, что мои Крымские Татары, которые всегда были покойны, ныне стали тревожиться: между ними распущены песни с пророчествами о скором прибытии к ним Магмета-Али, как заступника правоверных мусульман. Я прежде обходился с 6-ю батальонами в Крыму; ныне же сего будет мало: надобно будет усилить там войско (выражения сии были помещены и в инструкции мне данной). Теперь мне более нечего тебе говорить; поезжай, любезный Муравьев. Ты будешь на эскадре у Рикорда, сообщи ему все новое поручение. Бог с тобою! Ты желал побывать у отца своего?" – "Государь, я отложу поездку свою, если отправление мое требует поспешности". – "Отнюдь нет! Извини меня, что я тебя употребляю по своим делам, когда ты приезжаешь для своих в отпуск; но

что делать мне? Случилась в тебе нужда. Поезжай к отцу и проведи у него три или даже четыре дня; я тебе сие позволяю. Помни-же, как можно более вселить Турецкому султану доверенности, а страху паше Египетскому. Я еще хотел тебе сообщить одну вещь, которую ты должен держать в большой тайне. Когда у меня был после войны с посольством Галиль-паша, мне казалось заметным из слов его, что султан был склонен к принятию, в случай крайности, веры христианской. Я о сем не говорю как о вещи решенной; но мне так казалось, и я предваряю тебя о сем на случай, еслибы ты в разговорах с султаном услышал или заметил что либо подобного. Наконец, еслибы он был изгнан из своего царства, то он нашел бы у меня приют. Будь прост в своем обхождении, от сего будет зависеть успех твоего дела: ты тогда получишь и доверенность султана, и угрозишь паше. Ты знаешь и по-турецки, сие тебе много поможет; конечно трудно получить согласие первого на то, чтобы я принял участие в делах его. Мне это также предлагали, когда Польша взбунтовалась; но я [357] не принял ничьих предложений и сам управился; но если султан будет в крайности, он, может быть, и согласится на примирение, чего бы я однакоже, на его месте, не сделал. Но избегай посредничества. Мне недавно писал князь Эриванский что ныне, может быть, настало время, что Турецкая империя должна разделиться на две...." (Точки в подлиннике. – П. Б.) – "Ваше Величество, верно, не будете входить в разбирательство сего, и мне не будет следовать вмешиваться в сие дело?" – сказал я. – "Нисколько, отвечал Государь: их дело, а мне все равно. – "Если бы я не нашел Магмета-Али в Александрии или он бы отехал в армию свою, к Ибрагиму-паше, спросил я, то я бы должен к нему съездить?" – "Всеконечно, отвечал Государь. И так поезжай же с Богом, берегись чумы, молись Богу, Бог тебя благословит!" – "Государь, благословите и Вы меня, сказал я". – "Вот тебе мое благословение, сказал Государь, окрестив меня; прощай, любезный Муравьев", и отпустил меня.

Таковой прием не мог не тронуть меня, и я отправился со всем духом и ревностным желанием исполнить в точности веления Государя.

1-го Ноября я получил инструкцию свою с разными приложениями и между прочим запечатанное письмо Государя к султану.

В инструкции были изложены некоторые меры для склонения султана к допущению моей поездки в Александрию; ибо и сие было упущено из виду в черновых бумагах, и я сие также заметил графу Нессельроде, но все меры были изложены пространно и неопределительно. На возражение мое, как поступить в случае, еслибы Магмет-Али не принял меня, изготовлена была декларация, которую я должен был ему доставить. Содержание декларации сей было слабее изложенного в инструкции; ибо Нессельроде всячески старался смягчить предполагаемое обхождение наше с Египетским пашею, опасаясь более всего возродить войну. На вопрос же мой касательно Андрианопольскаго трактата Нессельроде ничего не отвечал. Я посему съездил к нему опять и просил разрешения на счет сего. – Замечание ваше очень справедливо, отвечал он; но инструкция уже была читана и утверждена Государем, а потому мы и не смели что либо переменить в оной. – Но я не могу, отвечал я, сказать сего Магмету-Али: он перетолкует сие в свою пользу и поставит тем меня в затруднительное положение. – В таком случае, сказал Нессельроде, руководствуйтесь содержанием декларации. Мы вам сие письменно дополним, если вы сего желаете; впрочем и декларация у вас. [358]

Я видел, что ничего не добьюсь обстоятельного от Нессельроде и постигал цель всего отправления, состоявшую в том, чтоб поразить умы в Европе более, чем в Азии, влиянием, которое Государь имеет в делах Востока. Я в сем случае соответствовал метательному орудию, коего взрыв, производимый угрозою, должен был поразить всех и обратить внимание других держав в другую сторону. Моим силам, моему

собственному разумению, твердости моей, предоставлялось достигнуть желаемой цели, к коей пути не могли мне изобразить в бесконечных письменных наставлениях и к коей подвигнуть могли меня одна милость и доверенность Государя. И, перестав кого либо более спрашивать, я положил всю надежду на Бога, как мне сие подтвердил сам Государь, и стал собираться в путь.

Желая однако знать, как правительству нужно было поступить в некоторых случаях, я получил от графа Нессельроде несколько изустных наставлений по сим предметам, например: я должен был взять драгомана у нашего посланника Бутенева и даже, еслиб я счел нужным, нашего Египетского консула Лавизона, коему Магмет-Али был коротко известен. Я мог принять с собою Турецкого чиновника, еслибы султан такового пожелал со мною отправить; я мог другого привезти от Магмета-Али к султану, еслибы он пожелал такого отправить, и если бы сие не привело к примирению между ними, то по крайней мере остановило бы на время военные действия и дало бы султану время оправиться. Я не должен был принимать от Магмета-Али письма к Государю, но мог таковое привезти к графу Нессельроде. Я мог в случае, надобности взять от Бутенева письменное уведомление к Магмету-Али в роде вида, что я еду с порученностью от Государя; ибо я не был снабжен совершенно никаким видом от правительства (я вытребовал себе заграничный паспорт). Я мог в случае надобности или желания на обратном пути моем из Константинополя съездить в Анатолию к Турецкой армии; я мог требовать у Бутенева экстраординарную сумму на непредвидимые случаи или отправления. Нессельроде говорил мне еще, что, хотя он предполагал гораздо лучше для поспешности сесть на пароход, но что фрегат должен был также отправиться; ибо Государю в особенности желательно было, чтобы военное судно прошло Босфор. Он также сообщил мне что Египтяне захватили одно купеческое судно с Русским флагом и что Рикорду было послано повеление требовать его

обратно, в случае, же отказа, схватить первое Египетское судно, которое бы ни попало. [359]

Граф Нессельроде просил еще меня заехать к министру правосудия Дашкову, который, лет 15-ть, тому был в Египте и мог мне сообщить занимательные сведения о Мегмет-Али. Я исполнил желание его и к удивлению моему нашел человека совершенно такого, как о нем рассказывает молва. Он часа два продержал меня у себя и все рассказывал мне, происшествия, случившиеся с ним в поездку его в Египет, куда он был когда-то послан для поверки наших консульств. Скучный и бесполезный разговор его, при малом времени, которое я имел, был для меня весьма тягостен; но я всего более удивлялся, когда он по рассказе мне всех анекдотов, в коих всего более блистало непомерное самолюбие его, стал спрашивать меня о цели поездки моей, о коей он понятия не имел. Я всячески старался отклонить ответы свои, завлекая его в дальнейшие рассказы, но должен был ему очертить вообще цель отправления моего. Тут пошли новые возражения; он считал меня посредником и находил, что неприлично было меня отправлять по делу, которое не могло иметь успеха. К чему было мне выслушивать от постороннего человека изложение мыслей меня уже занимавших? Я осторожно прекратил разговор и оставил его, удивляясь ветренному поступку графа Нессельроде. Я сообщил однажды сие Орлову, который был со мною одних мыслей; он советовал остерегаться в разговорах с Бутеневым, который был дружен с Дашковым; по словам Орлова, Дашков не мог долго держаться: им были недовольны, его признавали ленивым, и вообще все жаловались на мечтательность его, недоступность и высокомерие.

Деньги, коими меня снабдили и на которые я не получил никакой бумаги, принадлежали (как мне было сказано Нессельродом и Орловым) собственно мне, и я в них не был обязан никому никакою отчетностью; но сими средствами должен был я совершить и дорогу в оба пути.

Нессельроде говорил мне о судах, пароходе) и фрегате, для меня изготовляющихся; но я ни от кого не получал уведомления, где я их мог найти и от кого получить; почему и съездил я к князю Меншикову. Он уведомил меня, что о сем предписано уже в Николаев к адмиралу Грейгу, и просил меня взять с собою адъютанта его капитана-лейтенанта Серебрякова, дабы доставить ему что либо по возвращении. Я отвечал ему, что не мог сего сделать без воли Государя, тем более что, по ходатайству моему, позволено мне было взять с собою только одного адъютанта вместо двух, которых я желал при мне иметь; почему князь Меншиков испросил на сие разрешение Государя и, получив оное, сообщил мне его письменно и прислал Серебрякова, которого он и [360] отправил в Черноморский флот, дабы заблаговременно сделать все нужные приготовления к отъезду моему. Серебряков отправился 3-го Ноября в Николаев; мне же князь Меншиков вручил бумаги к адмиралу Рикорду, коими ему сообщалась воля Государя, дабы он, по прибытии моем к нему, дал мне все возможные пособия к следованию в Александрию.

Я был перед отъездом также у военного министра; он между прочим поставил мне на вид поведение Французского генерала Себастиани в Константинополе, который советами своими весьма много помог Турецкому султану к защите пролива; я мог действовать в том же смысле, дабы помочь увыдающей империи сей; наконец, мне оставалось только принять на себя начальство над Турецкою армиею против Ибрагима-паши.

Между тем граф Чернышов сказал мне, что Государь, не желая оставить дивизию без начальства во время отсутствия моего, перевел меня по армии, а на место меня назначил генерала-майора Маевского, с тем, чтобы по возвращении дать мне дивизию в 1-м корпусе, дабы быть употребленным в первых военных действиях в войне предстоявшей в Европе. (ибо 6-й корпус не должен был в оных участвовать) и при том

сказал мне, что он полагал меня довольным тем, что я не буду служить более в 6-м корпусе. Сие относилось к моему корпусному командиру генералу Роту, на счет коего я был очень осторожен, зная, сколько жалобы на начальников всегда неприятны Государю. Я отвечал, что бываю всегда доволен теми назначениями, коими меня удостоивает Государь, и просил только о назначении ко мне другим адъютантом моего дивизионного Абрамовича. Вечеру я о сем подал записку, и на другой день уже он был ко мне зачислен.

Вместе со вручением мне бумаг стали торопить меня, дабы я скорее выехал; но я оставался до 4-го числа и 5-го, в Субботу, в полчаса пополудни, отправился из Петербурга в путь, оставя дочь свою опять у брата Александра Мордвинова (Отец Александра Николаевича Мордвинова (служившего под начальством графа Бенкендорфа) был родной брат рано умершей матери Н. Н. Муравьева. – П. Б.).

Входя в положение Дюгамеля, коего я советовал пустить на перекладной, видя его слабое здоровье и зная, что покупка рессорного экипажа составила бы для него значительный счет, я пригласил его с собою ехать, для чего и взял оба экипажа свои, карету и коляску, полагая сим оказать ему услугу и выразить доброжелательство [361] мое и дружеский прием в доме отца, моего, куда я направлял, по позволению данному мне Государем, путь свой.

Так как мне следовало из Твери повернуть в проселки, через деревню княгини Мещерской Латошино, то я и взял первую подорожную свою только до Твери, чем более мог скрыть направление дороги своей; ибо отправление мое в Тверь, напечатанное в газетах, удивило всех знавших уже, по носившимся в Петербурге слухам (как кажется, распространившимся из Азиатского Департамента), что направление поездки моей было в Константинополь. Но заключения были разные: иные говорили, что я буду предводительствовать десантом, который пойдет в Сирию чрез Италию вместо Анатолии; другие назначили меня

главнокомандующим Турецкою армиею; иные думали, что я еду в Грузию; наконец, иные полагали даже, что я еду для принятия начальства в Греции до прибытия короля Оттона. Это были общие разговоры; но не менее того, по известиям вышедшим из Азиатского Департамента, мне кажется, многие знали в подробности цель поездки моей, которую нужно было скрыть, дабы Магметь-Али-паша не мог быть об одной предварен. Посланники наши при иностранных дворах, как равно и Бутенев, были предупреждены о сем отправлении моем из Министерства Иностранных Дел, в одно время с выездом моим из Петербурга.

Я ехал через деревню отца, проведши прежде одну ночь в селе Латошине у княгини Мещерской и, выезжая от нее, заехал в Осипов монастырь, где служил панихиду. 10 или 11 числа я прибыл в деревню к отцу, где и провел около трех дней, дабы не пропустить позволения, данного мне Государем. Радость, с кою я был принят отцом, была чрезвычайная; я застал там и брата Сергея. Не буду здесь описывать семейных сношений наших, которыми вызваны были довольно долгие и сложные разговоры. Я старался все примирить и успокоить, и казалось мне, что я несколько в сем успел. Присутствие Дюгамеля, который не умел держать себя в должном отдалении в сем случае, несколько препятствовало нам: но к нему сохраняли не менее того всю предупредительность и уважение свойственное гостеприимству, с коим все принимаются в нашем доме, чего он, кажется, по малому общественному образованию своему, не понял, не умея соответствовать ласкам, которые ему оказывали.

Из деревни я выехал в Гжатск на большую Смоленскую дорогу, оттуда следовал в Киев чрез Смоленск и Могилев. В Киеве, я должен был провести почти двое суток для починки экипажей [362] и был у Фельдмаршала (Князя Сакена. – *П. Б.*), коему рассказал в общих чертах поручение на меня возложенное.

Прибыв в Тульчин, я провел там 4 дня, как для устройства собственных своих дел, так и для сдачи дивизии Маевскому, который спустя день или два после меня прибыл. Приемы его огорчили всех с первого раза. Человек сей может назваться полоумным и вместе глупым. Не зная нисколько службы и не имея нисколько порядка в голове, он груб, дерзок, безрассуден и уже пострадал однажды за сие по службе; но не знаю какими-то судьбами опять выплыл; вероятно однакоже не на долго. Невежливое обхождение его относительно меня вывело меня из терпения, и я принужден был его остановить, после чего он сделался осторожнее.

В Тульчине получил я письмо от адмирала Грейга, писанное в ответ на посланное мною к нему из Петербурга с Серебряковым; он уведомлял меня, что пароход "Метеор" и фрегат "Штандарт" изготовлены для моего отплытия, первый в Николаеве, а второй в Севастополе; но вместе с тем получил я и письмо от Серебрякова, писанное несколько часов спустя после письма Грейга. Тот уведомлял меня, что, при внезапно сделавшихся морозах, пароход замерз в устье Буга. Письма сии были доставлены с нарочным курьером от Грейга в Тульчин, и курьер сей дожидался с 15 числа прибытия адъютанта моего Харнского, коему я назначил со мною ехать и коего я предупредил о сем курьере в письме, посланном из Петербурга с Серебряковым, приказав ему держать в тайне скорое прибытие мое в Тульчин и самого курьера, что было исполнено им в точности. Я же приехал в Тульчин 22-го Ноября.

Обстоятельство сие замедляло мое отправление, ибо мне уже доводилось ехать в Севастополь сухим путем 500 верст лишних; а потому я послал курьера с письмом к графу Воронцову в Одессу, прося его снабдить меня пароходом из имеющихся в распоряжении его (ибо Одесский рейд не замерзает, или мало замерзает).

26-го я отправился в Одессу, куда и прибыл 28-го. Граф Воронцов давал в мое распоряжение пароход "Неву"; но как у него была разобрана машина и прежде 10 дней нельзя было собрать оную, то и решился я ехать в Севастополь сухим путем, дабы отправиться на фрегате, оставя пароход.

В проезд мой через Николаев я был у адмирала Грейга, и он в бытность мою получил из Петербурга от графа Нессельроде [363] курьера с дубликатом бумаг, отправленных сухим путем к Бутеневу, от 24-го Ноября, и копий всего моего отправления. В бумаге сей к Бутеневу было написано, что еслибы султан был в тесных обстоятельствах и желал бы вспоможения нашего, то Бутенев в праве был написать к Грейгу об отправлении немедленно одной половины Черноморского флота, коему приказано было вооружиться и изготовиться к походу; но Бутенев не должен был предлагать сего пособия султану и склонять его к испрошению оногo, из чего было видно только, что Государю желательно было принять участие в делах Турции. Вместе с тем предписывалось адмиралу изготовить весь флот и отправить дубликата сей к Бутеневу с нарочным пароходом, дабы он мог послать оный, в случае надобности, обратно с требованием флота к Грейгу. Первая половина флота нашего, состоящая из 5 кораблей и 4 фрегатов, должна была по сему требованию немедленно отправиться, а другая, столь же сильная, изготовиться и следовать на подкрепление первой.

Контр-адмирал Лазарев должен был отправиться с первою половиною и следовать в Дарданелы, не выходить однакоже в Архипелаг, но в случае, еслибы Египетский флот вступил в дело с Турками, то принять участие в сражении и поразить Египтян. Контр-адмирал Лазарев, начальник штаба Черноморского флота, уже выехал из Николаева в Севастополь по случаю вооружения флота, о чем было уже прежде предписано. Что же подало повод к сей новой мере, я не мог знать; ибо из бумаги к Бутеневу видно только было, что Турецкий флот

принужден был уклониться к Дарданелам; но был ли он уже в деле с Египтянами, того не было видно, а только можно было предполагать. На случай если бы у адмирала Грейга не было пароходов в распоряжении, он должен был отослать дубликат обратно в Петербург. Пароходов у него не было; но мы рассчитали, что бумаги сии могут поспеть со мною скорее, чем сухим путем с фельд-егерем, из Петербурга отправленным; а потому я и взял их с собою. Адмираль же Грейг должен был просить у графа Воронцова отправления парохода в распоряжение Бутенева, дабы он мог послать его, в случае надобности, в Николаев с требованием флота.

3-го Декабря ввечеру я прибыл на Севастопольский берег и прямо сел на фрегат "Штандарт", коего командир был капитан-лейтенант Щербачев. Я нашел на нем до 20 офицеров (ибо многие желали принять участие в сем таинственном путешествии, в надежде получить награждения).

4-го я съехал на берег, был у вице-адмирала Патаниоти [364] командира флота в Севастополе) и обедал у него. Комендант, командир флота и контр-адмирал Лазарев и меня навестили. Последний показался мне дельнее всех; он человек быстрый и, кажется, с соображениями, а потому надобно полагать, что выбор в назначении его удачен.

4-го числа я занялся отправлением писем. Я сообщил графу Нессельроде носившийся слух о разбитии будто Французами эскадры вице-адмирала Рикорда, о потоплении двух судов наших и о взятии в плен самого Рикорда. Известие сие было сообщено мне флотскими офицерами; я немедленно исследовал оное и заключил, что поводом к такому слуху послужило приказание вооружить наш флот, а известие привезено одним Феодосийским жителем, выехавшим 3 Ноября из Константинополя и говорившим, что в Царьграде ожидали тогда прибытия из Архипелага эскадры Рикорда и что Гидриоты, Специоты и вообще все Греки недовольные Турецким правительством вступили в

сношения с Ибрагим-пашею. Заключение сие я также сообщил графу Нессельроде, дабы не наделать напрасной тревоги. Сие же самое сообщал я и военному министру, с прибавлением предположений моих о необходимости для Турок обезоружить заблаговременно восточные берега проливов, чего бы они не успели сделать, если бы войско их было разбито в Анатолии. Меншикова я благодарил за все удобства, доставленные мне им на фрегате, где точно каюты все отлично отделаны. Наконец, Орлову я все писал и гораздо свободнее, уведомлял его также о говоре, существующем между Крымскими Татарами; всех же уведомлял о причинах промедления моего в дороге. Сие было в особенности нужно; ибо Дюгамель с умыслом или от несоображения написал к Нейдгарту извинительное письмо в промедлении своем, ссылаясь на то, что я его возил и провел время свое в дороге, занимаясь семейными делами и службою. Хотя мне и позволено было Государем провести четыре дня в доме у отца, и я ни часом не промедлил данного мне позволения, но такой отзыв мог-бы мне повредить, и его должно было ожидать от человека, преданного единственно своим личным выгодам и расчетам, иностранца, не входящего ни в какие соображения, не знающего отношений службы и непризнательного ни к ласкам, ни к угождениям. Он всю дорогу был мне только в тягость, ибо никогда не принимал на себя ни малейшей заботы и даже неотступно мешал мне, избегая и квартировать отдельно, вероятно из расчетливости; пребывая же вместе, он не умел при посторонних сохранить и той почтительности, которая в таком случае требовалась, что будет мне большою помехою в сношениях моих с Азиатцами при любопытстве [365] его, глухоте и медленном соображении вещей. А потому я и решился, сохраняя к нему вежливость, удалить его совершенно от всех сношений по возложенному на меня поручению. К сей мере еще послужило поводом то, что, входя по воле Государя в поручение на него возложенное, в коем я должен руководствоваться его наставлениями своими, я его уже несколько раз

просил изготовить заблаговременно программу для описания войск; но он всегда возражал против сего и ничего не сделал до сих пор, надеясь вероятно отделаться от занятий, а может быть и от сухопутного путешествия, дабы возвратиться с червонцами, им полученными в Петербурге. В письме своем к Нейдгарту, которое он мне сам прочел и об изменении коего я мало заботился, он сообщил также слухи и о Рикорде, не исследовав источника их. Досадно видеть, что во всяком дипломатическом поручении вмешаются иностранцы, руководимые только собственной корыстью, без ответственности в делах, и при случае более срамящие нас, чем приносящие какую либо пользу. Таким же образом поместили при мне и капитан-лейтенанта Серебрякова, Армянина, без всякой надобности. В Константинополе я должен буду еще взять Француза Лавизона, бывшего консула нашего в Александрии, и Грека драгоманом и тогда штаб мой составитя из Немца, Армянина, Француза и Грека. Но ни один из них без сомнения не будет пользоваться доверенностью моей, которою всех более заслуживает, и при малом образовании своем, адъютант мой Харнский.

5-го числа поутру я отплыл из Севастопольского рейда. 6-го праздновали мы на фрегате тезоименитство Государя. Ветер был способный, и 7-го числа мы открыли берега Анатолии и Румынии; но ветер переменился, мы должны были лавировать перед Босфором и теперь еще лавируем.

Вчера, 8-го числа, мы увидели много малых судов, выходящих из пролива Константинопольского. Сколь ни казались неосновательными слухи, распространившиеся в Севастополе, о разбитии адмирала Рикорда, но я не был убежден, чтобы успехи Ибрагима-паши не привели его уже к вратам Цареграда, а потому и остановил одно из сих судов. То были жители Анатолийских берегов, отвозившие произведения свои в Царьград и возвращавшиеся домой. По опросе их, узнал я, что султан живет близ Царьграда, где торговля производилась по-прежнему; они

говорили, что Магмет-Али прислал к султану посланника с повинною (так по крайней мере слух носился), но боялись распространяться в известиях. [366]

Пролив Босфорский теперь в виду нашем; мы видим крепость Килию Западного берега, но еще не попали в самый пролив, перед коим лавируем.

9-го ввечеру мы наконец въехали в Босфор; но ветер был противный, а потому мы весьма мало могли подвигаться лавированием в тесном месте. Нам открывались с обеих сторон красивые берега Европы и Азии с Турецкими замками, коих малочисленные гарнизоны, состоящие из молодых людей регулярных войск, собирались небольшими толпами смотреть на фрегат, на коем играла музыка. Ночь нас застала против развалин Генуезского замка, не доходя двух каменных мысов, в сем месте сближающихся, и мы принуждены были остановиться, не дойдя пяти верст до дома нашего министра Бутенева в Беуг-дере. Желая скорее свидеться с ним, я сел в удобное судно и поплыл в Беуг-дере. У пристани стояло два военных судна "Люгер" и "Транспорт". Я неожиданно вышел на берег и пошел прямо без доклада к Бутеневу, у коего застал Прусского поверенного, который вскоре и вышел. Тут я вручил Бутеневу бумаги, и между оными дубликат, полученный мною от адмирала Грейга, коего подлинник еще не был им получен, и которого, по словам его, он мог ожидать только через 5 или 6 дней сухим путем.

Он объяснил мне состояние дел в Анатолии. Кония, которою уже завладел Ибрагим-паша, была взята обратно новым главнокомандующим, великим визирем, прибывшим со свежими войсками из Румелии; но он не разбил Египтян: Ибрагим-паша сам отступил, узнав о приближении свежих войск и о движении из Трапезонта через Цесарию Османа-паши со вновь сформированным корпусом. Сии известия только что пришли в Константинополь, и

подробности оных еще не были известны. Турецкий флот находился у Дарданелов, и адмирал оногo, Гассан-паша, был сменен Тагир-пашею, по настоянию визиря, опорочившего действия Гассан-паши; но дабы Гассан-паше не было столь чувствительно смещение его, султан сделал его начальником всей артиллерии (ибо сменение его было сделано с собственного его согласия). Султан преддагал ему вступить в дело с Египтянами или сдать командование, и он избрал последнее, не желая подвергнуть флот явной гибели. Тагир-паша с прибытием на суда принял строгия меры для восстановления порядка и наказал палками на орудиях нескольких начальников судов. Счастливая сия перемена в делах Турции еще не была сообщена в Петербург, где, напротив того, могли, по последним известиям, [367] сообщенным Бутеневым, только ожидать дурного успеха в делах султана.

Султан ожидал моего прибытия с необыкновенным нетерпением и ежедневно посылал спрашивать, не прибыл ли я. Бутенева спрашивали, какого рода могло быть поручение, на меня возложенное; но оно не было ему сообщено графом Нессельроде, и он ничего не знал о содержании сего поручения, а потому и мог только сообщать утешительные ответы без всякой определенности.

В 10-ть часовъ вечера я выехал от Бутенева, и мы условились, чтобы ему на другой день приехал ко мне на фрегат завтракать, где мы и должны были заняться рассмотрением бумаг. Ветер был довольно свежий, ночь темная, места неизвестные, но мы счастливо достигли фрегата.

Я нашел в Бутеневе человека весьма приветливого и обходительного. Вникая в дело и вещи, он обсуживал их, как мне казалось, с основательностью. Сношения с ним приятны, и в особенности видел я с удовольствием, что место его занято Русским, а не иностранцем.

Беуг-дере, Декабря 11 дня. Между тем Бутенев с некоторыми чиновниками миссии прибыл ко мне на фрегат, мы остались с ним вдвоем в моей каюте и занялись рассмотрением бумаг. Он прочитал мне последния донесения свои к графу Нессельроде, из коих видны были опасения его на счет Турок в Анатолии и суждения его о состоянии оных, которые я нашел весьма правильными. Сведения им сообщенные были очень основательны и изложены с большою ясностью. После того я прочел ему разговор мой с Государем, и наконец мы рассмотрели вместе инструкцию, данную мне графом Нессельроде. Трудно было из оной извлечь с некоторою ясностью и определить с точностью цель моего отправления относительно Турции и Египта; но нам надобно было начать с Турции, и мы старались начертать себе некоторые правила. Наконец решили, чтобы послать сперва драгомана Франкини (человека известного ловкостью своею) к рейс-ефенди или министру иностранных дел, для объявления ему о моем приезде и с таким же известием к сераскиру Хозреву, любимцу султана, прося их назначить время для приема меня (что и было исполнено Бутеневым часу в 3-м, как только фрегат был на якоре против Беуг-дере). Оставалось нам решить, должен ли он будет при свидании нашем с сими чиновниками объявить им об изготовлении Черноморского флота для отплытия по первым требованиям султана в помощь ему, и мы, находя, что в сем не могло заключаться ничего противного видам и желаниям Государя, что [368] напротив того, оно могло только еще больше склонить Турецкое правительство к вящему согласию на отправление мое в Египет, положили, дабы, по изложении мною перед ними цели моего прибытия, Бутенев сообщил им сию весть, для чего он изготовил небольшую записку, которую он и принес ко мне ввечеру.

К 6 часам вечера я съехал на берег и, пообедав у Бутенева, перенесся к нему на ночлег. Когда же я остался один, то занялся опять соображением того, что мне должно было говорить, руководствуясь,

сколько можно было, темными и неопредетельными наставлениями, мне данными, чем я мог облегчить память мою в обстоятельствах, где каждое слово мое принималось в строку и где надобно было действовать с большою осторожностью, дабы не возбудить мнительности Турок, а, напротив того, вселить в них совершенное доверие к мерам, предпринимаемым Государем, дабы склонить их к согласию и даже желанию видеть совершение предполагаемого мною отправления в Египет. Я поздно кончил свои занятия и после полночи уже лег спать, в надежде сделать на другой день первый шаг к исполнению возложенного на меня поручения при свидании с рейс-ефендием и сераскиром.

11-го рано по утру, я получил записку от Бутенева, коею он уведомлял меня, что рейс-ефенди и сераскир примут нас в 11-м часу, а потому и отправились мы на катере фрегата в Константинополь. Я не описываю виденного здесь мною дорогою и того впечатления, которое сделал на меня величественный и единственный вид сей столицы. Мы плыли около двух часов Босфором и пристали у ворот, называемых Багче-Капуси, где нам были приведены лошади. Мы ехали мимо мечети Солимание и прибыли к рейс-ефенди, который принял нас в небольшой и неопрятной комнате, но весьма, приветливо. Мы сели, и рейс-ефенди, не зная чем начать разговор, сперва замолчал и, дабы не показать своего замешательства, отвернулся в сторону, смотря на драгомана Вогориди, приверженца сераскира, который, как уверяет Бутенев, служит нам и коему за сие платится нашим правительством; но нельзя, мне кажется, сомневаться, что человек сей служит на обе, а может быть и на многия стороны. Подали трубок и кофею, и после некоторых приветствий я изложил ему цель моего приезда сюда в следующих словах:

"Государь послал меня с письмом к султану и поручил мне возобновить передь ним уверения в искренней и неизменной дружбе своей, как и в участии принимаемом Его Величеством в состоянии дел его с Египетским пашею". [369]

"Государь, желая гласно убедить султана в искренности своей дружбы, поручил мне ехать в Александрию, не в качестве посредника, ибо противно правилам Его Величества мирить султана с мятежником и вмешиваться во внутренния дела Турции; но Государь, осудивши уже восстание Магмета-Али отозванием Российского консула из Александрии, поручил мне ныне прямыми и гласными путями объявить паше, что если он будет упорствовать в предприятиях своих, то найдет врага в России, заблаговременно убедить его, что, при самых блистательных успехах его оружия, Государь неизменно останется верным другом султана, и что неудовольствие Его Величества, возбужденное поступками паши Египетского, может изгладиться только немедленным прекращением военных действий на суше и на море".

"Государь надеется, что речи сии внушат благоразумные мысли Египетскому паше и приведут его в покорность султану, чем вновь докажется постоянно оказываемая Его Величеством султану дружба, изъявленная уже через графа Орлова и Галиль-пашу".

Я подал за сим копию с письма Государя к султану. Речь моя, казалось мне, была выслушана с большим удовольствием рейс-ефендием; но он весьма мало сам говорил: изъявлял признательность свою за новые знаки дружбы, которые Государь им ныне оказывал, но ничего не отвечал определительного, ибо не мог дать никакого ответа без предварительного доклада султану.

За сим объявил ему Бутенев о вооружении Черноморского флота, который должен был по первому требованию султана двинуться на помощь. Заметно было, что сие известие его порадовало, но он все-таки не показывал сего явно.

После сего разговор сделался общий, но все о том же предмете.. Дабы более вселить ему доверенности, я сказал, что Государь, не принявший никакого участия союзных держав во время возмущения Польши, управился сам, а потому и не хотел вмешиваться в частные дела

султана с подданными и не принимал никоим образом на себя звание примирителя, но надеялся угрожать паше Египетскому, для чего и не избрал он дипломатического чиновника, но меня, человека военного, всегда служившего в поле, и что изустное поручение мое должно было кончиться в самое короткое время, что поступки Государя искренни и не должны вселять никакого сомнения Турецкому правительству.

Далее, разговаривая о военных действиях, я поздравил его с победою, одержанною визирем над Египтянами, то есть со взятием Кони (о чем говорил мне Бутенев); но сие изумило рейс-ефендия, [370] ибо известие было ложное. Он не успел ничего отвечать, и мы вскоре узнали ошибку свою; но, продолжая говорить о военных делах, я выхвалял ему искусство визиря, который успел собрать целую армию из Босняков и Албанцев, едва усмирённых после возмущения их, и так далее. Наконец, я просил его доложить о моем приезде султану и испросить у него аудиенцию для меня.

Проведши у него около часа, мы встали и отправились к сераскиру Хозреву, любимцу султана. В воротах двора его стояло в два ряда около 50 человек регулярной пехоты, тощих, неопрятно одетых молодых людей. Сераскир принял нас в холодной зале. Редко можно найти человека забавнее его по наружности. Ему 65 лет, он малого роста, несколько сутоловат, с отвислым брюхом и небольшою седою бородою; одежда его состоит из синей солдатской шинели, сшитой на образец нашей солдатской, с прямым воротником и обшлагами на рукавах; шинель же сшита с какими-то складками или застежками на спине, так что трудно угадать и мысль их в принятии такого одеяния и узнать, к какому оное роду принадлежит. Турки, вводя регулярство в своих войсках, хотели во всем подражать Европейцам и не догадались заметить, что офицеры не носят солдатских шинелей и сюртука.

На голове у сераскира была большая красная феска с огромной синей кистью, коей верхушка в бумажном завитке; сие заменяет им

кивер и фуражку, но у сераскира из под фески местами торчал еще какой-то шелковый платок. На ногах он имел панталоны и черные козловые сапоги. Поступь и все движения сего старика быстры, он весел и разговорчив.

Прием сераскира был весьма ласковый. После поданных трубок, я и Бутенев повторили ему тоже слово в слово, что мы говорили рейс-эффендию. Этот не успел скрыть радости своей: он говорил, что я не должен медлить поездкою своею в Александрию, но что я встречу в Магмете-Али человека хитрого, который не пощадит перед мною и слез своих, дабы склонить меня на его сторону; он будет всячески стараться оправдать себя. Сие было сказано из личной вражды его к Египетскому паше, на коего он отчасти и воздвигнул войну (сам он никогда был пашею в Египте). Я отвечал, что за меня и мою твердость порукою выбор Государя. Когда же Бутенев сказал ему о флоте, то он спросил, из которого моря будет флот; ибо он сперва думал, что речь шла об эскадре Рикорда, которая ныне находится в Навплии и которая очень малочисленна; но он более еще обрадовался, когда узнал, что дело идет [371] о Черноморском флоте. И пяти кораблей будет слишком достаточно, сказал он, дабы разбить весь Египетский флот.

Смена капитана-паши Галиля (приемыша или любимца Хозрева) произошла по искам визиря, ныне главнокомандующего (он также приемыш Хозрева). Старик был недоволен сею сменою, сказался больным и три дня не выходил из комнаты; но султан, видя его огорчение, съездил к нему сам и тем утешил его. Не менее того Хозрев еще до сих пор сожалеет о Египте. Дабы испытать его образ мыслей, я заговорил о достоинствах Галиля. Старик признал их в полной силе. Он теперь упал, продолжал он; это может со всяким случиться. – Сбережение флота уже есть блистательный подвиг, сказал я, который вполне принадлежит Галилю-паше. – Правда, отвечал старик, он в немилости ныне; но он оставил место свое без срама, с честью сдал свое

звание другому. – Вы много воевали, сераскир-паша, опытни в военном деле и без сомнения умеете ценить и достоинства визиря, коего первый и важнейший подвиг состоит уже в том, что он поставил Египтян в оборонительное положение и сам принял вид наступательный. – "Справедливо, сказал Хозрев; я много, много воевал и на море, и на суше (о визире он ничего особенного в похвалу его не сказал, негодуя, кажется, за опорочение у султана Галиля-паши). Теперь дела Египтян плохи, и на днях мы должны услышать о победе, одержанной визирем над Ибрагимом. Первый теперь в Лаодике, а последний в Конии; но визирь окружил Конию и возмет ее, ибо там не более 16 т. войск. Окружая, хотя малый корпус, визирь сам растянется; я не вижу надобности окружать Конию, дабы ее взять: Ибрагим, заметя, что силы визиря растянуты, может их атаковать, и тогда он на каждой точке будет его сильнее и может разбить. Превосходство сил визиря слишком велико, и он может сие безопасно сделать; но не лучше ли еще менее рисковать сосредоточиванием сил своих? Нельзя такого большого количества войск держать в одном месте". – Так зачем же медлить? Следовало бы и атаковать Ибрагима, сказал я. – "Он будет его атаковать, коль скоро только приблизится корпус Осман-паши, состоящий из 15 слишком тысяч и идущий из Трeбизонда чрез Цесарию на Ираклию, что у подошвы гор Тавра. Корпус сей должен отрезать Ибрагиму обратный путь; тогда вся его армия погибнет". – Движение сие очень искусно, сказал я, и Лазы, идущие с Осман-пашею, мне известны, как народ храбрый; но вы напрасно берете действия отдельного корпуса в соображение главного дела, ставя оное в зависимость от первого. Я скажу вам, что когда Фельдмаршал Паскевич прибыл к [372] армии в Польшу, то первым действием его было собрание всех войск под руку, и он более не разделялся до самого взятия Варшавы; если-же он и имел некоторые отдельные маловажные части, то оне не входили никогда в общее соображение успеха всего дела. – "Кор-дарме, кор-дарме, отвечал

сераскир, дабы показать свое знание названия сего. Точно не должно разделять, и если противудействующее войско разделилось бы на две части, то надобно прежде атаковать одну и разбить ее, а потом другую. Но мы имеем до 80000, кроме Осман-паши, а Ибрагим не имеет и 20000 в Конии. Говоря это, достал он из комода какие-то две старые карты Анатолии, одну морскую, а другую части земель около Конии; на них ничего не было видно, он долго искал названные им места, но ничего не нашел и, отдавая их, сказал: "Посмотрите, вы тут все найдете. Тут должна быть и Кесария, и Лаодикея, и горы". Но я настаивал, дабы вразумить ему свое и хотел убедить его, что нельзя было принять в соображение решительных действий отдельный корпус, который отдельно мог впрочем принести большую пользу; но что недостаток продовольствия, дурные дороги, непогода, наконец неудачи могли остановить Осман-пашу, и через то рушились бы все предположения визиря. Сераскир понял мою мысль и признал ее. По крайней мере, спросил я, состоит-ли Осман-паша в совершенной зависимости визиря? Сераскир не понял меня (зависимостью полгал он покорность: столь они привыкли к непокорности). "Я знаю Осман-пашу, сказал сераскир; он человек хороший, покорный и верный. Правда, что любит Богу молиться слишком долго, но я в нем уверен". – Не в том дело; если ему приказано повиноваться визирю, то нет сомнения, что он и будет ему повиноваться. Но дано ли ему сие приказание, необходимое для успеха всего дела? – "Как же, как же, сказал старик, все отдано визирю, он всем управляет".

Я видел однакоже из сих речей, что многое было у них из виду упущено, и казалось мне, что весь план кампании был соображен сераскиром, который, может, и управлял военными действиями, сидя в Царьграде, что не могло иметь хороших последствий. Вообще же я нашел в нем слишком большую самонадеянность на успех, а притом и невежество в делах; ибо на вопрос мой не умел он мне утвердительно отвечать, в лагере ли или в квартирах расположены Турецкие войска. "И

в лагере, и в квартирах, сказал он; теперь холодно, нельзя всем в лагере быть". Он уверял меня, что статья о продовольствии войск была совершенно обеспечена, и я слышал, что сие справедливо (визирь прежде всего обратил на сие внимание свое); но кажется, что оба войска стоят [373] друг против друга, ничего не предпринимая; слышно, что Египтяне укрепляются в Конии. Я передал сераскиру поклон графа Орлова, который с ним был в коротком знакомстве в бытность его в Константинополе и который с ним держался в близких сношениях. Он отзывался с дружбою об Орлове. Наконец я просил его доставить мне первые благоприятные известия, которые он получит из армии, что он мне также обещал. Сераскир сам видел, что представление мое султану требовало поспешности и сказал сие. Я просил его ходатайства к доставлению оногo сколь возможно скорее.

Дабы поддержать разговор наш, я встал и, подошел к углу, взял из стоявших там ружей одно всех менее и стал его рассматривать. Сераскира сие заняло. Он встал и, взявши у меня ружье, поставил оное к ноге и сказал, примеривая дуло к плечу, что оно сделано по его росту. Потом он стал хвалиться знанием своим ружейных приемов и два раза сделал на караул. Нельзя себе вообразить смешнее фигуры сего уродливого старика с ружьем на карауле. Он хвалился Царьградскою фабрикой ружей, которые между прочим были у него в комнате содержаны очень нечисто, так что я около них перемарал свои перчатки.

Разговор продолжался о Карсе, Аджарцах, Эрзруме, Персиянах, местах, в коих он был, и я с ним тогда начал говорить по-турецки. Он долее задерживал нас; но мы извинились опасением беспокоить его и ушли.

Драгоманы Вогороди и Франкини присутствовали тут и переводили. Из них первому платится от нашего правительства, дабы он служил нашим пользам; но он, как мне видно было, более склонялся в

пользу Турок, чем в нашу, и без сомнения, не на него бы можно положиться.

На обратном пути от сераскира, близ пристани, остановился я у караульни, на крыльце коей стояли два несчастные часовые, и, вошед в караульню, потребовал офицера, который показал мне все помещения чисто и хорошо отделанные; в караульне вместо 20 солдат было не более 10, у коих ружья нечищенные висели на стенах, люди же сидели полубосые на полу. Я просил офицера показать мне ружейные приемы и маршировку. Несчастных замарашек поставили во фронт, и они по команде офицера своего 2-го полка 6-й роты юз-баши Гассана, сделали ружейные приемы, и хотя они в оных не соблюдали с точностью правил, но я заметил в них способность к сему делу и довольно проворства в обращении с ружьем. Нельзя большого ожидать от молодого войска; но [374] неопрятность одежды, рук, обуви и самого ружья не может прекратиться. Люди очень молоды и слабосильны, но двигаются и исполняют все с беспрекословною покорностью и тишиною. Сие посещение мое без сомнения будет сообщено сераскиру и султану, которые с удовольствием услышат поправки и замечания мною сделанные офицеру и в особенности похвалу, которой я не щадил.

Мы отплыли в 3-м часу в лодке Бутенева и уже в 6-ть часов прибыли в Беуг-дере. Катер мой отстал почти часом, что можно приписать как к устройству нашего гребного судна, так и к нерасторопности матросов. Все отправление службы на фрегате моем ни на что не похоже: начальство слабо и допускает шум, разговоры во время управления парусами, так что на палубе во время какого либо действия снастями более похоже на ярмарку, чем на присутствие воинской команды, а экипаж мой еще из числа избранных со всего Черноморского флота, погрязшего в чрезвычайное запущение многими годами бездейственного пребывания своего в Севастополе.

12-е число прошло без всякого дальнейшего действия по поручению на меня возложенному. Поутру Бутенев просил меня присутствовать при разговоре его с поверенным в делах князя Милоша Сербского, который сообщил ему письмо князя Милоша, уведомляющее его о возмущении, происшедшем в нескольких деревнях округов, долженствующих по трактату нашему войти в состав княжества Сербского. Исполнение сего по трактату до сих пор было замедлено Турками, и они поставляют тому причиною то, что они в таком случае должны из сих округов выслать мусульман, Босняков и Албанцев, что произведет дурное влияние в теперешних обстоятельствах, когда только что затих мятеж в сих областях, снабдивших даже визиря войском против паши Египетского. Возмущения же сии между Сербскими округами произошли от новых податей, наложенных пашею, там управляющим, и от насильства, употребленного им с несколькими женщинами; князь Милош опасался, чтобы возмущение сие не распространилось и далее и потому просил совета Бутенева, коему поручено было от министерства нашего настаивать на исполнении сей статьи трактата, при чем князь Милош излагал желание свое послать посольство в Петербург с жалобою на медленное исполнение сего условия.

Я советовал Бутеневу не мешать сего частного случая с делом разграничения Сербии, дабы тем не затруднять Турецкого правительства и, напротив того, дать оному оборот частности, представя Турецкому правительству, сколько такого рода обхождение могло быть [375] для оного вредно в теперешних обстоятельствах, и настаивать, дабы обиженным было сделано немедленное удовлетворение, что и Бутенев признал основательным. Поверенного же Сербского Лазаря Петровича уговаривал я представить князю Милошу, что, зная участие, которое Государь принимает в делах их, не должен он был в теперешних обстоятельствах спешить, а взять терпение; что перемена сих

обстоятельств могла в самой скорости привести в исполнение требование его, и что настойчивость его не знаменовала той преданности, которую Государь был в праве ожидать от него; что-же касалось до посольства в Петербург, то сие без сомнения от него зависело, и никогда ему не будут отсоветывать отправление оногo, но что о мере сей оставалось жалеть, потому что не было сомнения, что оная не будет иметь никакого успеха.

Странные обстоятельства! Россия, природный и давний враг Турции, ныне поддерживает упадающее царство сие, и Турция должна положить лучшие свои надежды на Россию. Но час падения Порты ударил, и если предпринимаемые ныне Государем меры отсрочат на несколько времени разрушение Оттоманской империи, оне не остановят хода дела, к коему влекут самые обстоятельства, и преобразования, последствия коих мы не можем с ясностью изложить, произойдут в сей древней столице мира.

13-го. Приезжал ко мне драгоман Вогориди с поздравлением от султана с приездом. Я спешил его аудиенциею, которую он и обещал мне 15-го числа непременно; но на вопрос мой, не предвидит ли султан препятствий к отправлению моему в Египет, решительного ответа не получено. "О сем будут рассуждать, говорил мне Вогориди, в совете, который сегодня имеет собраться, и вероятно, что в отправлении вашем вы не встретите препятствий; но дело сие должно быть рассмотрено в совете, и сие надобно допустить: ибо султан имеет также свои соображения, касающиеся единственно до его народа, коего он желает знать мнения". Я возразил, что в совете сем должна весьма принятсья в соображение воля Государя, коей сопротивление могло быть неприятно Его Величеству; словом, дал почувствовать Вогориди, что отправление мое не должно быть подвержено никакому сомнению.

Поверенные в делах других держав, в особенности Франции, много беспокоились, стараясь узнать цель моего отправления; но

правительство Турецкое оную скрывало: ибо оно не доверяло Французскому правительству, которое желало вмешаться в сие дело с тем, чтобы султан уступил Сирию Магмету-Алию. Вогориди однакоже в разговоре своем показал, что он разумел цель правительства нашего, [376] предпочитающего иметь на престоле Турецком слабого султана Махмута бодрому и деятельному Магмету-Алию. Казалось мне однакоже, что Турки более затруднялись рассуждением касательно принятия помощи флота, чем отправлением моим, и что они смешивали сии два обстоятельства; почему мы с Бутеневым изложили ему с ясностью, каким нечаянным случаем встретилось, что я ему доставил дубликаты бумаг, отправленных 24-го Ноября из Петербурга с нарочным фельдъегерем сухим путем и еще не прибывшим, почему и показали ему подлинный дубликата, и он кажется, вразумился. При отъезде же он просил у меня ответа на приветствие султана. Я поручил ему сказать, что как послание мое имеет целью изъявление дружбы Государя, то я находил, что поручение такого рода для меня лестнее всех успехов, которые я имел в военных делах в течение службы моей. И с сим Вогориди отправился.

14-го ничего не произошло, исключая того, что первый драгоман Порты Франкини приехал с известием, что 15-го числа должна быть у султана аудиенция; но к вечеру Бутенев сообщил мне известие, что слух носился о совершенном разбитии великого визиря. Бутенев не верил сему слуху, который однакоже мне казался правдоподобным, судя по скрытности, в которой от меня держали ход военных действий армии Турецкой.

15-го пришло уведомление от султана, что он желал меня видеть поранее, то есть около 10 часов утра; потому я и отправился отсюда водою в 9-м часу утра. В начале 11-го часа я пристал ко дворцу его, вновь выстроенному на Европейском берегу Босфора, называемому Чираган или Светящему. При мне были все офицеры, прибывшие со

мною, т. е. полковник Дюгамель, капитан-лейтенант Серебряков и адъютант мой Харнский; переводчиком находился при мне в сем случае первый драгоман нашей миссии Франкини.

При входе во двор султана заиграла полковая гвардейская музыка султана, стоявшая на левой стороне. На правой стороне стоял караул, который отдал честь. Встречен же я был несколькими штаб-офицерами, которые повели меня направо на небольшую лестницу, ведущую в приемную комнату, кажется, Ахмет-паши-Ферика. Ахмет-паша-Ферик, дивизионный генерал и любимец султана, имеет управление во дворце султана. Сераксир и рейс-ефенди встретили меня на крыльце. Мы сели, и подали обыкновенное угощение: кофе и трубки. Турки затруднялись начать разговор; я его тотчас открыл спросом у рейс-ефендия об известиях из армии великого визиря. Он смутился и не умел отвечать; но переводчики Франкини и Вогориди немедленно приступили ко мне, прося избавить его от ответа, [377] который он в теперешнее время не мог дать, но который он не замедлит мне сообщить при первой возможности.

Я занялся с сераксиром, а между тем Вогориди говорил с рейс-ефендием, и вскоре он подошел ко мне и сказал на ухо, что дела Турок нехороши, что потому рейс-ефендий и избегал говорить об оных, но он обещался мне их сообщить. Между тем он просил меня не говорить о сем теперь. Я не видел надобности в таком случае продолжать разговор сей, тем более, что главный предмет одного мне уже был известен, а потому и обратился к другим предметам. Через полчаса меня повели через двор при звуке той же музыки в отделение, в коем находился султан, и посадили в приемной комнате, где те же чиновники меня сопровождали. Я просил рейс-ефендия сообщить мне, какой ответ последовал от султана на счет моей поездки в Александрию. Не лучше ли, отвечал он, когда вы ныне можете услышать его из уст самого султана? Он и сераскир просили меня говорить с султаном по-турецки; я

отказывался слишком малым знанием Цареградского наречия, которое показалось бы здесь странным. Дела нет, дела нет, отвечали они. Не лучше ли, если государи изливают выражения дружбы своей чрез одного посредника без переводчика? Мы все выйдем, и вы тогда будете одни с султаном. – Без сомнения, сказал я: если вы меня доведете до крайности, то я заговорю и по-арабски.

Скоро меня пригласили к султану. Он сидел недвижим в небольшой комнате, чисто и со вкусом убранной, на канапе. Лицо его занимательно и внушает участие; но на оконечностях оно начинает показываться краснота, которая его однакоже еще не безобразит. Он носит небольшую подстриженную бороду, на голове красную феску; платье его род казачьего, сверх коего он имел синий плащ.

Я подошел к нему с правой стороны и только начал выражать уверения дружбы Государя, как он прервал меня с поспешностью и улыбаясь сказал мне по-турецки: Говори по-турецки, говори по-турецки, он по-турецки знает. Я сказал ему речь свою вкратце по-турецки и вручил письмо Государя, которое он вручил подле его стоявшему с другой стороны сераскиру. Султан хотел отвечать, но обробел, смутился и, заикаясь, сказал несколько слов. Речь его подхватили переводчики Вогориди и Франкини, объясняя ее. Я опять начал и объяснил ему через переводчика поручение, которое на меня было возложено Государем к паше Египетскому. Он прервал меня: "Касательно сего я поручил своему рейс-ефендию сообщить ответ мой, и он исполнит сие". – Не замедлю спросить у него о том, отвечал я; но я должен изложить вам, что мое поручение к [378] Магмету-Алию заключается в двух словах. Оно кратко и выразительно: я объявлю ему, что Государь враг восстания и друг Вашего Величества; что если он будет далее продолжать свои военные действия и не повинится султану, то будет иметь дело с Россиею. – "Магмет-Али много виноват перед мною", отвечал султан с жаром, и он начал объяснять вину его и отношения между ними существующия. –

Кто сомневается в справедливости дела Вашего Величества? сказал я, и как мне казалось, что он заговаривал об условиях, предложенных ему будто Магмет-Алием для примирения, то я, прервав его речь, сказал, что я весьма далек от того, чтобы входить в какие либо переговоры с Магмет-Алием, что принять мне их на себя было бы противно воле Государя, который не иначе разумел покорность Магмет-Алия, как подданническую. Он прежде всего, сказал я, должен повиниться перед своим государем, от одного коего зависит его участь.

"Слышите, слышите! сказал султан, обращаясь ко всем. Первые условия подданного к своему государю; не иначе и я сие также разумею". Я хотел только начать сравнение положения его с положением Государя в делах Польши; но султан предупредил меня: "И Государь не принял переговоров с Поляками, он покорил и смирил их". – Так и Государь наш поступил, сказал я; ныне-же, посылая меня к Магмету-Алию, он надеется достичь двойной цели. Первая состоит в том, чтобы устранить его и остановить в злодейских его умыслах; вторая же в том, дабы сим снова убедить ваше величество в тех чувствах дружбы и расположения, который он вам уже изъявил через посредство графа Орлова и бывшего в Петербурге посланником Галилия-паши.

"Дружба Государя велика, сказал султан; я убежден в оной, он мне уже много дал доказательств в искренности своей; но Магмет-Али хитер, лукав, лжив: он будет жаловаться и склонять на свою сторону". – Я слышал уже сие, отвечал я, и не опасаюсь его увещаний. Я солдат, военный человек, а не дипломат; слова мои коротки и просты, я не опасаюсь козней и коварства Магмета-Алия, ибо я не буду распространяться в переговорах с ним. – "Не менее того есть обстоятельство, которое должно вам пояснить, сказал султан, при отъезде вашем, и я возложил сие на рейс-ефендия". – Я со вниманием выслушаю ваши поручения, отвечал я, перед отъездом моим; они будут для меня полезны. Султан выслушал сие с большим удовольствием и

повторил приказание свое рейс-ефендию. Тогда ввели неожиданно для меня Дюгамеля, Серебрякова и Харнского; ибо я условился было с рейс-ефендием прежде испросить у [379] султана позволения представить сих чиновников, и я, не кончивши разговора своего с султаном, не успел еще испросить у него позволения; но сие было сделано с поспешностью чиновниками султанскими и в особенности Вогоридием, которые как будто торопили нас и желали ускорить конец аудиенции. Султан спросил имена их, приказал их записать и вскоре дал им знак прощания. Они вышли, и за ними отошли все к дверям, как будто желая и меня увлечь; но я, видя, что султан желал со мною еще говорить, остался подле него и продолжал уверения в дружбе к нему Государя, к коим он был очень признателен; но, заметя, что он как будто вынужденно желал уже конца аудиенции, я поклонился и пошел тихо к дверям. Султан встал и, провожая меня до дверей, несколько раз останавливал меня, говорил и, наконец, у самых дверей еще сказал мне несколько приветствий. Я вышел, и меня повели опять в приемную, где сераскир и рейс-ефендий занялись разговорами со мною. Я просил последнего без отлагательства сообщить мне поручения султана; но он убедительно просил меня отложить сие до 17-го числа, извиняясь государственным советом, который должен был собраться 16-го числа и в коем должны были обсуживать настоящие обстоятельства. Между тем я записал по просьбе ферики имена офицеров, сопровождавших меня, и записку мою, по-турецки написанную, отнесли на показ к султану. Он прислал ко мне опять ферику с повторением сказанного им о лицемерстве Магмета-Алия, против коего он меня предостерегал. Я благодарил его за сии предостережения, но отвечал, что выбор Государя моего ручался за меня. Я вторично просил рейс-ефендия сообщить мне известия из армии. Они не хороши, отвечал он. Я задумался. Он приметил сие. "Теперь, сказал он, я вижу, что вы принимаете душевное участие в нашем положении. — Зачем же вы медлите их сообщить мне? — "Вы все узнаете, потерпите

несколько". Сераскир при сем вмешался в разговор. Вам необходимо знать, сказал он, то, что султан вам хочет сказать о делах с Египтом; тут и о французах идет дело. По прибытии моем в Беуг-дере, я узнал о пребывании здесь сдужившего впоследствии Турецким офицером путей сообщения Рёльи. Человек сей казался мне преданным; он до моего приезда хвалился тем, что служил при мне. В бытность войск наших в Эрзруме, когда, после заключения мира с Турциею, он оставался при генерале Панкратьеве, в минуту огорчения (не по службе, а домашнего), он сказал, что он перейдет служить к Туркам. Слова сии были переданы Панкратьеву, от коего он не скрыл их и сознался в своей неосторожности. Панкратьев принял сие в настоящем виде и, [380] заметив ему неосновательность его поступка, отправил его на свободе в Тифлис, объяснив в донесении своем, что он приписывал поступок сей к временному помешательству ума. Оно и было так принято Паскевичем в уважение того, что генерал Бенкендорф, начальник жандармов, в особенности принимал участие в положении Рёльи, коего посему подозревали незаконным сыном его от Француженки Ксавье, державшей модный магазин в Петербурге. Но при всем том Паскевич, преследуя всех тех, которых я любил или которые при мне служили, напоминал несколько раз, что Рёльи был убийцею по тому случаю, что по прибытии в Грузию он имел несчастье убить на поединке одного офицера Алексеева, человека буйного и развратного, который его без всякой причины оскорбил на улице и с настоянием вынудил к поединку. Умирая, Алексейев сознался в вине своей. Дело было наследовано, Рёльи был отдан под суд; но Государь, рассмотрев дело, признал Рёльи не столь виновным и ограничился приказанием выдержать его два месяца под арестом, после чего он был отдан на покаяние в католический монастырь в Тифлисе и, окончив оное, оставался на службе. Не менее того сие происшествие, в совокупности с случившимся после того в Эрзруме, было причиною, что на него дурно смотрели, и я в таком положении

оставил его при выезде моем из Грузии. Узнав о нем по прибытии в Константинополь, я желал его видеть; но я опасался сего, потому что говорили, будто он бежал из нашей службы и определился в Турецкую. Я желал узнать о нем и поручил забрать справки; но между тем сераскир, по выходе от султана, сам позвал его и предложил его прислать ко мне. Я воспользовался сим случаем и просил его о сем. Сераскир примолвил, что Рёльи, служа в Турецком войске, приобрел всеобщее уважение, что он находился в сражении под Гомсом, где Турок разбили, и что он лучше кого либо объяснит мне все военные обстоятельства их. Я просил сераскира прислать ко мне Рёльи, что он и обещал сделать.

Прием мой у султана кончился. Сераскир проводил меня до ворот двора, где он мне показал еще ружейные приемы и приказал Ахмету-паше командовать оные караулу султанскому.

Возвратившись в Беуг-дере, я получил депеши от Нессельроде с курьером, отправленным из Петербурга 24-го Ноября, коих дубликаты были привезены мною к Бутеневу, между прочим особую депешу ко мне, коею Нессельроде приглашал меня преимущественно употребить средства убеждения у Магмета-Алия, разрешая мне в противном случае упомянуть о флоте, коим Государь [381] располагал помочь султану. Он излагал также мысль свою послать Дюгамеля сухим путем через Анатолию под предлогом путешествия, но с тем, чтобы он мог сообщить Ибрагим-паше цель моего отправления в Александрию, что было совершенно согласно и с моими предположениями.

16-го ввечеру приехал ко мне Рёльи, коему я душевно был рад. Он показал мне указ об отставке своей, который был исправен; упоминалось о поединке его, но с оправданием, и я увидел, что он точно не был беглый из нашей армии. Он объяснил мне тогда, что он спросил отставку сам, вскоре по выезде моем, но, будучи между тем командирован в Кутаис, имел еще одно происшествие с одним офицером Брое, выписанным уже несколько времени из гвардии по обстоятельствам

тайных обществ. Я знал сего Брое в бытность мою в Грузии. Брое в разговорах неосторожно укорил Рёльи в любовной связи с генеральшею Гессе, коей муж тогда был правителем Имеретии. Клевета сия (как уверяет Рёльи) заставила его вызвать Брое, который, согласившись сперва на поединок, потом донес о сем начальству. Рёльи был взят под арест, и дело исследовано. Он бы остался правым, как он объясняет, еслибы его не зачернили полковник Жихарев и другие, вовлеченные в сие дело через сплетни жен, и дабы выручить генеральшу Гессе из следствия, в которое замешали ее имя, он дал на себя подписку с полным обвинением себя относительно к Брое. Его держали на гаубвахте. Между тем вышла его отставка, и его выпустили и приказали ехать в Редут-Кале, откуда комендант должен был его далее отправить. Его отправили в Требизонд, выдавши, по приказанию Государя, за год жалованье; но вместе с тем, сказывал мне Бутенев, запрещено было ему выдавать паспорт для возвращения в Россию. Рёльи, приехав в Константинополь, определился в службу Турецкую в звании инженерного офицера. Он оказал хорошие услуги султану, жертвовал под Гомсом жизнью своею, но остался в Гомсе при занятии сего города Египтянами. Он бежал из Гомса и возвратился в армию Турецкую в Конию; когда же визирь принял начальство над оною, то потребовать, чтобы все иностранцы из оной удалились, и Рёльи возвратился в Царьград, где и остался в службе сераскира. Он был в независимости от нашего посланника, но также не хотел зависеть и от Французского посланника, который его принял очень дурно, сказав, что если он служил в Русской армии, то не может во Французской служить иначе как солдатом, и отказал ему даже в денежном вспомоществовании. [382]

Рёльи находился в затруднительном положении. Отвергнутый всеми, он имел мало надежды и на сераскира, который не платил ему исправно жалованья и как будто бы начинал уклоняться от него. Ему, говорил он, оставалось только уехать во Францию, где он еще имел

родных, и определиться в службу рядовым. Я успокоил его, обещаясь приложить все старание мое, дабы он был прощен и принят опять к нам в службу.

Между тем, пользуясь позволением сераскира, я просил Рёльи сообщить мне о Турецкой и Египетской армиях те сведения, который он мог об оных собрать. Он не решился сего сделать пока не получит на сие приказание от сераскира, что нельзя было не похвалить; но так как сераскир объявил ему, что он говорил мне о том, что Рёльи был под Гомсом, то он дал мне копию с рапорта, представленного им сераскиру по возвращении оттуда о состоянии дел и с подробностями о Гомском поражении. Переночевав в Беуг-дере, он 17-го поехал в Царьград, дабы объясниться с сераскиром на счет сведений, которые я требовал.

17-го мы с Бутеневым поехали в Царьград на конференцию, но не к рейс-ефендию, а к сераскиру, где и рейс-ефенди должен был находиться. Сие сделано было по моей просьбе, с тем, чтобы я мог при том случае объяснить сераскиру некоторые обстоятельства касательно военных действий. Мы прибыли в назначенное время; ни того, ни другого еще не было. Мы подождали, и рейс-ефенди первый приехал. Я просил его сообщить мне то, что султан ему приказывал, и он мне только передал слова султана касательно осторожностей против коварства Магмета-Алия. Дела их в Анатолии шли дурно; войско было разбито, и великий визирь взят в плен. Между тем прибыл и сераскир. Он желал знать, какого рода военные соображения имел я ему сообщить. Я начал о флоте. Это уже кончено, сказал он: султан будет его просить, когда запонадобится. Тогда я предложил отправление Дюгамеля. Рейс-ефенди, коему я уже о сем говорил до прибытия еще сераскира, принял было тогда мысль сию с удовольствием; но сераскир стал ей противиться, говоря, что оно будет бесполезно, потому что Ибрагим-паша отзовется простым исполнителем воли отца своего, не снабдившего его наставлениями на такой случай. Наконец он согласился, но не показывая

никакого личного участия в сем деле. Он обещался снабдить Дюгамеля всем нужным, то есть проводниками, дабы он мог достичь своего назначения. После, подумавши, он просил меня приостановиться несколько сим отправлением и опять повторил мне не имею-ли чего особенного еще сообщить ему о военных [383] делах. Я коснулся обезоружения восточных берегов Босфора. Он мысль сию принял; но возразил, что крепостцы, окружающие батареи их, могут держаться, что я опроверг. Наконец он сказал мне, что все меры будут им взяты, дабы сохранить Босфор, что он соберет все гребные суда того берега на Европейский; но вообще он весьма легко судил об угрожающей опасности. Видя однакоже мою настойчивость, он отложил дело сие до другого дня, прося меня приехать в загородный его дворец близ Беугдере. Я сказал, что не сделаю сего, если он не расположен искренно выслушать меня и если он с такою же откровенностью не сообщит мне в подробности состояния дел их. Тогда он убедительно просил меня на другой день приехать и изложить письменно виды мои, обещаясь также письменно изложить и обстоятельства, в коих они находятся. За сим старик взял ружье и проделал ружейные приемы, вытвердивши заблаговременно командные слова наизусть, прося меня командовать, что я сделал. Я просил его также снабдить Рёльи подробнейшими приказаниями на счет сведений, которые мне, были нужны, и при выходе, встретя Рёльи, я привел его к сераскиру, который ему приказал вполне удовлетворить меня.

Но прежде чем кончить конференцию нашу, я просил рейс-ефендия повторить мне слова султана. Он тоже сказал, но просил меня сказать ему, какой он должен дать ответ иностранным министрам, которые любопытствовали знать цель моего путешествия. Дело было уже сообщено ко всем дворам из Петербурга, и потому я разрешил, с согласия Бутенева, рейс-ефендию уведомить их о сем по отъезде моем. Ему также сказали, что Персидскому шаху сие было также сообщено;

наконец, что Государь не имел надобности скрывать дружбы своей к султану. Сие сообщение совершенно обрадовало Турок; они по крайней мере видели искренность Государя и удалили всякую мнительность. Я просил два раза рейс-ефендия сказать мне; не имеют ли они уже каких либо переговоров с Магмет-Алием. Никаких, утвердительно отвечали они. Он два раза уже присылал посланцев для переговоров, но он требует Сирии! Пускай он изъявит покорность свою, очистив Сирию; тогда, может быть, султан согласится с ним переговаривать. – По крайней мере примется-ли посланец от него? – Примется, если придет, отвечал сераскир. – Как же вы говорили о Французах у султана, спросил я рейс-ефендия. – Я говорил, подхватил сераскир, я предостерегал вас только против окружающих его иностранцев.